

**АКАДЕМИЯИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ НАЗДИ ПРЕЗИДЕНТИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ: 34 (575.3) +347.1+347.4.5+347.6

ТКБ: 67.99 (2 тоҷикӣ) 67.99(2)4+67.99(2)92

М–65

МИРЗОЗОДА ШАҲЛО ҶУМА

**МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИЯВИИ МАРОМНОКИИ РАФТОРИ
ҲУҚУҚИИ ИНСОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ аз рӯйи
ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот
дар бораи ҳуқуқ ва давлат

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ,

профессор ЗОИР Ҷ.М.

ДУШАНБЕ – 2024

МУНДАРИЧА

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ.....	2-4
МУҚАДДИМА.....	4-16
БОБИ 1. МАФҲУМ ВА АЛОМАТҲОИ АСОСИИ РАФТОРИ ҲУҚУҚӢ.....	17-79
1.1. Мафҳум ва таснифоти маромнокӢ дар рафтори ҳуқуқӢ.....	17-48
1.2. Омилҳои маромнокии рафтори ҳуқуқӢ.....	48-77
БОБИ 2. ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚӢИ НАЗАРИЯВИИ МАРОМНОКИИ РАФТОРИ ҲУҚУҚӢ.....	80-160
2.1 Мафҳумҳо ва нақши ангеа дар маромнокии рафтори ҳуқуқӢ.....	78-99
2.2. Аҳамияти маромнокии рафтори ҳуқуқӢ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӢ.....	100-119
2.3. Аҳамияти тарбияи ҳуқуқӢ ва маърифатӢ дар раванди ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӢ.....	120-145
2.4. Тадбирҳои пешгирии рафтори ғайриҳуқуқӢи шахс.....	146-159
ХУЛОСА.....	160-163
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ.....	164-166
РӢҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО).....	166-184

НОМГЎЙИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

КҶ – Кодекси ҷиноятӣ

КҶ ҶТ – Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон

КМ ҶТ – Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ФР – Федератсияи Россия

ДМТ – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

ВАО – Воситаи ахбори омма

ғ. – ғайра

с. – сол

с. – саҳифа

С. – саҳифа

қ. – қисм

б. – банд

м. – модда

МУҚАДДИМА

Мубрами мавзуи таҳқиқот. Тағйироти куллі ва дигаргуниҳои иҷтимоие, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи аввали ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ ба амал омада, ҷомеаи моро фаро гирифта, вақте ки ба таври воқеӣ вайроншавии бештари намунаҳои институтсионалӣ ва меъёрии рафтори ҳуқуқӣ ба амал меомад, ҳадафҳо, арзишҳо ва воситаҳои қобили қабули татбиқи талаботи иҷтимоӣ дар ҷомеа тағйир ёфта, қоидаҳои нави рафтор ва ҳамкориҳои мутақобилаи ҳуқуқӣ муқаррар мешуданд.

Ноустувории иҷтимоие, ки дар ибтидои давраи пасошуравӣ дар ҷомеаи тоҷик дар шури одамон ба вучуд омада буд, якбора паст шудани вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии мардум боиси тақсим шудани тамоми рафтори ҳуқуқӣ ба ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ гардид. Аммо, имрӯзҳо танзими ҳуқуқӣ аксар вақт расман чун пештара боқӣ монда, хеле назаррас аз ҳаёт ақиб мемонад. Чунин вазъият то андозае аз набудани пешгӯиҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок нисбат ба рафтори ҳуқуқӣ, зухуроти эҳтимолии он дар вазъи тағйирёфтаи иҷтимоию сиёсии кишвар, дар шароити нави иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ асос меёбад, ки бо равандҳои воқеии марбут ба масъалаи рафтори ҳуқуқии инсон муайян карда мешавад, он пеш аз ҳама бо он асоснок мегардад, ки дар он мақсади ниҳоии тамоми танзими ҳуқуқӣ – таҷассуми меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёт ба даст оварда мешавад. Маҳз барои ҳамин бо мақсади баланд бардоштани савияи дониши ҳуқуқӣ ва маърифати шаҳрвандӣ, баҳри пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва такмили рафтори ҳуқуқӣ соли 2024 – «Соли маърифати ҳуқуқӣ» эълон гардид¹.

Аҳамияти масъалаи рафтори ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки дар он мақсади ниҳоии тамоми танзими ҳуқуқӣ - таҷассуми қоидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёт ба даст оварда мешавад. Ин масъала дар давраи дигаргунсозии иҷтимоие, ки ҷомеаи моро фаро гирифтааст, вақте ки ба таври воқеӣ вайроншавии бештари намунаҳои институтсионалӣ ва меъёрии

¹ Ниг.: Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе: Ҳафтаномаи «Мароми пойтахт». – №1 (779) аз 3.01.2024. – С. 7.

рафтори ҳуқуқӣ ба амал меояд, ҳадафҳо, арзишҳо ва воситаҳои қобили қабули татбиқи талаботи иҷтимоӣ дар ҷомеа тағйир ёфта, қоидаҳои нави рафтор ва ҳамкориҳои мутақобилаи ҳуқуқӣ муқаррар мешаванд, аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Дар Паёми наватии худ ба парлумони кишвар Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд намуданд, ки «...бо вучуди мушкилоту машаққатҳои ҷиддӣ, ки мардуми тоҷикро дар давраи истиқлолият ҳамроҳӣ мекарданд, дар роҳи расидан ба сулҳу оромӣ, суботи сиёсӣ ва ваҳдати миллӣ, рӯшди давлатдорӣ ва ободии Ватан давлати мо тавонист истодагарӣ кунад ва миллати тоҷикро аз парокандагӣ наҷот диҳад. Ҷиҳати барқарор сохтани низоми фалаҷшудаи идораи давлатӣ, оғоз намудани раванди барқарорсозии баъдиҷангӣ, амалӣ гардонидани дигаргунсозии сохторӣ ва минбаъд таъмин намудани гуногуншаклии моликият, фароҳам овардани шароити мусоид барои соҳибкориву сармоягузорӣ, ташаккул додани низоми миллии буҷету андоз ва пуливу қарзӣ, рӯшди соҳаҳои воқеии иқтисод ва инкишофи бахши иҷтимоӣ бисёр тадбирҳои самарабахш амалӣ карда шуданд»².

Воқеияти ҳуқуқии имрӯз ҳанӯз гувоҳи он аст, ки тамоми аҳолии Тоҷикистон талаботи қонунҳои дахлдорро, ки дар рафтори қонунии маромнокии анғезаи инсонӣ инъикос ёфтаанд, риоя карда метавонанд. Таҷассуми талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ дар рафтори қонунии субъектҳои шартӣ зарурии тартибот дар ҷомеа мебошад. Ин аст, ки рафтори ҳуқуқӣ аз ҷониби давлат тавассути меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳавасманд карда мешавад, ки ин ба қонунгардонидани манфиатҳои шахс мусоидат намуда, ба рафтори ҳуқуқӣ мувофиқат карда, барои ӯ низоми мусоид фароҳам меорад.

Дар баробари падидаҳои иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа, маромнокии анғезаҳои ҳуқуқӣ ва рафтори қонунии инсон дар зери таъсири омилҳои

² Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.21сол [Захираи электронӣ. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/ru/node/27418> (санаи муруҷиат: 02.07.2022).

объективӣ ва субъективӣ ташаккул меёбанд, ки дар он инъикоси муносибати мусбат нисбат ба қонун, воқеияти ҳуқуқӣ ё умуман низоми ҳуқуқӣ хос аст. Инъикоси манфии зуҳури рафтори ғайриқонунии шахс ин худшиносии шахс ба чуз боварии аз ҳад зиёд ба озодии мутлақ ва иҷозатдиҳӣ ба ҳама қор, чизи дигаре нест ва натиҷаҳои манфии иҷтимоии он ин ё амал ё беамалие мебошад, ки манфиатҳои қонунии аъзои ҷомеа ро поймол ва ё вайрон мекунанд.

Маҳз бо аҳамияти омилҳои дар боло зикршуда мавзӯи таҳқиқоти диссертационии пешниҳодшуда асоснок карда мешавад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаҳое, ки мавзӯи кори пешниҳодшударо фаро мегиранд ҳамеша ҷолибият ва аҳамияти масъалаи рафтори қонуниро ифода мекунанд, пеш аз ҳама, ба он асоснок карда мешаванд, ки дар он ҳадафи ниҳоии тамоми танзими ҳуқуқӣ – таҷассуми меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёт, афкори ҳуқуқии рафтори ҳуқуқии инсон вобаста ба аҳамияти бунёдии он, ба даст оварда мешавад.

Мафҳум, моҳият, сабабҳо, мушкилоти ҳавасмандгардонии рафтори қонунии инсон дар асарҳои олимони илми ҳуқуқи шуравӣ, аз қабиле П.К. Анохин, В.Т. Асеев, Дж. Аткинсон, Н.Д. Бут, А. Бэн, В.М. Ведяхин, В.К. Вилюнас, В. Вундт, И.А. Джидарьян, Б.И. Додонов, М.И. Еникеев, Е.Ю. Зарӯбаев, Е.П. Ильин, С.Б. Каверин, В.И. Ковелёв, В.Н. Кудрявтсев, В.И. Курилов, Е.Н. Лебедев, А.Н. Леонтев, Р.У. Липер, Г. Липпс, Б.Ф. Ломов, К. Мадсен, А.В. Малко, В.С. Мерлин, В.Э. Мильман, Р.С. Немов, Л.И. Петражицкий, Т. Рибо, С.Л. Рӯбинштейн, А.Ф. Сизого, П.В. Симонов, К.В. Судаков, Д.Н. Узнадзе, А.А. Файзуллаев, Э. Фромм, Г. Холл, Ю.В. Чуфаровский, Г.Х. Шингаров, П.М. Якобсон ва дигарон.

Махсусан, масъалаи номбаршуда қисман ва нопурра дар асарҳои чунин муаллифон, ба монанди Н.В. Витрук³, В.С. Гусева⁴, М.Н. Дракина⁵, Е.В.

³ Ниг.: Витрук Н.В. Общая теория юридической отв-ности. 2-е изд, исправленное и доп. – М.: НОРМА, 2009. – 234 с.

⁴ Ниг.: Гусева В.С., Сибикеев К.В. Дисциплина труда, трудовой распорядок. – М.: Экзамен, 2009. – 345 с.

⁵ Ниг.: Дракина М.Н. К вопросу о соотношении понятий «поощрение» и «стимулирование» в юридической науке / М.Н. Дракина // Юридическое образование и наука». – 2008. – №1. – С. 5-9.

Дьяченко⁶, А.П. Егоршина⁷, М.И. Еникеева⁸, Т.А. Зикина⁹, Е.А. Исайчева¹⁰, В.В. Кожевников¹¹, В.Н. Кудрявцев¹², С.З. Латифзода¹³ Д.А. Липинский¹⁴, Г.В. Малтсев¹⁵, А.В. Мелехин¹⁶, В.И. Миронов¹⁷, В.В. Оксамитный¹⁸, Ю.П. Орловский, А.Ф. Нуртдинова ва Л.А. Чиканова¹⁹, А.А. Петров²⁰, Ю.А. Тихомирова²¹, Н.И. Уздимаева²², Р.Л. Хачатурова²³, В.И. Шкатулла²⁴ ва дигарон ифода гардидааст.

Ҳамзамон, дар таҳқиқоти диссертатсионии мазкур на танҳо кӯшиши эҳёи мавзуи масъалаҳои назариявии ҳавасмандгардонии рафтори қонунии инсон, балки таҳияи равишҳои маромнокии нави решақан кардани ҷинояткорӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо дар муносибатҳои ҳуқуқии шахрвандӣ сурат гирифтааст. Дар асоси пайгирӣ, омӯзиш ва таҳлил, инчунин аз нав дида

⁶ Ниг.: Дьяченко Е.В. Поощрительные санкции в отраслях материального права / Е.В. Дьяченко // История государства и права. – 2010. – №12. – С. 9-13.

⁷ Ниг.: Егоршин А.П. Мотивация трудовой деятельности. – М., 2006. – 215 с.

⁸ Ниг.: Еникеев М.И. Правовая психология / М.И. Еникеев // Юридическая психология. – 2006. – №2. – С. 2-8.

⁹ Ниг.: Зыкина Т.А. Правовое регулирование поощрений работников / Т. Зыкина // Трудовое право для кадровика. – 2019. – №7. – С. 36-42.

¹⁰ Ниг.: Исайчева Е.А. Энциклопедия трудовых отношений. 2-е изд., перер. и доп. – М.: Альфа-Пресс. – 2007. – 259 с.

¹¹ Ниг.: Кожевников В.В. Виды правомерного поведения» / В.В. Кожевников // Юрист. – 2005. – №5. – С. 7-11.

¹² Ниг.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – 287 с.; Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М.: Юрид. лит., 1978. – 192 с.

¹³ Ниг.: Латифзода С.З. Диагностика профессионально-психологической пригодности личности в системе Министерства Внутренних Дел Республики Таджикистан: проблемы и перспективы / С.З. Латифзода // Вестник ТНУ. – 2020. – №9. – С. 248-251; Латифзода С.З., Бозоров А. Ҷанбаҳои психологӣи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ / С.З. Латифзода, А. Бозоров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. – №4 (14). – С. 164-167.

¹⁴ Ниг.: Липинский Д.А. Позитивная юридическая ответственность: за и против / Д.А. Липинский // Право и политика. – 2005. – №11. – С. 9-18.

¹⁵ Ниг.: Мальцев Г.В. Социальные основания права. – М.: Норма, 2007. – 800 с.

¹⁶ Ниг.: Мелехин А.В. Теория государства и права: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юстиция, 2009. – 324 с.

¹⁷ Ниг.: Миронов В.И. Трудовое право России: учебник. – М.: Изд-во Журнал «Управление персоналом». 2005. – 389 с.

¹⁸ Ниг.: Оксамитный В.В. Правомерное поведение личности: теоретические и методологические проблемы: дис. ... д-ра юрид. наук. – Киев, 1990. – 374 с.

¹⁹ Ниг.: Орловский Ю.П., Нуртдинова А.Ф., Чиканова Л.А. 500 актуальных вопросов по Трудовому кодексу Российской Федерации: комментарии и разъяснения / Отв. ред. Ю.П. Орловского. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт-Издат, 2008. – 550 с.

²⁰ Ниг.: Петров А.А. Проблемы стимулирования работников как социально-правового инструмента управления трудом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Владивосток. 2002. – 36 с.

²¹ Ниг.: Тихомиров Ю.А. Поведение в обществе и право / Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2011. – №2. – С. 76-78.

²² Ниг.: Уздимаева Н.И. Правомерное поведение: понятие, квалификация, мотивы / Под ред. Матузов Н.И. – [Саратов](#), 2006. – 200 с.

²³ Ниг.: Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. – СПб.: Юридический центр – «Пресс», 2007. – 196 с.

²⁴ Ниг.: Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации / Под ред. В.И. Шкатуллы. – М.: Норма, 2006. – 1054 [1] с.

баромадани як қатор муқаррароти назариявӣ, ки умуман на танҳо устувору аз ҷиҳати концептуалӣ нав ҳисобида мешаванд, механизмҳои муассир, аз ҷумла дар шароити муосир, маҳз муҳими ташаккул ва рафъи мушкилоти инҳирофшудаи маромнокии рафтори қонунии инсон пешниҳод карда шудаанд.

Албатта, масъалаҳои маромнокии рафтори ҳуқуқии инсон дар ин ё он ҷанба мавзӯи таҳқиқоти илмию назариявии олимон, ҳуқуқшиносон, равоншиносон ва файласуфони ватанию хориҷӣ мебошанд. Аммо дар бораи омили маромнокии ангега чун падидаи иҷтимоӣ дар Тоҷикистон на таҳқиқи ҳамаҷониба ва на монографӣ гузаронида нашудааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи «Назарияи давлат ва ҳуқуқ», Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2025 дар мавзӯи – «Ҳимояи ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ» иҷро карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади рисола эҷоди намунаи умумии назариявии муосири маромнокии рафтори ҳуқуқии инсон дар марҳилаи муосир ва таҳияи тавсияҳои амалӣ барои татбиқи он мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба мақсади гузошташуда дар назар дошта шудааст, ки як қатор вазифаҳо ҳал карда шаванд. Аз ҷумла:

- 1) таҳлили мафҳум ва таснифоти маромнокии рафтори ҳуқуқӣ;
- 2) омӯзиши омилҳои асосии маромнокии рафтори ҳуқуқӣ;
- 3) баррасии мафҳумҳо ва нақши ангега дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ;
- 4) таҳлили аҳамияти маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ;
- 5) таҳияи пешниҳодҳои мушаххас оид ба аҳамияти тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифатӣ дар раванди ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ;
- 6) тадбирҳои пешгирии рафтори ғайриҳуқуқии шахс;

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқоти диссертационӣ ҳолат ва сатҳи ақида, муносибатҳо, самтҳои арзишӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ равандҳои ҳуқуқӣ ва психологие мебошанд, ки дар соҳаи масъалаи маромнокии ангезаи рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриқонунии инсон ба миён омада, бо сабабҳои гуногуни ҳолат ба шуури ҳуқуқии мусбат ва манфии инсон таъсир мерасонанд.

Мавзуи (предмет) таҳқиқот. Ба сифати предмети таҳқиқоти диссертационӣ меъёрҳои ҳуқуқ ва хусусиятҳои речавӣ, сохтор ва фаҳмишҳои категориалӣ-низомии рафтори ҳуқуқӣ, ғайриҳуқуқӣ ва механизмҳои ташаккули он дар заминаи раванди таълиму тарбияи ҳуқуқӣ, омилҳои, ки ташаккули ин падидаи иҷтимоӣ-ҳуқуқиро тавсиф медиҳанд, наشرҳои илмӣ оид ба масъалаи таҳқиқшаванда баромад мекунанд.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихии таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсия марҳилаҳои инкишофи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро вобаста ба рафтори ҳуқуқӣ ва шаклҳои татбиқи онҳо дар давраи пасошуравӣ дар бар мегирад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Ба сифати асоси назариявии рисола муқаррароти илмӣ, модели назариявии баррасишуда ва ташаккулёфтаи тафсири механизми ташаккул ва рушди рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ баромад мекунанд, ки маҷмуи томи фаъолияти унсурҳои интиқоли ғояҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ба моликияти рафтори ҳуқуқӣ табдил додани онҳоро, ифода мекунад. Ба мантиқи таҳқиқоти мо асарҳои Ю.М. Антонян, В.Н. Волков, О.Л. Дубовик, Е.В. Змановская, К.Е. Игошев, О.С. Кирсанова, В.В. Лунеев, В.В. Романов, Л.В. Сердюк, С.А. Тарарӯхин, К.Д. Ушинский, Д.А. Шестаков ва дигарон таъсири муайян расонидаанд, ки масъалаҳои муносибат ва вобастагии мутақобилаи категорияи рафтори ҳуқуқӣ ва рафтори ғайриқонунии шахсро дар ҷомеа таҳлил мекунанд.

Тавсияҳо оид ба такмили рафтори ҳуқуқӣ, ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа таҳия шудаанд. Таҳқиқоти гузаронидашуда имкон дод, ки як қатор муқаррароти асосӣ таҳия ва ба ҳимоя пешниҳод карда шаванд.

Дар баробари таҳқиқоти илми муаллифони хориҷӣ дар рисола аз осори олимони маъруфи ҳуқуқшиноси ватанӣ низ истифода шудааст: З.М. Алиев, И.Х. Бобоҷонов, М. Давлатов, Ҷ.М. Зоиров, О.В. Кравченко, С.З. Латифзода, Д. Насков, Э.С. Насурдинов, Ш. Саркорова, Р.Ш Сотиволдиев, Ф.Т. Тахиров, Н.М. Юнусова ва дигарон.

Асосҳои методологии таҳқиқот Асоси методологии таҳқиқоти диссертатсиониро принсипҳои дарки падидаҳои иҷтимоӣ дар рушди таърихӣ онҳо ва дар айни замон дар алоқамандӣ, вобастагии ҳамдигарӣ, аз нуқтаи назари робитаи назария бо амалия, таърих ва замони муосир, муносибати байни хусусиятҳои умумитамаддунӣ ва минтақавии ин падидаҳо, ташкил медиҳанд.

Дар диссертатсия ҳам усулҳои таҳқиқотии умумиилмӣ ва ҳам хусусӣ, аз ҷумла усулҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ, назариявӣ, системавӣ-сохторӣ, диалектикӣ, мантиқӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, ҳуқуқӣ-расмӣ, функционалӣ, иҷтимоӣ ва дигар усулҳои аз ҷониби илми ҳуқуқ таҳия ва санҷидашуда истифода шуданд.

Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур маҷмуи усулҳои умумиилмиро ташкил медиҳад, ки метавон онҳоро дар илми ҳуқуқ татбиқ кард, аз қабili усули диалектикий шинохт, усули таҳлил ва синтез, мантиқӣ-расмӣ, таърихӣ, усули таҳлили системавӣ ва ғайра. Инчунин усулҳои илмӣ-хусусӣ истифода шудаанд, ки дар ҳуқуқшиносӣ эътироф шудаанд, аз қабili догматикӣ, муқоисавӣ-ҳуқуқӣ, меъёрӣ ва ғ.

Дар ин таҳқиқоти диссертатсионӣ моҳияти категориалӣ ва функционалии маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ муайян карда шуда, мафҳуми он ҳамчун мафҳуми мураккаб, бисёрҷанба, тағйирёбанда ва устувор таҳия шудааст; дар асоси таҳлили шаклу сохтор таъиноти пурра ва семантикий он ҳамчун муайянкунандаи фаъолияти муътадили ҷомеа ва давлат ошкор мегардад, ки дар он нақши асосиро ангезаи рафтори ҳуқуқӣ иҷро мекунад.

Заминаҳои эмпирикӣ. Кори илми анҷомдодашуда ба Конститутсия, санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷиноятӣ, маданӣ, маъмурӣ, меҳнатӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон асос ёфтаанд. Дар баробари ин, асоси таҷрибавии таҳқиқоти рисола қонунгузори

як қатор давлатҳои хориҷӣ, қонунҳои конституционӣ, кодексҳо, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ буданд. Ҳамзамон бояд қайд кард, ки гузоришҳои дахлдори мақомоти давлатӣ ва нашрияҳои гуногуни оморӣ ва ҷомеашиносӣ низ ҳамчун заминаи иловагии таҷрибавӣ барои рисола истифода шудаанд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот. Навоварии илмиро интихоби мавзӯ, равиши таҳлили он бо назардошти баррасии масъалаҳои баҳсталаб муайян мекунад.

Аз ҷумла, дар доираи корҳо дар илми ҳуқуқи ватанӣ бори нахуст барои таҳияи намунавии оптималии назариявӣ ҳуқуқӣ кӯшиш карда шуд, ки дар он мафҳуми падидаи маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ва ғайри ҳуқуқии инсон, сохтори он, намуд ва хусусиятҳо, инчунин ангезаи он дар сатҳи монография ҷамаҷониба ва мунтазам таҳқиқ карда шуд. Инчунин, навгонии илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки он аввалин пажӯҳиши илмӣ мукаммали масъалаи маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқшиносии ватанӣ доништа мешавад. Муаллиф дар таҳқиқоти худ оид ба мафҳум, намудҳо, хусусиятҳо ва шаклҳои муҳими маромнокиро дар рафтори ҳуқуқӣ андешаҳои аз ҷиҳати илмӣ асоснок пешниҳод кардааст, ки навгонии таҳқиқоти рисолаҳо ташкил медиҳанд.

Пешниҳодҳо барои дифоъ пешниҳодшуда навоварии ин таҳлилро инъикос мекунад, ки дар инҳо ифода мегардад:

- маромнокиро дар рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ таснифоти он аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шудааст;
- омилҳои ташаккули рафтори ҳуқуқӣ омӯхта шудаанд;
- нақши ангеза дар рафтори ҳуқуқӣ баррасӣ шудааст;
- аҳамияти рафтори ҳуқуқӣ аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шудааст;
- аҳамияти тарбияи ҳуқуқӣ дар рафтори ҳуқуқӣ таҳлил карда мешавад;
- тадбирҳои пешгирии рафтори ғайриқонунии инсон баррасӣ гардида, заминаи ҳуқуқӣ ва субъектҳо муайян карда мешаванд.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Таҳқиқоти илмӣ анҷомпазируфта имкон медиҳад, ки чунин нуқтаҳо ба ҳимоя пешкаш карда шаванд:

1. Рафтори ҳуқуқӣ, ин фаъолияти субъектҳои инфиродӣ ва коллективӣ буда, ба меъёрҳои ҳуқуқ мувофиқат мекунад, ки дар шакли риояи мамнӯбиятҳои ҳуқуқӣ, иҷрои уҳдадориҳои ҳуқуқӣ, истифодаи ҳуқуқҳои субъективӣ, ҳуқуқтатбиқкунӣ, кафолат ва ҳифзи он аз ҷониби давлат амалӣ карда мешавад.

Маромнокии рафтори ғайриҳуқуқӣ рафторе мебошад, ки ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мувофиқат накарда, ҳуқуқҳои субъективиро поймол мекунад.

2. Ҳангоми баррасии падидаи маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ вобаста ба соҳаҳои алоҳидаи ҳаёти ҷомеа, ки дар онҳо амалҳои ҳуқуқӣ анҷом дода мешаванд, тафовут намудани рафтори ҳуқуқии сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ-фарҳангӣ, маърифатӣ ва ғайра мумкин аст. Навъи махсуси рафтори ҳуқуқиро амалҳои «моддӣ» ташкил медиҳад. ки аз тарафи шахрванд ба амал баровардани ҳуқуқҳои худ, иҷрои вазифаҳо, фаъолияти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ва амалҳои инструменталӣ ба даст овардани ҳуқуқу уҳдадориҳо, ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои худ ва манфиатҳои қонунӣ фаҳмида мешавад.

3. Маромнокии рафтори ҳуқуқӣ аз рӯйи шакли зухур дар шакли ҳаракат ё беҳаракатӣ иҷро мегардад. Вобаста ба масъалаи аҳамияти ҳуқуқӣ ҳаракатҳои ҳуқуқӣ ба аҳдҳои ҳуқуқӣ ва ҳаракатҳои ҳуқуқӣ тақсим мешаванд. Аҳдҳои ҳуқуқӣ ҳаракатҳоеро дар бар мегиранд, ки ифодаи иродаро таҷассум мекунанд, ки шуурона ба муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқ ва уҳдадориҳо равона шудаанд (шартномаҳо, аризаҳо, қарору таъиноти суд ва ғайра). Муҳимтар дар аҳдҳои ҳуқуқӣ самти ифодаи ирода ба оқибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Ҳамин тавр, нуқсонҳои ирода (иштибоҳ, зухуроти ирода дар натиҷаи зӯрварӣ ва ғайра) боиси нуқсони санадҳои ҳуқуқӣ (беътибор, беаҳаммиятӣ онҳо) мегардад. Аз ин рӯ, ба сифати ҳуқуқӣ танҳо амалҳои эътиборнок бояд ҳисобида шаванд.

4. Асоси маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ангега мебошад, он бо падидаи мураккаби психологӣ асос ёфтааст ва субъекти ҳуқуқро ба амалҳои бошуурона ташвиқ мекунад ва барои онҳо ҳамчун асос хизмат мекунад.

Маромнокии рафтори ҳуқуқии субъектҳо раванди мураккаби фаъолияти равонии онҳо мебошад, ки аз як тараф, бо хусусиятҳо ва сифатҳои субъективии психологӣ ҳар як шахс ва аз тарафи дигар, ба манфиатҳо, ниёзҳо, ниятҳо, ормонҳо ӯ вобаста аст. Дар раванди даркнамоии амалҳои дарпешистода ва амалигардидаистода ҳамчун роҳу воситаҳои қонунгардонидани манфиатҳо ва ниёзҳои шахсӣ ё ҷамъиятӣ ва баҳодихии мутобиқати (ё номутобиқати) онҳо ба талаботи меъёрҳои муайяни ҳуқуқӣ дар ниҳояти кор механизми маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ташаккул меёбад.

5. Ташаккули механизми маромнокии рафтори ҳуқуқии инсон ба тамоми маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, маънавия ахлоқӣ, ташкилию идоракунии, танзимӣ, зехнӣ, ҷаҳонбинӣ, психологӣ ва дигар омилҳо асос меёбад, ки бо тарзҳои худ ба воқеияти бавучудодаи ҳуқуқӣ таъсир мерасонад. Муайян кардани дараҷа ва хусусияти таъсири онҳо ба хусусияти ангеҷаҳо ва механизми маромнокии рафтори ҳуқуқии инсон ниҳоят муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки сари вақт ба системаи ташаккули мақсадноки маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ислоҳот ворид карда шавад.

6. Маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ин таъсири дохилӣ ё берунӣ мебошад, ки шахсро барои риоя ё вайрон кардани қонунҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳавасманд мекунад. Он омилҳои гуногунро дар бар мегирад, аз қабилӣ эътиқоди ахлоқӣ, интизориҳои иҷтимоӣ, тарс аз ҷазо, робитаҳои иҷтимоӣ ва ғайра, ки метавонанд ба қарорҳои шахс оид ба риояи қонун таъсир расонанд. Маромнокии рафтори ҳуқуқӣ дар ташаккули рафтори риояи қонун дар ҷомеа ва ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад.

Омилҳои дохилӣ дар ташаккули ангеҷаи рафтори ҳуқуқии шахс нақши калидӣ доранд. Онҳо ҷанбаҳои дохилии равонӣ, эҳсосотӣ ва ахлоқиро ифода мекунанд, ки ба қарорҳои шахс оид ба итоат кардан ё вайрон кардани қонунҳо таъсир мерасонанд. Омилҳои асосии дохилии маромноккундаи рафтори ҳуқуқӣ – тарс аз ҷазо, эътиқодҳои ахлоқӣ, худшиносӣ, ҳадафҳо ва арзишҳои шахсӣ ва омилҳои берунӣ – низомии қонунгузорӣ, мавҷудияти муҷозот, омилҳои иқтисодӣ, афкори ҷамъиятӣ ва

тасдиқи иҷтимоӣ, омӯзиш ва огоҳӣ, суботи сиёсӣ иҷтимоӣ, омилҳои фарҳангӣ ва таърихӣ барои ташаккул додани заминаи мураккаби маромнокӣ, ки рафтори ҳуқуқии ҳар як шахсро муайян мекунад, мусоидат мекунад.

7. Дар ташвиқи рафтори ҳуқуқӣ тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад. Тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ аҳамияти калидӣ дорад. Он ба азхудкунии меъёрҳо, арзишҳо ва қоидаҳои тартиботи ҳуқуқии ҷомеа нигаронида шудааст. Тавассути тарбияи ҳуқуқӣ ва доштани маърифати ҳуқуқии инсон аҳамияти риояи қонуну қоидаҳоро дарк мекунад, оқибатҳои вайрон кардани қонунро мефаҳманд ва эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои дигаронро инкишоф медиҳанд. Чунин тарбия ба ташаккули маромнокии инфиродӣ барои риояи қонунҳо мусоидат намуда, ҳисси адолат ва масъулиятро дар назди ҷомеа таҳким мебахшад, ки дар ниҳоят инсонро ба рафтори ҳуқуқӣ дар доираи қонун водор месозад.

8. Маърифати ҳуқуқӣ системаи арзишҳо, донишҳо ва малакаҳои марбут ба ҳуқуқ ва қонунро ифода мекунад. Сатҳи баланди маърифат ва фарҳанги ҳуқуқӣ ба ташаккули эҳтиром ба қонун ва дарки ҳуқуқу уҳдадорихои шахрвандон мусоидат мекунад. Шахсоне, ки сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ доранд, на аз тарси ҷазо, балки барои он ки онҳо аҳамияти онҳоро барои ҷомеа ва худ дарку эътироф мекунад, бештар қонунҳоро риоя мекунад. Ҳамин тавр, доштани маърифати ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ инсонро ба рафтори қонунӣ водор сохта, ба нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи қонунҳо мусоидат мекунад.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳамияти назариявии тадқиқоти диссертатсионӣ дар он аст, ки муқаррарот ва ҳулосаҳои назариявии дар он ифодаёфта чунин фаслҳои назарияи умумии ҳуқуқ ва психологияи ҳуқуқро пурра мекунад, аз қабилӣ «Заминаҳои ҳуқуқӣ ва сотсиологияи назарияи ангеа», «Мафҳумҳо ва нақши ангеа дар маромнокӣ», «Муқаррароти асосии назарияи ангеа», «Маромнокии

чиноятӣ», «Мафҳумҳо ва ҷанбаҳои назариявии ташаккули ангеаи чиноятӣ», «Масъалаҳои назариявӣ ва амалии ангеаи чиноятӣ», «Мафҳумҳо ва хусусиятҳои асосии рафтори ҳуқуқӣ», «Таснифи намудҳо ва ангеаҳои рафтори ҳуқуқӣ», «Омилҳои рафтори ҳуқуқӣ ва ҳавасмандгардонии самаранокии ҳуқуқии субъектҳо». Пеш аз ҳама, дар он ифода меёбад, ки дар тадқиқот кушиши маҷмуии омӯзиши масъалаи моҳият ва мазмуни раванди ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ва натиҷаҳои он барои дарк ва таҳлили минбаъдаи илмию назариявии ин мушкилот, ба роҳ монда шудааст. Ҷамъбааст, таҳлил ва дарки нави назариявии масъалаҳои проблемавии дар рисола баррасишуда арзиши назариявии тадқиқотро муайян мекунад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки хулосаҳо ва пешниҳодҳои дар он ифодаёфта метавонанд дар рафти такмили минбаъдаи механизми ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолият ва фаъолияти субъектҳои таъсиррасонӣ истифода шаванд (мақомоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ).

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсия ба таҳлили объективона ва ҳамаҷонибаи таҳқиқоти назариявӣ ва амалии ҷанбаҳои гуногуни маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ва шаклҳои татбиқи онҳо, таҳлили натиҷаҳои умумии илмӣ ва хулосаҳо асос ёфтааст. Андешаҳои муаллиф, тавсияҳои назариявӣ ва амалӣ, муқаррарот ва тавсияҳои тадқиқоти илмӣ, омӯзиши вазъи кунунӣ, дурнамо ва роҳҳои такмили қонунгузории кишвар оид ба ин масъала асоснок карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни таҳқиқот ба шиносномаи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ шудааст, мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии доғалаби дарачаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи рисола ба навгонии илмии тадқиқоти рисола, муқаррароти илмии барои дифоъ пешниҳодшуда, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсҳои

ҷумхуриявӣ ва байналмиллалӣ асос ёфтааст. Саҳми шахсии муаллифро мавзуъ ва услуби асар низ гувоҳӣ медиҳад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар кафедраи «Назарияи давлат ва ҳуқуқ»-и Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон омода гардида, дар ҷаласаҳои кафедра мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар мақолаҳои муаллиф дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар маҷаллаву маҷмуаҳо ба нашр расидаанд.

а) байналмилалӣ:

– Международной научно-практической конференции. Актуальные вопросы современной науки: теория, технология, методология и практика – доклад по теме «Понятие, признаки и виды правомерного поведения)» – (Уфа, 2.03.2022 г).

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 5 мақолаи илмии муаллифи рисола, аз он ҷумла 4 мақола дар маҷаллаҳои аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқгардида, 1 мақола дар маҷаллаҳои дигар, инчунин 2 китоби дарсӣ, ба таъб расида, дар онҳо натиҷаҳои асосии илмии рисола инъикос ёфтаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Сохтори рисола бо хусусияти мушкилотҳои дар он таҳқиқшуда, ки мантиқ ва сохтори ин корро пешакӣ ифода кардаанд, муайян мешавад. Диссертатсия дар ҳаҷми ба талаботи КОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгӯ буда, аз номгӯйи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, ду боб ва шаш зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи назариявии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва феҳристи интишороти илмии довталаби дараҷаи илмӣ иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 184 саҳифаи чопиро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. МАФҲУМ ВА АЛОМАТҲОИ АСОСИИ РАФТОРИ ҲУҚУҚӢ.

1.1. Мафҳум ва таснифоти маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ

Дар ҳар як ҷамъият давлат рафтори аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳаммиятноки шаҳрвандон ва дигар субъектҳо муносибатҳои ҳуқуқиро муайян ва ҳифз мекунад (кафолат медиҳад). Вобаста ба ин, мақсади аввалиндараҷаи давлат – ин таъмин намудани кирдори ҳуқуқии ҳамаи субъектони муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз он ҷумла шаҳрвандон, шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони мансабдор мебошад, ки бо ин роҳ давлат меъёрҳои ба расмият даровардашударо ба муносибатҳои ҳуқуқӣ мубаддал мекунад.

Инсон мавҷудияти зинда – фард аст, ки ҷанбаҳои ҷисмонӣ, табиӣ, маънавӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоиро, ки дар тӯли ҳаёт ба даст меорад, дар худ муттаҳид мекунад. Муҳимтарин хислати иҷтимоии инсон рафтор аст. Баҳодиҳии рафтори инсон аз мувофиқати он ба меъёрҳои муайяни иҷтимоӣ вобаста аст. Қайд мегардад, ки мафҳуми «инсон» аз дигар мафҳумҳои ба ҳам алоқаманд, аз қабилӣ «фард» бо он тафовут дорад, ки бо як унсури иҷтимоию маънавӣ алоқаманд аст. Категорияи «инсон» мафҳумест, ки падидаи одамро пурратар инъикос мекунад. Дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дигар мувофиқатҳои истилоҳотӣ (шахс, субъект) низ маъмуланд, аммо ҳангоми омӯзиши шахси ҳуқуқӣ муқаррароти Конститутсия, ки инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро ҳамчун арзиши олий эътироф менамояд, гувоҳӣ медиҳад, ки дар он «инсон» бартарӣ дорад.

Дар солҳои ҳокимияти Шуравӣ асосҳои назариявии рафтори ҳуқуқӣ дар як қатор корҳои илмӣ баррасӣ гардида буданд²⁵. Тавре профессор Т.Н.

²⁵ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978. – 192 с.; Кудрявцев В.Н. Правомерное поведение: Норма и патология. – М., 1982. – 287 с.; Кудрявцев В.Н., Малейн Н.С. Правовое поведение, его субъекты и пределы / В.Н. Кудрявцев, Н.С. Малейн // Правоведение. – 1980. – №3 – 31-40.; Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности. – Киев, 1985. – 175 с.; Шафиров В.М. Правовая активность советских граждан. Вопросы теории. – Красноярск, 198. – 120 с.; Щербакова Н.В. Правовая установка и социальная активность личности. – М., 1986. – 127 с.; Нурпеисов Е.К. Механизм формирования правомерного поведения личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1980. С. 13-20.; Вопросы правомерного поведения личности / Правовое регулирование общественных отношений. – М., 1977. – С. 18-21; Кожевников С.Н. Правовая активность граждан. – Н. Новгород, 1993. – 544 с.; Лазарев В.В. Выявление закономерностей правомерного поведения / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1983. – №11. –

Радко қайд менамояд, дар ин солҳо мафҳуми рафтори ҳуқуқӣ, чун қоида якхела тавсиф мегардид – амали барои давлат ва ҷамъият манфиатнок ва он мутобиқи қонун шарҳ дода мешуд²⁶.

Дар давраи пасошуравӣ масъалаи рафтори ҳуқуқӣ мавзуи таҳқиқоти як қисми назариячиёни ҳуқуқ гардид²⁷. Муаллифони мазкур кӯшиши худро ба он сарф мекарданд, ки хусусияти рафтори ҳуқуқиро маънидод кунанд, вобаста ба ин ҳам ҳар яки онҳо ин мафҳумро гуногун шарҳ медоданд, аз он ҷумла яке аз онҳо мафҳуми мазкурро ҳамчун «нишондиҳандаи ҳуқуқӣ, ченаки ҳуқуқ»²⁸, «шарти мавҷуд будани қонун ва тартиботи ҳуқуқӣ»²⁹,

С. 19-25.; Казимирчук В.П. Социально-правовая активность личности / Социализм и право. – М., 1979. – С. 96-100; Кучинский В.А. Правовые средства обеспечения правомерного поведения / В.А. Кучинский // Правовые средства обеспечения социалистической законности в деятельности органов внутренних дел: Сб. науч. тр. / Под ред. Н.А. Кудинова. – Минск, 1989. – 151 с. Вопленко Н.Н. Правомерное поведение как социальный и юридический процесс / Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве / Отв. ред. А.А. Карташов. – Ярославль, 1979. – С. 21.; Жеругов Р.Т. Вопросы правомерного поведения личности / Правовое регулирование поведения личности / Отв. ред. М.И. Брагинский. – М., 1977. – 177 с.; Русинов Р.К. Сознание и правомерное поведение личности / Р.К. Русинов // Советское государство и право. – 1983. – №5 С. 3-10.; Бусурманов Ж.Д. Социальная активность и правомерное поведение личности в советском обществе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Алма-Ата, 1984. – 46 с.; Гуменюк Т.А. Стимулирование правомерного поведения и личности в условиях развитого социализма: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1983. – 16-17; Рзуев Т. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1988. – 42 с.; Самощенко И.С. Правомерное поведение, правонарушение и юридическая ответственность / Теория государства и права / Под ред. Н.Г. Александрова. – М., 1968. С. 537–541.

²⁶ Ниг.: Радко Т.Н. Теория государства и права: учебник. – М.: Проспект, 2009. – 744 с.

²⁷ Ниг.: Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н. Современная социология права: учебник. – М., 1995. – 127 с.; Казаков В.Н. Правомерное поведение в механизме формирования правового порядка. – М., 2000. – 180 с.; Кожевников В.В. Теоретические проблемы правовой активности граждан в правоохранительной сфере и новый Уголовный кодекс Российской Федерации / В.В. Кожевников // Государство и право. – 1998. – №2. – С. 72-77.; Кожевников В.В. Правовая активность личности. – Омск, 1997. – 212 с.; Гревцов Ю.И. Обеспечение правомерного поведения граждан / Законность в Российской Федерации. – М., 1999. – 179 с.; Оксамытний В.В. Правомерное поведение / Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. Гл. XVII; Малиновский А.А. Злоупотребление правом. – М., 2002. – С. 388.; Скаун О.Ф. Теория государства и права. – Харьков, 2000. Гл. 22; Кулапов В.А. Правомерное поведение и правонарушение / Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 2002. – 460 с.; Фомичева Л.Н. Современная концепция правомерного поведения личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1994. – 12 с.; Лебедева Е.Н. Механизм правового стимулирования социально-активного поведения (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002. – 18 с.; Ковалева Е.М. Правомерное и противоправное поведение и их соотношения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – 26 с.; Тюрина Н.И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2003. – 27 с.; Гаджиев Г.А. Конституционные принципы добросовестности и недопустимости злоупотребления субъективными правами человека / Г.А. Гаджиев // Государство и право. – 2002. – №7. – С. 54-62.; Бабенко А.Н. Правовая социализация как процесс освоения правовых ценностей / А.Н. Бабенко // Государство и право. – 2005. – №2. – С. 104-109.; Карамнов М.Н. Проблема правомерного поведения в юридической теории: Достоинства и недостатки / М.Н. Карамнов // История государства и права. – 2007. – №10. – С. 3-5.; Гущина Н.А. Поощрительные правоотношения / Н.А. Гущина // Закон и право. – 2006. – №3. – С. 24-30.

²⁸ Ниг.: Червонюк В.И. Теория государства и права: учебник. – М.: Инфра, 2009. – С. 500.

²⁹ Ниг.: Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник. – М.: Юрайт, 2011. – С. 300.

«чораҳои озодиҳои барандаи ҳуқуқҳо»³⁰, «нишондиҳандаи мавҷудият ва дараҷаи самаранокии волоияти қонун»³¹ ва ғайра.

Рафтори ҳуқуқии инсон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ба таври хеле гуногун зухур меёбад. Амалҳои ҳуқуқиро аз рӯи аломатҳо ва меъёрҳои гуногун тасниф кардан мумкин аст: вобаста ба субъект, аз рӯи соҳаҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз рӯи мансубияти соҳавии меъёрҳо, вобаста ба шаклҳои татбиқи ҳуқуқ, аз рӯи хусусияти талаботи қонунгардонидашуда, аз рӯи хусусияти ангеҷаҳои бартаридошта, аз рӯи дараҷаи ихтиёрӣ, аз рӯи арзиши иҷтимоӣ ва натиҷаҳои аз ҷиҳати ҷамъиятӣ муҳим, вобаста ба хусусият ва мазмуни шуури ҳуқуқӣ, аз рӯи дараҷаи фаъолнокӣ, аз рӯи шакли зухур ва ғ.

Яке аз меъёрҳо метавонад мутобиқати амали мушаххаси рафтор ба идеали ахлоқӣ, тасаввурот оид ба намунаи дурусти рафтор дар ҷомеа бошад. Ҳамин тавр, ҳуқуқшиноси маъруфи рӯс С.А. Муромтсев рафтори «ҳуқуқӣ - идеалӣ»-ро ҳамчун амале, ки ба таври «самимона» анҷом дода мешавад ва «рафтори берунаи ҳуқуқӣ, ки ҳуқуқ маҷбур кардааст»-ро фарқ мекунад³². Чунин таърифро инчунин Г.С. Залесский ёдовар шуда, шахрвандонеро, ки аз рӯи қонун амал мекунанд, ба мавқеи ҳуқуқидошта ва мутараддид тасниф кардааст³³.

Ҳамин тавр, рафтори ҳуқуқӣ ҳамчун фаъолияте фаҳмида мешавад, ки ба меъёрҳои ҳуқуқ манъ нагардидааст ва ба онҳо зид нест³⁴. На ҳар як намуди рафтори ҳуқуқӣ мавриди маромнокии ҳуқуқӣ қарор мегирад, вале рафтори қонунӣ нуктаи ибтидоии рафтори маромнокии шахс мебошад.

В.Н. Кудрявтсев дуруст мешуморад, ки «сарҳади байни рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриқонунӣ аз иҷро накардани вазифаҳои худ оғоз меёбад»³⁵. Аз ин рӯ,

³⁰ Ниг.: Хропанюк В.Н. Теория государства и права. – М., 1999. – С. 329.

³¹ Ниг.: Рабовская О.С. Интегративный подход при формировании правомерного поведения / О.С. Рабовская // Специальное образование. – 2011. – №4. – С. 104.

³² Ниг.: Муромцев В.С. Определение и основное разделение права. – М., 1979. – С. 177.

³³ Ниг.: Залесский Г.Е. Психологические вопросы формирования убеждений. – М., 1982. – С. 70.

³⁴ Ниг.: Голик Ю.В. Уголовно-правовое стимулирование позитивного поведения: вопросы теории. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та. – 1992. – 80 с.

³⁵ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978. – С. 41.

риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ, иҷрои уҳдадорихои ҳуқуқии шахс аз ҷониби шахс метавонад барои баҳодиҳии рафтори субъекти ҳуқуқӣ ва ҳатто бештар ҳавасмандгардонӣ шумурда шавад. Инчунин ақидае дуруст ба назар мерасад, ки тибқи он, рафтори ҳуқуқӣ, чун қоида, як зухуроти ғоиданоки ҷамъиятии ғабӯлияти шахс мебошад³⁶.

Ҳангоми таҳқиқи рафтори ҳуқуқӣ намудҳои мушаххаси онро нисбат ба соҳаҳои ҳуқуқӣ муайян мекунамд. Ҳамин тавр, дар адабиёти махсус истилоҳи «рафтори ҳуқуқии конституционӣ» асоснок карда шудааст, ки он ҳамчун сатҳи баланди рафтори ҷамъиятӣ дар асоси тавачҷуҳ, эҷодкорона иҷро намудани талаботи Конститутсия ғабӯмида мешавад. Вобаста ба ин, рафтори мазкур он вақт ба назар гирифта мешавад ва ҷонибдорӣ мешавад, агар шахс аз доираи муайнкардаи меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон берун набарояд.

Рафтори ҳуқуқи-ҷиноятӣ яке аз ҷузъи меъёрҳои ҳуқуқи-ҷиноятӣ буда, дар зери таъсири он ҳаллу ғасл мегардад. Махсусан дар вақти ҳаллу ғасл намудани масъалаҳо оиди парвандаҳои ҷиноятӣ (ҳангоми оғоз кардан, тафтиш бурдан, дар суд баррасӣ намудан ва ҳал намудани парвандаҳои ҷиноятӣ) дар ҳуқуқи муроғиавии ҷиноятӣ ба сифати яке аз шакли рафтори ҳуқуқӣ - «ғабӯлнокии муроғиавии ҷиноятӣ» ҷудо мегардад.

Дар самти муносибатҳои ҳуқуқӣ-меҳнати “рафтори ҳуқуқӣ-меҳнатӣ” зери таҳлили муҳим қарор дошта он қисми ҷудонашқавандаи батанзимдарорандаи субъектони ҳуқуқӣ-меҳнатӣ ҳисоб гардида, он ба талаботҳои дохилии меҳнатӣ муҳолиғат намекунад ва ба онҳо мувоғиқат мекунад ва дар намудҳои ҳархелаи меъёрҳо дар амал татбиқ мегардад.

Аз ҷониби В.Н. Кудрявтсев таҳлили пурмазмунии навъҳои рафтори ҳуқуқиро, ки аз рӯи субъектҳо муайян кардаанд. Ба фикри муаллиғ, яке аз намуди махсуси рафтори ҳуқуқӣ кирдорҳои бо ном “моддӣ” ва “васоитӣ” мебошанд. Кирдорҳои “модди”-ро муаллиғ чунин шарҳ медиҳад: “дар амал татбиқ кардани ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ; дар амал татбиқ намудани ваколатҳо;

³⁶ Ниг.: Оксамытый В.В. Правомерное поведение личности. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 31.

кори иҷтимоию ҳуқуқӣ ва кирдорҳои “васоитӣ”-ро бошад чунин мефаҳмад: дар амал татбиқ кардани ҳуқуқ ва уҳдадориҳо; зери ҳифз қарор додани ҳуқуқу манфиатҳои қонунии шаҳрвандон”³⁷. Бояд қайд намуд, ки кирдори “моддӣ” хусусияти ҳуқуқӣ дошта, он бо дар амал татбиқ намудани меъёрҳо ва муносибатҳои ҳуқуқӣ алоқамандии ногусастанӣ дорад. Аммо ҳангоме, ки рафторҳои дилхоҳ бе ягон монеа амалӣ карда мешаванд, субъектони кирдорҳои мазкур одатан ягон аҳамият ба шакли ҳуқуқии ин кирдорҳо намедиханд, вале дар ин маврид кирдорҳои хусусияти моддӣ-ҳуқуқӣ дошта ба ғайриҳуқуқӣ мубаддал мегарданд.

Кирдорҳои мазкур ҳангоми мавҷуд будани талаботи расмиқунонии давлатӣ оиди тасдиқ ва мустаҳкам кардан вобаста ба пайдо гардидан, тағйир, ҳифз ё қатъ шудани муносибатҳои моддӣ-ҳуқуқӣ, амалӣ карда мешаванд. Шаҳрванд – субъекти ин амалҳо, шахси қобилиятнок мебошад. Тарафи субъективӣ, бешубҳа, қарори боирода ва бошууронаро дар назар дорад. Тарафи объективии амалиёти «инструменталӣ» қатъиян танзим карда мешавад.

Рафтори одамон гуногун буда, шаклҳои гуногуни баён шифоҳӣ ва реалӣ дорад. Рафтори шахс бо се меъёр маҳдуд мешавад: 1) аҳамиятнокии ҷамъиятӣ; 2) амали мушаххас; 3) даркнамоии ин амалҳо. Ба даст овардани рафтори асоснок ва арзишнок ҳамчун як навъ ҷавҳари иҷтимоии равандҳои ҳаёти инсон дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ амал мекунад. Бо дарназардошти ин, рафтори инсон дар самтҳои гуногун, ба монанди самтҳои иҷтимоият, иқтисодиёт, меҳнат, соҳибкорӣ ва монанди инҳо аҳ ҳаёти ҷамъиятӣ фарқ карда мешаванд. Аз ҳама паҳншуда тақсимооти рафтори ҳуқуқӣ ба қонунӣ ва ғайриқонунӣ мебошад. Ин ду ҷанбаи ба ҳам муқобил ва аз ҳам ҷудонашавандаи воқеияти ҳуқуқӣ мебошанд, ки ҳар кадоми онҳо дар алоҳидагӣ вуҷуд надоранд. Муайян намудани намудҳои рафтори ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки моҳият, муносибатҳо ва мазмуни онҳо

³⁷ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 132.

амиқтар дарк карда шавад. Аммо на ҳама намудҳо барои фаҳмидани моҳияти рафтори инсон дар ҳуқуқ кумак мекунад.

Олими рус В.Л. Василев рафтори ҳуқуқиро ба намудҳои гуногун тақсим намудааст. Ӯ ҳангоми ин тақсимнамоӣ ҳамаи шахсоне, ки қобили амал мебошанд, вобаста ба дар оянда эҳтимолан содир намудани ҷиноятро ба асос гирифта, онҳоро ба чор намуд ҷудо мекунад, бо дарназардошти он, ки 3 намуди аввал одамони дорои рафтори ҳуқуқӣ мебошанд: 1) онҳое, ки рафторашон ба аз рӯи принципҳои устувори ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ ба роҳ монда шудааст, ва онҳо ба муносибатҳои дихил мешаванд, ки мувофиқи принципҳои номбаргардидаанд ва онҳо якхела дар амал татбиқ мегарданд, ки ин намуди рафтори одамонро муаллиф ҳамчун “стереотипи мусбати иҷтимоӣ” меҳисобад; 2) онҳое, ки дар зери таҳдиди ҷазои ҷиноятӣ рафтори худро дар доираи қонун ба роҳ мондаанд; 3) онҳое, ки дар вазъиятҳои вазнини зиндагиашон метавонанд аз қорҷӯбаи қонун берун бароянд, аммо кӯшиш менамоянд, ки аз ҷавобгарии ҷиноятӣ худро дур кунанд; 4) онҳое, ки рафтори ҳуқуқӣ-ҷиноятиро интиҳоб карда наметавонанд, барои он ки маданияти пасти ахлоқи ва ҳуқуқӣ ва «маъмулан, стереотипи рафтори ҷиноятӣ дар вазъияти муайян» бо баҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ сафарбар карда намешавад³⁸.

Дар вақти таҳлил ва баррасии масоили рафтори ҳуқуқӣ ҳамчун асоси намудҳои гуногуни амалӣ намудани ҳуқуқ чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки фарқгузори миёни онҳо барои фаҳмиши намудҳои гуногуни таъсиррасонии механизмҳои ҳуқуқӣ муфид аст, вале кифоя намекунад, ки рафтори ҳуқуқ хусусан вобаста ба моҳият ва мазмуни методҳои ҳуқуқтаъсирнамоӣ, тавсиф карда шаванд. Дар ин маврид риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ дар дохили рафтори ҳуқуқӣ маҳфуз гаштааст. Вобаста ба шахрвандон бошад, суҳан метавонад хоссатан оиди иҷро намудани ягон вазифа ё истифода бурдани ҳуқуқҳои равад. Пас маълум мегардад, ки тамоми рафтори ҳуқуқии шахрвандон дар зери таъсири муносибатҳои

³⁸ Ниг.: Васильев В.Л. Юридическая психология: учебник для ВУЗов по специальности «Правоведение». – М., 1991. – С. 35-37; Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. – М., 1980. – С. 24.

хукукие қарор доранд, ки асоси меъёри онҳоро ташкил мекунад. Вале, чунин тамоюл танзими ҳуқуқиро маҳдуд мегардонад, барои он ки танзими ҳуқуқӣ муҳим ба ҳисоб меравад, аммо он роҳи ягонаи таъсир расонидан ба рафтори шахрвандон, ба тамоюлҳои рӯшди муносибатҳои муайяни ҷамъиятӣ мебошад. Чӣ хеле, ки мо изҳор доштем, ҳамчун субъектҳои он дастаҳо низ баромад карда метавонанд. Рафтори ҳуқуқӣ бошад, аз тарафи бархе аз муаққикон, дар ин маврид, аз категорияи “риоя” дида, васеътар маънидод карда мешавад. Бо ёрии категорияи “риоя”-и меъёрҳои бо қонун пешбинигардида муайян намудани рафтори ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама риоя ба сифати инъикосгар ва татбиқгари талаботҳои воқеии дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муайянгардида, ифода мегардад.

Аз ҷониби олим Шегорцов В.А. пас аз омӯхтани рафтори ҳуқуқӣ намудҳои рафтори ҳуқуқӣ муайян гардидааст, ба монанди объективӣ – ифодакунандаи эҳтироми зиёд ба меъёрҳои ҳуқуқӣ, вазъиятӣ – ифоданакунандаи эҳтироми зиёд ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва риояи талаботҳои ҳуқуқӣ³⁹. Яқум намуди рафтори ҳуқуқӣ аз мувофиқ омадани ҳуқуқ ва боварии дохилии инсон иборат аст. Намуди думаш бошад, чунин рафтори шахс мебошад, ки вазъи зиндагии шахсро бо ҳуқуқу талаботҳои ҷамъиятӣ муқарар мекунад, аммо вобаста ба боварии дарунӣ номувофиқ аст. Намуди сеюмин бошад, дар фарқияти майл, манзур ва ҳуқуқҳои инсон аз хоҳишу иродаи ҷамъиятӣ ифода мегардад, ки адр ин ҳолат рафтори шахс бо хоҳишу иродаи ҷамъият мутобик карда мешавад.

Рафтори ҳуқуқӣ аз ҷониби Нурпеисов Э.К. вобаста ба хосиятҳои муайян ба намудҳои зерин тақсим карда шудааст 1) вобаста ба хосияти ҳатмӣ ва диспозитивӣ будани меъёрҳои ҳуқуқ онҳоро ба меъёрҳои ҳатмӣ, ки бо талаботҳои ҳуқуқиро ҳатман риоя кардан алоқаманд аст, инчунин ба меъёрҳои интиҳобӣ-алтернативӣ, ки бо интиҳоби мустақилонаи меъёрҳои ҳуқуқ вале дар доираи риояи онҳо алоқаманд аст; 2) вобаста ба манфиатҳои иҷтимоӣ ба рафтори манфиатовар ва қабулнамудаи ҷомеа; 3) вобаста ба муайянкунандаи меъёрӣ, ки ангезаи ҳуди субъект дар он бе мавҷуд будани ӯ

³⁹ Ниг.: Шегорцов В.А. Социология правосознания. – М., 1981. – С. 87.

сурат мегирад; 4) аз рӯи фоидабахшии рафтори бо ҳуқуқ алоқамандбуда ба беғаразӣ, инфиродӣ, худписандӣ ҷудо мешаванд⁴⁰.

Бояд қайд намуд, ки принсипҳои зарурии тақсимои рафтори ҳуқуқӣ дар сабабҳои асосӣ, қоидавӣ ва роҳҳои беназир, ифода мегарданд. Маромнокӣ, ки ба сифати яке аз шакли муайяни батанзимдарории инсоният, инчунин ҷамъи унсурҳои равоӣ, ки вобаста ба муқаррар кардани рафтори инсон мавҷуд мебошанд, пешбарандаи асосии рафтори одам ба ҳисоб мераванд. Вобаста ба ин ҳолат, мувофиқи хосиятҳои сабабӣ ба намудҳои тақсим намудани рафтори ҳуқуқӣ ҷои муайяно дар илми ҳуқуқшиносӣ ишғол менамояд.

Асосан, хосиятҳои сабабӣ ба намудҳои зерин тақсим мешаванд: а) рафтори нигилистии ҳуқуқӣ; б) рафтори бадахлоқона; в) рафтори одатшуда; рафтори ғайриодатшуда. Ҳар яке инҳоро дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Яке аз намуди аввали рафторҳои номбаргардида – ин рафтори нигилистии ҳуқуқӣ ё маргинали (аз калимаи латинии *marginalis* гирифта шудааст ва маънои берун баромадан ё ҳадду ҳудудро дорад) мебошад. Чунин рафторе мебошад, ки бо хунукназарӣ зоҳир кардан ба арзишҳои зарурии иҷтимоӣ, дар омехта шудан бо амалҳои ғайриқонунӣ, ифода мегардад. Ин намуд ҳолати шахсро дар ҳолате ифода менамояд, ки рафтори ӯ дар зинаи рафтори ғайриҷамъиятӣ мебошад, ки боиси вайроншавӣ мегардад, аммо дар як лаҳзаи муайян дигар қувваҳои пешбаранда дар механизми хоҳишҳои рафтории ӯ амал намекунанд, ба монанди таҳдиди татбиқ намудани ҷазо, манфиати шахсии қонунӣ будан, тарси муҳокима шудан аз ҷониби ҳамкорҳо, гурӯҳ, муҳити наздики иҷтимоӣ ва дигар сабабҳои боздошта. Ҳамин тариқ, шахс ҷиноят содир намекунад, барои ки вай "зарар" ва "бемақсадии" чунин амалҳоро дарк мекунад, аз ҳисоби шахсии худ ё тарси ҷазо роҳнамоӣ мекунад.

Маҳз "бефоида" будани амалҳои манфӣ алайҳи қонун аксар вақт омили боздоштани категорияи муайяни одамон мебошад. Шахсе, ки дар ҳаёти

⁴⁰ Ниг.: Нурпеисов Е.К. Психология правомерного поведения. – Алма-Ата, 1984. – С. 107-116.

иҷтимоӣ ба ин намуд худро нишон медиҳад, чунин одамест, ки ба манфиати рафтори худ бо тарси шадид менигарад: "ӯ принципи ахлоқӣ надорад, зеро зеро тарс ӯро маҳдуд мекунад". Аз нуқтаи назари сиёсат шахсияти зерин, ки аз сарчашмаҳои ҷамъиятӣ худро канора мегирад, эҳсоси норозигии доимӣ (норозигӣ) дорад, бе ягон сабаб, ки сабаби асосии онро дар тағироти иҷтимоӣ мепиндорад. Аз ин ҷо омодагии ӯ барои қабули шиорҳои хеле доимӣ ва ғайримуқаррарӣ, қабули рафтори зиддиҷамъиятӣ, ба ғазаб афтодан ё баръакс, ба бепарвоии ҷамъиятӣ имконпазир аст. Дар робита ба ҳуқуқӣ, маргиналии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ бо "миенаравӣ", "гузариш" байни мақоми ҳуқуқӣ ва ғайриқонунии шахс тавсиф карда мешавад, ки рафтори ӯ ҳам бо ихтилоли иҷтимоӣ-психологии худ ва ҳам муайян (ихтиёрӣ ё ғайриихтиёрӣ) вобаста аст, иғво аз тарафи ниҳодҳои давлатдорӣ ва дар умумият ҷамъиятӣ, ки дар ҳолати ногувор будани ваъияти сиёсӣ-ҳуқуқӣ, мавҷуд будани монеаҳо ва маҳдуднамоиҳое, ки баъзе дар самтҳо асос надоранд, дар вақтҳои зиёд набудани сарҳади возеҳ байни иҷозатдодашуда ва ҷазо додашуда, ифода мегарданд.

Аз рӯйи андешаҳои Фомичева Л.Н. "шахсияти мазкур гӯе аз рӯи параллел дар ду олам умр ба сар мебарад, аммо ба ягон аз ин оламҳои мутобиқ нагардидааст. Назорати ҷамъиятии чунин афрод осон нест ва дар бисёр ҳолат чунин инсон объекти фиребҳои сиёсӣ мегардад, ки имрӯз боиси ташвиши махсус мегардад"⁴¹. Аз ин рӯ, нисбати ин шахс зарур аст, ки таъсиррасонии боҳадафи ҳамаи роҳу усулҳои таълимӣ-тарбиявӣ андешида шаванд, то ки ӯ дар тамоми вазъият, махсусан дар вазъиятҳои фавқулодда қонунҳоро вайрон накунад, ки ин барои ноил гардидан ба ҳадафҳои асосии таъсиррасонии иҷтимоӣ имконият медиҳад.

Вобаста ба гуфтаҳои дар боло овардашуда, чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки маргинали шахсест, ки доимо муҳолифи қонун аст ва талаботҳои дар қонун муқарраргардидаро нодида мегирад. Бо сабабҳои

⁴¹ Ниг.: Фомичева Л.Н. Современная концепция правового поведения личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1994. – С. 19; Лейст О.Э. Методология исследования правомерных и неправомерных действий в развитом социалистическом обществе / Методологические и теоретические проблемы государства и права развитого социализма. – М., 1983. – С. 167.

гуногун инсоне, ки ҳолати воқеиашро аз даст дода, аз сарҳади меъёрҳои иҷтимоӣ берун мебарояд ба шахсияти маргинали таъдил меёбад. Намунаи маъмулии шахсияти канормонда беҳонумон, онҳон ҳастанд, ки макони истиқоматиашон доимӣ нест, балки муваққатӣ аст.

Рафтори конформистӣ, ҳамчун намуди дигари рафторҳои номбурда дар доираи фаъолияти ананавии ташаккулёфтаи шахс дар риоя ва татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ сураат мегирад. Рафтори ин навъ ба муқаррароти собитшуда асос меёбад, ки аз марҳилаи ангезаи ҳуқуқии фардӣ гузаштаанд. Рафтори муқаррарии ҳуқуқӣ эътиқоди шахсро ҳам ба мувофиқати меъёрҳои ҳуқуқӣ, инчунин муҳимияти риоя кардани он меъёрҳоро дар зиндагии шабонарузии инсонҳо ифода менамояд. Маҳз чунин риояи ақидаҳои ҳуқуқии бадастомада дар бисер ҳолатҳо барои инсон амали муқаррарӣ, доимо такроршаванда, амали маъмулии рафторӣ мегардад, ки дар он шахс на ҳамеша дурустии талаботҳои ҷомеаро нисбати ӯ танқид мекунад, аммо бе фикри бисёр, бе муборизаи тӯлонии ҳадафҳо пайрави онҳо мешавад.

Ҳамин тариқ, одат тарзи рафторест, ки татбиқи он дар ҳолати муайян хусусияти эҳтиётчотро ба фард пайдо мекунад. Одат, гӯё шахсро аз чандқарата рӯ овардан ба шуури худ, аз сохтани модели нави рафтори худ, ба он баҳои пешакӣ додан ва бо ҳамин онро ба танзим даровардан, озод мекунад⁴². Аммо шуур ва одат аз ҳам ҷудо нестанд, онҳоро муқобил гузоштан ва ҷудо кардан мумкин нест, зеро субъект ин ё он варианти рафторро бошуурона интихоб карда, ба мақсаднокӣ ва зарурияти он боварӣ ҳосил мекунад.

Ташаккули одатҳое, ки бо талаботи амиқ омӯхташудаи ҳуқуқӣ муайян карда шудаанд, ки дар шуури шахс оид ба мустаҳкамии арзишҳои ҳуқуқӣ гувоҳӣ медиҳанд, яке аз ҳадафҳои асосии тарбияи ҳуқуқӣ мебошад. Ин шакли рафтори шаҳрвандон, ки дар бо баназгирии ҳолатҳои қонунӣ ифода ёфтааст, имконияти зиёд ба шаҳрвандон медиҳад, то ки онҳо

⁴² Ниг.: Оксамытный В.В. Правомерное поведение / Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. Гл. XVII. – С. 401; Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии: учебник для ВУЗов. – М., 1996. – С. 204.

баамалбарории ҳуқуқ ва озодиҳои худро ба роҳ монанд, зеро ин ҳолати ҷамъиятиро муайян мекунад, ва каонрагирии онҳоро аз меъёрҳои дар қонун пешбинигардида ва аз вазъияти муноқиша дур менамояд.

Талаботи риоя намудани ҳуқуқ аз ҷониби шахрванд инчунин дар вақти фарсуда шудан аммо аз эътибор соқит нашудани қонун ё ба муносибатҳои мавҷудаи иҷтимоӣ муҳолиф будани он, зери риоя қарор мегирад. Ба ин нигоҳ накарда, тарафи бади ҳолати мазкур арзӣ ҳастӣ дорад, ки он дар маъмулан мавҷуд будан ва таъсир расонидан ба амалигардии он ифода меёбад. Масъала дар он аст, ки тарзи кор дар натиҷаи барқароршавии тақрири амалиётҳои, ки дар вазъияти қаблан маълум ва маъмул анҷом дода мешаванд, воқеъ мегарданд. Дар ҳолати зерин, одамон аввал танҳо дар бораи амалҳои худро андеша менамояд, сипас дар қудрати ин одат амал анҷом медиҳад. Мавҷудияти ҳозира ба тағйирот (махсусан ҳолати қонунӣ) самти устувор дорад. Агар шароити навтарин баҳо дода шавад, шароит доимо ба вучуд меояд. Ва дар ин ҳолат, барои аз байн бурдани шахсоне, ки бори вазнинро (монеа) бо мақсади ӯ ва ҷомеа оғоз кардаанд, давраи зиёдро тай менамояд.

Бо чунин усул, амали қонунии стандартӣ метавонад мусбат ва реаксионӣ, яъне бад бошад. Қонунӣ амалҳо дорои аҳамияти назарраси ҷамъиятӣ мебошанд, ки ба мавқеъ асос ефтаанд, ки он на танҳо дар эҳтиёҷоти риояи шартҳои қонун, балки дар эътирофи аҳамияти бузурги ҷамъиятӣ, ҳамбастагӣ дар якҷоягӣ бо қонунгузорӣ, арзишҳои назоратшаванда ба вучуд меояд. Тибқи қонун, хоҳиши риояи изҳороти ӯ дар мавҷудияти ҳаррӯза, ҳифзи онҳо дар якҷоягӣ бо дастгирии воситаҳои қонунӣ ба мардум, ифода мегардад. Чунин мавқеъ, ки мумкин аст ҳамчун ангеа муайян карда шавад, дар худ андеша, ҳамчун "тасдиқи ахлоқӣ дар якҷоягӣ бо қонун", ба рушди фарҳанги бузурги қонунӣ мусоидат мекунад, аниқтараш ҳамчун таъсири дохилии амал, ки амалҳои қонунии амалкунандаро бармеангезад. Дар якҷоягӣ, бо андешаи Оксамитный В.В.,

чунин амалҳоро бояд ҳамчун "рафтори қонунии иҷтимоӣ" ҷудо кард⁴³. Нурпеисов Э. К., инро фаъолияти қонунӣ номид⁴⁴.

Бояд қайд намуд, ки, дар робита ба ин, мавҷудияти таъсиси гурӯҳи "фаъолнокии қонунӣ" аз ҷониби баъзе муаллифон бо таърифи "фаъолияти иҷтимоӣ" муқоиса мегардад. Ба ин монанд, Ю.Н. Оборотов чунин қайд мекунад: "'фаъолнокии қонунӣ варианти гурӯҳи умумиилмии" фаъолияти ҷамъиятӣ" - ро дар назар дорад ва хусусиятҳои хоси самтои қонуниро нишон медиҳад. Чунин истифода кардани таърифи "фаъолнокии қонунӣ" дар баробари он, ки ҳеҷ яке аз таърифҳои ҳуқуқ амалеро нишон намедиҳад, ки моҳияти он рафти рушд ва зуҳуроти сифатҳои қонунии шахс мебошад"⁴⁵.

Фаъолияти иҷтимоӣ, дар баробари ин ба таври норавшан дида мешавад. С.Н. Кожевников, фаъолияти иҷтимоиро ҳамчун «хосияти махсуси субъекти дорои шуурнокӣ, қобилияти пешгӯӣ кардани оқибатҳои эҳтимолии амалҳои худ, ки дар робита бо муҳити иҷтимоӣ, тавассути фаъолияти, ки аз берун таҳмил карда намешавад, ба қонеъ кардани ниёзҳо ва манфиатҳо нигаронида шудааст», муайян мекунад⁴⁶. Бо фаҳмиши дурусти фаъолияти иҷтимоӣ Сальников В.П. муносибати пешрафта, эҷодӣ, муфид ва фаъолро ба ҷаҳон, ки бо робитаҳо ва дастовардҳои гуногуни иҷтимоӣ хос аст, ки ба татбиқи манфиатҳои ҷамъиятӣ равона шудааст, мебошад⁴⁷. Ба ин ақида В.П. Казимирчук низ рози аст⁴⁸. Олимоне, ки ба фаҳмидани моҳияти фаъолнокии ҷамъиятӣ бештар алоқаманданд, онро бо хосиятҳои ҷомеавии инсон муттаҳид мекунанд ва дар якҷоягӣ бо интиҳоби самти амал, мавҷудияти ниёзеро, ки ҳамчун худсарона ба вучуд меояд, бо усули асосии

⁴³ Ниг.: Оксамытный В.В. Правомерное поведение / Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. Гл. XVII. – С. 404; Оксамытный В.В. Правомерное поведение личности. – Киев, 1985. – С. 79.

⁴⁴ Ниг.: Нурпеисов Е.К. Психология правомерного поведения. – Алма-Ата, 1984. – С. 117; Нурпеисов Е.К. Механизм формирования правомерного поведения личности. – М., 1980. – С. 36.

⁴⁵ Ниг.: Оборотов Ю.Н. Правовая активность личности в системе юридических гарантий социалистического правопорядка / Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции 1977 года: Межвуз. сборник научных трудов. – Саратов, 1980. – С. 162.

⁴⁶ Ниг.: Кожевников С.Н. Правовая активность граждан. – Н. Новгород, 1994. – С. 41.

⁴⁷ Ниг.: Сальников В.П. Правовая культура: проблемы формирования гражданского общества и правового государства / Демократия и законность: проблемы развития и соотношения: Межвуз. сб. – Самара, 1991. – С. 5.

⁴⁸ Ниг.: Казимирчук В.П. Социально-правовая активность личности. – М., 1979. – С. 115.

пуррагӣ меандешанд, муттаҳид мекунад. Динамикаи ҷамъиятӣ хусусияти муҳими ягонаи шахс, ки дар фаъолияти бошуурӣ манзурнок ифода мегардад, ӯро аз ҳайвон фарқ мекунад⁴⁹. Вобаста ба мафҳуми “фаъолнокии ҳуқуқӣ” бояд қайд намуд, ки он ҳамчун фаъолияти мусбати дарккардашудаи ба барандаи ҳуқуқ ва ҷомеа манфиатовар ҳисобита мешавад. Бо ин роҳ, тибқи ҳукми В.П. Сальников, “фаъолнокии ҳуқуқӣ” ин кори мусбат ва зарурии иҷтимоӣ аст, ки ба татбиқи мақсадҳои ҳуқуқии ягонаи пурратар равона шудааст, дар ин миқдор аз тарафи субъектони муносибатҳои ҷамъиятӣ истифодаи мутлақи ҳуқуқ, озодӣ ва ӯҳдадорихои конституционӣ ифода мегардад.

Дар ҳолатҳои муайян як гурӯҳ олимон байни истилоҳҳои “фаъолнокии ҳуқуқӣ” ва “фаъолияти ҷамъиятӣ”-ро аломати баробариро гузоштаанд. Масалан, В.П. Казимричук ҳангоми муайян намудани истилоҳҳои номбурда чунин меандешад, ки фаъолнокии ҳуқуқӣ – ин намуни алоҳидаи, муносибати баланди одамон дар муҳити ҷамъиятӣ ба ҳуқуқ мебошад, ки дар бо ба амал баровардани муносибатҳои арзишманди ҳуқуқии мусбӣ ва манфиатовар алоқаманд мебошад.

Ба андешаи Е.А. Лукашева бошад, “дар вақти баррасии масъала оиди “фаъолнокии ҳуқуқӣ” баъзе олимон мазмуни ҳуқуқии ин фаъолиятро аз ҳад зиёд баланд мебардоранд ва он далелро ба назар намегиранд, ки он пеш аз ҳама аз танзимкунадагони муносибатҳои сиёсӣ-ҷамъиятӣ ва ахлоқӣ вобаста аст. Ба ақидаи ӯ, дурусттар аст, ки дар бораи фаъолияти ҷамъиятии инсон, ки аз сатҳи баланди шуури сиёсӣ ва маънавии ӯ бармеояд, сухан ронем⁵⁰.

Аён аст, ки зарурати номидани фаъолияти қонунии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ вучуд надорад, зеро истифодаи истилоҳи “ҳуқуқӣ” мувофиқи муносибат ба фаъолият қаблан маънои онро дорад, ки чунин фаъолият дар ҷаҳон дар

⁴⁹ Ниг.: Кожевников С.Н. Правовая активность граждан. – Н. Новгород, 1994. – С. 52; Кожевников С.Н. Социально-правовая активность: содержание и субъекты / С.Н. Кожевников // Правоведение. – 1981. – №3. – С. 18; Демидов А.И. Политическая деятельность: Философский анализ факторов детерминации. – Саратов, 1987. – С. 12.

⁵⁰ Ниг.: Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М., 1973. – С. 174.

робита бо роҳи таҷрибаи қонунӣ мавҷуд аст, ин дар илми ҳуқуқшиносӣ одати қабулшуда аст. Аммо ҳарчанд ки моҳияти онҳо ба таври умум ҳамчун намуди махсуси чораҳои умумиэътирофшудаи ҷамъиятӣ ҳисобида мешавад, ба фикри мо меъёрҳои ҳуқуқиро меъёрҳои иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ номидан мумкин нест, алалхусус ба фикри мо, ҳатто бодарназдошти он, ки ҳуқуқ падидаи ҷамъиятӣ аст, он ба категорияи иҷтимоӣ дохил намешавад. Аз ҷама бештар, истифодаи мафҳуми мазкур бо фаъолияти сиёсӣ алоқаманд аст, зеро хосияти алоҳидаи ҳуқуқиро ифода менамояд.

Бояд тазаққур дод, ки оиди масоили муайяннамоии мафҳуми “фаъолнокии ҳуқуқӣ” олим С.С. Алексеев нигоҳи дигар дорад. Алалхусус, ба фикри ӯ, мафҳуми мазкур дар ҳаматарафа инъикос намудани ширкати шахрвандон бо ниҳоди иҷтимоӣ дар бантанзимнамоии муносибатҳои ҳуқуқӣ, ифода мегардад⁵¹.

Онҳое, ки қонибдори ин самт мебошанд, фаъолияти ҳуқуқиро ба дастгоҳи мафҳумии назарияи умумии ҳуқуқ ворид мекунанд, то дараҷаи иштироки субъектҳои ғайридавлатиро дар фаъолияти фишангҳои батанзимдарории ҳуқуқӣ ва танҳо барои тавсифи равандҳои татбиқи ҳуқуқ нишон диҳанд. Ба таври дақиқ, онҳо эътирофи субъектҳои тартиботи ҳуқуқиро ҳамчун дорандагони фаъолияти ҳуқуқӣ қабул мекунанд, аммо нишон медиҳанд, ки “ҳангоми ворид кардани институти “фаъолнокии иҷтимоӣ” ба падидаҳои қонунӣ, мо бо фаъолияти ҷамъиятии самти фалсафӣ ва умумиҷамъиятидошта кор мегирем, на дар маънои махсуси ҳуқуқӣ”⁵². Мо ба андешаи мазкур розӣ шуда наметавонем, зеро дар назарияи ҳуқуқ истилоҳи “фаъолнокии ҳуқуқӣ” маҳз бо чунин маъно, яъне “сарбории мустақим”, зери истифода қарор гирифта метавонад. Вале агар он дар шакли баракс истифода гардад, яъне бо мафҳуми ҷинсии ба он алоқаманд - фаъолияти иҷтимоӣ робитаро гум мекунанд, ки дар натиҷа ҳуди мафҳуми фаъолнокии ҳуқуқӣ моҳияти худро дар илм аз даст медиҳад.

⁵¹ Ниг.: Алексеев С.С. Проблемы теории права. – Свердловск, 1972. – С. 169.

⁵² Ниг.: Алексеев С.С. Общая теория права. В 2-ух томах. Том 1. – М., 1981. – С. 339-340.

Он аст, ки хосиятҳои субъект мавҷуд будан ё набудани имкониятҳо дар шахс ба ҳеҷ вачҳ тамоми имкониятҳоро барои муайян кардани мавҷудияти истифодаи чораҳои қонунии эътирофшударо надоранд. Чой доштани имкониятҳои ҳокимияти дар субъект танҳо намуди зоҳиршавии ғайриқонунии ҳуқуқи мебошад. Ҳолати мазкур асосан дар татбиқ намудани меъёрҳои ҳуқуқи, амали карда мешавад⁵³.

Ба ин муносибат эроди В.М. Баранов ва В.И. Гойман қобили тавачҷух аст: «Ғайриқонунии ҳуқуқи сифати табиии субъекти иҷтимоӣ мебошад, ки ба доираи амали ҳуқуқ ҷалб шудааст. Маҳз ҳамин аст, ки ҳолати ҷорӣ намудани маъноии ҳуқуқи ба ҳисоб меравад ва метавонад на танҳо дар амали ҳуқуқи, балки дар амали ғайриқонунӣ ҳам дараҷаҳои гуногун дошта бошад, ки дар ин ҳолат ғайриқонунии мусбат ва манфии ҳуқуқи эълон кардан мумкин аст. Аз ин нуқтаи назар, ҳар гуна рафтор, гӯем, чи хошиявӣ ва чи одатӣ, ғайриқонун аст, аммо дараҷаи маромнокии он метавонад гуногун бошад»⁵⁴. Ва дигар муаллифоне, ки фаҳмиши маромнокии манфии ҳуқуқиро инкор мекунанд, аз ҷумла В.П. Казимирчук чунин мефармояд, ки дар байни хусусиятҳои дорои маромнокии ҳуқуқи инҳоро намудан лозим аст, аз он ҷумла:

- а) нигоҳи шахс ба шароити ҳуқуқи ва фаҳмиши одилонаи зарурии онҳо;
- б) татбиқи онҳо дар қор ва тасдиқи онҳо дар қобилияти идора кардани амалҳои шахсӣ;
- в) бемамониат ва эҷодкорона татбиқ намудани шартҳои қонун;
- г) аз тарафи давлат ва ҷамъият додани мусбӣ эътироф намудани амалиёти шахс ва натиҷаҳои онҳо⁵⁵.

Ба ҳамин монанд, бо назардошти ангезандаҳои асосии ҳуқуқие, ки асоси онро ташкил медиҳанд, тавсиф кардани ин навъи ҳавасмандии амали ҳуқуқи ҳамчун амали ҳуқуқии «хусусияти маънавидошта» ё «намунавӣ»

⁵³ Ниг.: Гойман В.И. Действие права (методологический анализ). – М., 1992. – С. 118.

⁵⁴ Ниг.: Гойман В.И. Асари зикршуда. – С. 144.

⁵⁵ Ниг.: Казимирчук В.П. Казимирчук В.П. Социально-правовая активность личности / Отв. ред. М.В. Чхиквадзе. – М., 1979. – С. 117.

мувофиқ аст. Тавсия дода мешавад, ки фаъолнокӣ метавонад ҳамчун як намуди маромнокии ҳуқуқии мусбӣ тавсиф карда шавад ё дар истилоҳот ду таърифи фаъолнокии ҳуқуқӣ истифода шавад: 1) классикӣ (анъанавӣ) - мусбат (маъноӣ маҳдуди он) ва 2) бо маъноӣ васеи он, ки он дарбаргирандаи рафтори ғайриқонунӣ мебошад. Самти мазкур, аз рӯи андешаи мо боиси дастгирӣ аст, ки ҳолати воқеии таҳлили ўҳдадорӣ ҳуқуқиро инъикос менамояд.

Рафтори фаъолро шахс ҳамчун як намуди рафтори мусбати иҷтимоӣ мешуморад, ки бо сифатҳои иродаи қавӣ, ташаббус, эҳтироми қонун, хоҳиши расидан ба ҳадафҳои худ, хислат ва шуури иродаи қавӣ хос аст.

Маромнокии амали ҳуқуқиро Н.И. Матузов аз рӯи хусусияти ангезаҳои бартаридошта ба низом дароварда, ба ғайр аз ин назари нобоварино нисбат ба амали ҳуқуқӣ муқаррар менамояд. Алалхусус чунин мешуморад, ки нобоварӣ (нигилизми) ҳуқуқӣ дар муномилаи ғайримусбӣ ба қонунҳо, меъёрҳо, асосҳои роҳбарикунанда, афкорҳо, зиндагонӣ кардан ифода мегардад, ки як навъи ҳастӣ мебошад, ки он дар муносибатҳои куллии манфӣ, эҳтиром накардани ҳуқуқҳо, қоидаҳо ва меъёрҳои муайянгардида, инъикос гардидаанд.

Амалҳои қонунии шахсоне, ки нобоварӣ ҳуқуқӣ доранд, аломатҳои таркибии худро доро мебошанд, ба монанди гумонбарӣ, норозигӣ, экстремизм ва радикализм. Чунин шахсон, одатан, роҳ ва методҳои муайяни татбиқ намудани нақшаҳои худро надоранд. Рафтору кирдори ин шахсон дар бисёр ҳолатҳо мувозинатро дар доираи иҷозатдодашуда ва манъшуда нигоҳ медоранд. Дар бисёр мавридҳо онҳо чунин мешуморанд, ки иҷрои қонун – ин “одати кӯҳна” буда, онҳо дар ин маврид талаботҳои бисёрро пешниҳод менамоянд.

Намудҳои дар боло овардашудаи амали қонунӣ хосиятҳои хоси арзишманди худро доранд, ки дар ҳавасмандкунии аҳамияти амали қонунии ахлоқӣ, ки дар ташаббуси қонунии мусбат таҳия шудааст ва аҳамияти назарраси ҷамъиятиро дар бар мегирад, ифода меёбанд. Аммо, дар ин

маврид дар маромнокии ҳуқуқӣ рафторҳои маргиналӣ ва нигилистӣ бошанд, аҳамияташон камтар ба назар мерасад. Илова бар ин, мумкин аст, ки дар бораи намудҳои гуногуни амали қонунии дар ҷаҳон ҳукмрон вобаста ба одоби тартиботи сиесӣ ва ҳуқуқӣ изҳороти дода шавад.

Ба ин монанд, дар кишвари тоталитарӣ мавҷудияти устувории қувваи ҷамъиятию сиесӣ дар ҷаҳон қодир аст, ки амалҳои қонунии беинсофона бартарӣ дошта бошад. Дар шароити тартиботи сиесӣ-ҳуқуқии демократӣ, ки бо қонунияти ҳукумати ҷамъиятию сиесӣ алоқамандӣ дорад, талабот бо мақсади устувории амали қонунии ахлоқӣ ва мусбат-оддӣ ташаккул меёбад.

Дар давлатҳое, ки дар марҳилаи гузариш қарор доранд (масалан, давлатҳои ИДМ), мавҷудияти ноустувории концепсияҳои иҷтимоӣ-сиесӣ, қонунӣ ва молиявӣ, ки бо люмпенизатсия ва маргинализатсияи қабатҳои сершумори ҷамъиятӣ ҳамроҳ карда мешаванд, тибқи ҳукми баъзе олимони, ба монанди Р.Т Жергунов, қодир аст, ки тартиби ҷамъиятию сиесии “омехта” муайян карда шавад, ки ба маъмулгардонии васеи амали реаксионӣ, паҳлӯӣ, шубҳанок мусоидат мекунад.

Меъёри навбатии ҷудо намудани намудҳои маромнокии рафтори ҳуқуқӣ дараҷаи шиддатнокӣ ва ғайриқонунии амали субъекти ҳуқуқӣ амалкунанда ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, маромнокии рафтори ғайриқонунии ҳуқуқӣ, рафтори муқаррарии ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқии ғайриқонунии фарқ карда мешавад. Амали шадиди қонунӣ кори ғайриқонунии ва рағбатшудаи одамонро дар бар мегирад ва дар якҷоягӣ бо хароҷоти иловагии давра, энергия ва дар баъзе ҳолатҳо захираҳои моддӣ алоқаманд мебошад⁵⁶.

Дар он давлатҳое, низомии тоталитарӣ доранд, аҳамияти асосӣ бисёртар ба ваъдаҳои дар ғайриқонунияи қонунӣ, дода мешавад. Дар чунин давлатҳо шахсон дар ҳолати тарс қарор дошта, амалҳои ғайриқонунаро анҷом намедиханд. Дар айни замон ин қонунҳои ғайриқонунии қабул аст. Барои таъмини худ, қаророти талаботи хуби ҳаёт ва ташаккул, мустақил будан дар

⁵⁶ Ниг.: Лазарев В.В. Правомерное поведение как объект юридического исследования / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1976. – №10. – С. 31.

доираи қонун, таъсир расонидан ба таҳқиқот ва тасдиқи қонунҳо, пай бурдани ҳимоятгар дар симои кишвар, одамон вазифадоранд, ки дар муносибатҳои молиявӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ-сиесӣ, қонунӣ, дохилӣ ва дигар муносибатҳо динамикӣ баён кунанд. Замона оиди мавҷуд будани маромнокии рафтори ҳуқуқӣ, тақозо мекунад.

Дар ин миён, намудҳои зерини маромнокии рафтори ҳуқуқиро, вобаста ба ҷамъи пурраи нақши пуршиддати одамон дар мавҷудияти имрӯзаи ҷомеа, ҷудо намудан мумкин аст:

– иштироки фаъолна дар амалҳои иттиҳодияҳои худихтиёр (ҳизбу ҳаракатҳои серодам, иттифоқҳо ва ташкилотҳо, ҷамъиятҳои ихтиёрӣ, фондҳо, ассотсиатсияҳо ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ);

– фаъолнокӣ дар соҳаи қонунҷодкунӣ (иштирок дар қабули лоиҳаҳои қонунҳо), корҳои ҳифзи ҳуқуқ ва ҳимояи режими иҷтимоӣ (мусоидат ба моликияти ҳақамҳо дар адолати судӣ, иштирок дар ҷузъу томҳои дастгирии зудтари кормандони полис ва ғ.);

– кор мувофиқи ташаккул ва фаъолияти дигар сохторҳои иҷтимоӣ, иҷтимоӣ-давлатӣ, аз он ҷумла мақомоти иҷроияи маҳаллӣ; тавсияҳои экспертии иҷтимоӣ, фондҳои шахрсозӣ, экологӣ, ҳимояи ёдгориҳои таърихӣ, инчунин ниҳодҳои тартиботро таъминкунанда, аз он ҷумла бо ҳифзи ҳуқуқи инсонҳо алоқамандбуда;

– динамикаи худфаъолияти шахс дар соҳаи таъсири шароити ҷамъиятии татбиқи ҳуқуқ, аз он ҷумла иштирок дар дар интиҳобот ва раёйпурсӣ, дархостҳо тибқи мушкилоти сиесӣ-ҳуқуқӣ, ки ба дастгоҳҳои давлатӣ ва васоити ахбори омма.

Ба назари мо, маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ин зиндагии бе мушкилот аст, агар инсон бо роҳи ҳамвор раваду, ба ҷап нагардад. Он чизе, ки инсон дорад, ҳуқуқи фитрӣ ва позитивӣ аст, вай қоидаҳои худро истифода мебарад, аммо дар он вақт набояд вазифаҳои худро фаромӯш кунад. Ҳолати мазкур дар меъёрҳои Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон махсусан дар моддаи 18 боби дуюм инъикос ёфтааст, ки мувофиқи он ҳеҷ касро аз ҳаёт

махрум намудан мумкин нест, ба ғайр аз ҳукми суд барои ҷинояти махсусан вазнин. Дахлнопазирии шахсро давлат кафолат медиҳад. Ҳеҷ кас набояд ба шиканҷа, муносибати ғайриинсонӣ ё ҷазо гирифта шавад. Таҷрибаҳои маҷбурии тиббӣ ва илмӣ аз болои одамон манъ аст». Тибқи моддаи 42 Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар кас вазифадор аст, ки Конститутсия ва қонунҳоро риоя кунад, ҳуқуқ, озодиҳо, шаъну эътибори дигаронро эҳтиром намояд. Надониستاني қонунҳо шахсро аз ҷавобгарӣ озод намекунад.

Маромнокӣ ба рафтори ҳуқуқӣ - мушкилоти сарчашмаҳои ғайриқонунии ҳуқуқӣ масъалаи ҳавасмандии рафтори ҳуқуқиро, дар бораи он ки чаро одамон умуман ба қонун риоя мекунанд ва меъёрҳои ҳуқуқро вайрон намекунанд, ба миён меорад. Дар аксари мавридҳо, низоми инфиродии арзишҳо ва меъёрҳо бо арзишҳо ва меъёрҳои ҷамъиятӣ комилан мувофиқат мекунанд ва ҳадафҳои асосии ғайриқонуни (этироф кардан аз тарафи ҷомеа, неқӯаҳволии моддӣ ва ғайра) барои одамони гуногун мувофиқат мекунанд. Аз ин рӯ, аксарияти шахрвандон барои ноил шудан ба ҳадафҳои худ бо роҳҳои қобили қабули иҷтимоӣ мераванд ва интихоби воситаҳои ноил шудан ба чунин ҳадафҳо, аз муносибати мусбат ба арзишҳо ва меъёрҳои иҷтимоӣ вобаста аст. Дар натиҷаи қолаб гирифтани рафтори ҳуқуқии муқарраршуда хусусияти маҳорат, қувва ва одатро пайдо мекунанд. Гӯе ба таври одатӣ амал карда, инсон одатан ҷиҳати ҳуқуқии масъаларо фикр намекунанд, аз ҳуқуқҳои худ истифода мекунанд ва вазифаҳои худро ҳамчун табиатан, ба таври дилхоҳ иҷро мекунанд. Имконияти рафтори ғайриҳуқуқӣ яку якбора «ба хотир намеояд» ва қарор дар бораи рафтори ҳуқуқӣ марҳилаи мустақили ғайриқонунии рӯҳиро ташкил намекунад. Дар шароити зиддияти ангежаҳои гуногун ба қабули қарор тамоми омилҳои шахсӣ, хусусиятҳои хос ва зехнии субъект, ҳолати рӯҳии аз сар гузаронидаи ӯ ва амали вазъияти мушаххас таъсир мерасонад. Муборизаи ангежаҳо ба раванди таҳлили равонӣ ва баҳодиҳии тамоми ҷанбаҳои мусбат ва манфии

ҳар як марҳилаи имконпазири алоҳидаи рафтори инсон табдил меёбад ва дар ниҳоят, ба манфиати яке аз онҳо қарор қабул карда мешавад.

Зиддияти ҳавасмандӣ ва қабули қарор равандест, ки дар ҳолатҳои гуногун ва дар миёни одамони гуногун бо суръат ва дараҷаи огоҳии гуногун аз тамоми унсурҳои он рӯҳ медиҳад. Омилҳоеро, ки рафтори риояи ҳуқуқиро муайян мекунад, ба ду намуд тақсим кардан мумкин аст, ки аз рӯйи табиати равонии худ фарқ мекунад: омилҳои берунӣ ва дохилии назорати дохилӣ ва берунӣ.

Субъект дар шароити душманӣ конфигуратсияи амали қонуниро интихоб мекунад ё ба меъерҳои умумиэтирофшудаи худ ва дар сурати набудани ҳолҳои натиҷаҳои эҳтимолӣ кифоят мекунад (ин мақсад дар ин зоҳир мешавад, ки шахс ба қонун ҷавобгӯ аст, онро нигоҳ медорад ё одатан ба меъерҳо ва принципҳои умумиэтирофшуда итлоқ мекунад), ва ё шакли қонунии рафторро қабул мекунад, ба талаботи ҷомеа итлоқ мекунад, аз ҷазо, таънаю маломати аҳли ҷомеа ва мазаммати маънавии дигарон тарсида, аз оқибатҳои номатлуб ё аз рӯйи ҳисоб худдорӣ мекунад. Дар ин аврид, маромнокии рафтори муқаррарии ҳуқуқӣ, ки муҳолифати он бо фаъолнокии амалӣ дида мешавад, алоқамандии он сарфи ғайратҳои зиёдро талаб намекунад. Ин фаъолияти ҳаррӯзаи хизматӣ, рӯзгорӣ ва дигар мавҷудият аст, ки ба меъерҳои қонунгузории умумиэтирофшуда ҷавобгӯ аст. Дар доираи ин гуна амалҳо, сокинон вазифаҳои мустақими ҳуқуқии худро иҷро мекунад ва таъсири мушаххаси де-юре доранд. Аммо фаъолияти онҳо дар ин ҷо аз сатҳи талаботи қонун берун намеравад. Он одатан барои фаъолияти муътадили инсон дар оила, давлат ва ҷомеа зарур аст. Талаботи моддӣ, маънавӣ ва дигар талаботи одам маҳз бо ҳамин қонунгардонда мешавад.

Рафтори ғайрифавононаи ҳуқуқӣ дар он сурат зоҳир мешавад, ки шахрвандон дидаву доништа ҳуқуқ ва озодиҳои худро бар хилофи қонунҳои амалкунонда истифода набаранд. Масалан, рафтори ғайрифаволи шахс дар он зоҳир гашта метавонад, ки зодаи ин кишвар, ки ба ҳеҷ вазҳ ба издивоҷ

дохил намешавад, моликият пайдо намекунад ва дар райпурсӣ ширкат намевазад. Ба ин монанд, амали ғайрифайёл ин амалест, ки дар бетараф шудан аз нақшгузорӣ дар зиндагии бо қонун асосёфта, инчунин ҳаракат накардан ҳангоми ҳифзи манфиатҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ, мебошад. Дар ин ҳолат, шахсе зарар мебинад, аз истифодабарии роҳҳои қонунгардонии ҳуқуқ ва озодиҳои худ даст кашааст. Вале аз ин беамалии шахс на ин ки ӯ инчунин ҷамъият низ зери зарар мемонад, чунки ин бетарафӣ метавонад ҳаракатҳои ниҳодҳои давлатиро ҷиҳати назорат кардани аҳолии суғуст намояд. Аслан, дар мавриди маромнокии рафтори ҳуқуқии қобили қабул мебошад, ки бояд қайд кард, ки онро ҳамчун як намуди махсуси амали қонунӣ дар доираи системасозии он мувофиқи самти кор арзёбӣ кардан осон нест, чунки ошкор кардани он аз сатҳи фойданокии иҷтимоии он шаҳодат медиҳад, на аз пурзуршавии фаолияти қонунатбиқкунӣ. Ба осонӣ дидан мумкин аст, ин ки мавҷудияти ин қадар ҷанбаҳои гуногуни системасозӣ ягона аст ва ин амали қонунӣ қодир аст ба доираи гуногуни типологӣ ворид гардад. Масалан, мавҷудияти таҳқиқи хусусиятҳои фарқкунандаи амали қонунии субъектҳои гуногун метавонад намуди ангеҷаҳои бартаридоштаро дар кори онҳо, сатҳи ташаббус, ки ин қомилан мақсаднок аст, ихтиерӣ будани амалиётҳои анҷомдодашуда омӯзад.

Ҳангоми мавҷуд будани ҳолати номбурда, хосиятҳои амалҳои қонунӣ пурратар гардида шароити мусоидро барои ҳулоса кардан оиди ҷамъияткунонии ҷабҳаи қонунии шахс, фароҳам меоварад. Қабл аз он ки ба баррасии мундариҷаи рафтори ҳуқуқӣ шурӯъ кунем, бояд диққати махсусро ба он истилоҳҳое, оянда заруранд, диҳем, барои он ки онҳо дар назарияҳои ҳуқуқӣ ва забони муоширати ҳаррӯза яқсон нест.

Дар адабиёти илмӣ дар самти фалсафа, ҷамъиятшиносӣ, иҷтимоӣ-равоншиносӣ ва ҳуқуқ таърифҳои “ҳаракат”, “рафтор”, “қирдор” ва ғайра, зери истифодаи зиёд қарор доранд. Ҳузури ин, эҳтимолан, бояд дар бораи хусусиятҳои дарки онҳо дар ҳама соҳаҳои номбаршудаи ҷомеашиносӣ изҳор карда шавад. Албатта, ин арзёбии мушаххас аст ва дар ҳолате, ки онҳо дар

соҳаи омӯзиши ҳуқуқшиносон татбиқ карда мешаванд, новобаста аз он, ки ба таври мухтасар интихоби худро бо маънои он, ки онҳо дар оянда татбиқ карда мешаванд, ҷой доранд.

Як қатор ҳаракатҳои объектро тавсифдианда, таъсирро дар назар доранд, ки дараҷаи зиёди амалро ташкил медиҳанд. Дар ҳангом мавҷуд будани истиҳои “кирдор” дар қатори “амал” дида мешавад. Рафтори одам на ин ки дар амали оддӣ ифода мегардад, инчунин он бояд бо мақсад ва бошуур бошад, ки он дар якҷоягии ангезаҳои субъект бо натиҷаҳои фоиданок, ифода мегардад. Оиди мафҳуми кирдор дар илм чунин ақидае пешниҳод шудааст, ки вобаста ба он кирдор ин таъсирест, ки аз ҷониби субъекти амалкунанда ҳамчун таъсири ҷамъиятӣ қабул ва дарк карда мешавад, инчунин ифодаи субъект, ки муносибати шахсро ба одамони дигар ифода мекунад, пешбинӣ шудааст⁵⁷. Масалан, дар ваъияти сар задани садама дастгирии ҷабрдида (ё ба ҳеҷ вачҳ таъмин накардани он). Бинобар ин, мафҳуми кирдор ба рафторҳои паҳн мегарданд, ки онҳо дар ҷамъият мусбӣ ё манфӣ баҳо дода мешаванд⁵⁸.

Бо мақсади баррасии ҳуқуқи амали қонунӣ, фарқият дар байни амалҳо инчунин амалиети алоҳидаи моддӣ, ба монанди физикӣ, олотӣ, илмӣ-техникӣ ва амалҳо-кирдорҳо гузаронида мешаванд⁵⁹.

Агар амал бе баназагирии маънои он нисбати ягон нафар ба анҷом расад, он ба сифати кирдор эътироф мешавад. Дар ин ҳолат ба ӯ ҳеҷ гуна ихтисоси баланди ҳуқуқӣ додан мумкин нест. Чунин таъсирро метавон ҳамчун мувофиқ ё номуносиб, зарурӣ ё бефоида, сарфакор ё исрофкор, оқил ё нооқил, солим ё номувофиқ ҳисобид. Ин хосиятҳо хусусиятҳои қорӣ таъсирро тавсиф мекунанд. Ҳамин тариқ, амалиёт- кирдор ҳангоми бо корд буридан ҳамчун амали дар қори буридан ифодаёфта, ҳисобида мешавад. Амал дар ин маврид ба таъсире вобаста аст, ки арзиши он бо мақсади касе

⁵⁷ Ниг.: Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 543.

⁵⁸ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1976. – С. 13.

⁵⁹ Ниг.: Мокроусов Н.Н. Проблема нравственной оценки поступков, поведения / Н.Н. Мокроусов // Вопросы философии. – 1965. – №9. – С. 33.

пешбинӣ шудааст. Дар ин ҳолат, тарафи истифодаи амалии кирдор бе вачҳ муҳим нест, ба монанди арзебии ҷамъиятии он.

Чӣ тавре қайд намуда будем, ба ғайр аз истилоҳи “кирдор”, инчунин “фаъолият” низ мавҷуд аст, ки он ҳамчун кирдоре ифода мешавад, ки барои ноил гардидан ба ҳадафи муайян равона гардидааст. Масъалан, кори муфаттиш оид ба ҷамъоварӣ ва тафтиши далелҳо фаъолияти касбии ўро ташкил медиҳад. Мо дар кори илмии мазкур истилоҳи “фаъолият”-ро, пеш аз ҳама, барои тавсиф намудани субъектҳои дастаҷамъонаи ҳуқуқӣ, аз ҷумла муассиса ва мақомоти давлатӣ, шахсони ҳуқуқӣ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, зери истифода қарор додаем. Г.С. Котляревский фаълоияти ҳуқуқиро ҳамчун дарбаргирандаи фаъолияти мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ арзёбӣ намудааст⁶⁰. Сониян, ин мафҳумро вақте ки сухан дар бораи рафтори ҳуқуқии аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъол меравад, (масъалан, фаъолияти полис оид ба ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ) истифода мебаранд. Бо назардошти ин гуфтаҳо, «фаъолият» аз ҷониби мо дар доираи мафҳуми «рафтор» баррасӣ мегардад.

Дар илми ҳуқуқшиносӣ мафҳуми «беаҳаракатӣ» низ вуҷуд дорад. Лекин ин умуман маънои онро надорад, ки ҳуқуқ рафтореро низ танзим мекунад, ки ба ҳеч вачҳ аз берун ифода наёфтааст, чунки беаҳаракатӣ низ кирдор аст. Масъалан, файласуфи материалисти англис Чон Локк қайд кардааст, ки ҳаракат ва кирдор як чиз нестанд, ва танҳо аз он сабаб, ки боздоштан аз ҳаракат низ як навъ кирдор мебошад⁶¹. Мисли ҳама гуна ҳаракат, беаҳаракати шакли мушаххаси таъсир ба муҳити зистро ифода мекунад. Беаҳаракатии инсон ин рафтори ў ҳаст, мисли ҳаракат он ифодаи ирода аст. Беаҳаракатӣ, аз нуқтаи назари психофизиологӣ дорои ҳамон хислатҳои объективии ҳаракат мебошад: ин рафтори инсон дар зерин назорати шуур буда, хусусияти иродавӣ дорад. С.Л. Рўбинштейн таъкид мекунад, ки «навъи хоси ҳаракати инсонӣ ин ҳаракати ихтиёрист ва дар асл танҳо ҳаракати

⁶⁰ Ниг.: Котляревский Г.С., Назаров Б.Л. Проблемы общей теории права. – М., 1973. – С. 22.

⁶¹ Ниг.: Локк Дж. Избранные философские произведения. – М., 1960. – Т. 1. – С. 259.

иродавӣ ҳаракатест, ки ба маънои хоси инсонӣ, яъне амали бошууро на аст, ки ба расидан ба ҳадафи мушаххас нигаронида шудааст»⁶². Ҳамаи ин ба беҳаракати низ комилан дахл дорад.

Масъалан, дар шакли беҳаракатӣ татбиқи аксарияти мутлақи меъёрҳо ва манъкуноҳои дар ҚЧ ҚТ зикргардида сурат мегирад. Аз ин рӯ, тааҷҷубовар нест, ки дилхоҳ беамалии мушаххас тавассути аломатҳои амали ба он мувофиқ муайян карда мешавад⁶³. Аммо ҳангоми таърифи бефаъолияти ҳамчун ифодаи ирода, мо бар хилофи амал на таъсири фаъоли шахсро ба воқеияти атроф, балки ғайрифавол, яъне худдорӣ аз амалро дар назар дорем. Дар доираи рафтори ҳуқуқӣ мисоли беамалӣ ин истифода набурдани субъект аз ҳуқуқҳои худ (агар ин хилофи қонун набошад) буда метавонад ва ё худдорӣ аз содир намудани кирдорҳои аз ҷониби қонун манъкарда мебошад.

Мавҷудияти таҳлили мутобиқати амали қонунӣ ва меъёрҳои қонунии эътирофшуда бояд ба назар гирифта шавад, ки чораи қонунӣ ҷузъҳои гуногунро дар бар мегирад, ки ба марҳилаҳои гуногуни мутобиқсозии танзими қонунӣ дахл доранд ва бо конфигуратсияҳои истисноии таъсир ба амалҳои субъектҳо тавсиф карда мешаванд. Тамоми аломатҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ (дар сатҳи азим ё хурдтарин) алоқамандиро дар якҷоягӣ бо амали субъект ошкор мекунад.

Аз ҷумла, фарзияи меъери қонунӣ ташаккули далелҳои мушаххаси назаррас мебошад, ки далелҳои ҳуқуқӣ номида мешаванд, ки чораи қонунӣ метавонад истифода шавад. Намудҳои муҳими далелҳои ҳуқуқӣ таъсири ҳуқуқие ба ҳисоб мераванд, ки ҳамаи имкониятҳои амалӣ намудани санадҳои қонунӣ, созишномаҳоро доранд, дар ин ҳолат ҳамаи таъсирҳои, ки қонунгузорӣ бо мақсади ташаккули натиҷаҳои қонунӣ иҷозат медиҳад, бе истисно мавҷуданд. Дар ин ҷо хоҳиши ба даст овардани ваколати

⁶² Ниг.: Рубинштейн Л.С. Основы психологии. – М.: АН СССР, 1940. – С. 456.

⁶³ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М., 1978. – С. 9.

мушаххаси инфиродӣ, иҷозати иҷрои ўҳдадорихои мушаххаси ҳуқуқӣ, ифода меебад.

Дар диспозисияи меъёрҳои қонунии умумиэтирофшудаи фармоишии давлат дар бораи талаботи амали қонунии субъектҳои мавҷудияти иҷтимоӣ сабт шудааст. Ҳузури ин ягона бо онҳо мувофиқи муносибат ба дигар ҳамчун субъекти ваколатдор ва дигаре ҳамчун субъекти ваколатдор ва баръакс ифода карда мешавад. Ин дар баробари он шарҳ дода мешавад, ки ҷойгиршавии ўҳдадорихои инфирод ва ўҳдадорихои мустақими шахс ба назар мегирад, ки ин воситаи қонунии таъмини амали эҳтимолии ё дурусти субъектҳои мавҷудияти иҷтимоиро нишон медиҳад.

Дар ҷазои ҷораҳои қонунии умумиэтирофшуда манбаъ дар ҷорабиниҳои зӯроварии кишвар дар муносибати шахсоне, ки онро вайрон мекунанд, таъкид карда мешавад, дар ин ҳолат амалҳои ғайриқонунӣ содир карда мешаванд. Мо аҳамияти ягонаи санксияи пешгирикунандаро таъкид мекунем. Б.Л. Назаров чунин оқилона қайд менамояд, ки ба воситаи таҳдиди татбиқи ҷазои давлатӣ тарбияи шахрвандон ва пешгирии вайрон намудани меъёрҳои ҳуқуқӣ ҷавобгарӣ амалӣ карда мешавад⁶⁴. Воқеан ҳам, татбиқи санксияҳои меъёрҳои ҳуқуқӣ аз як тараф одамонро намегузорад, ки ҳуқуқвайронкунӣ содир намоянд, аз тарафи дигар онҳоро дар рӯҳияи пайдо шудани рафтори муайяни ҳуқуқӣ зери тарбия қарор медиҳад. Давлат бо муқаррар намудани муҷозот барои иҷро накардани ўҳдадорихои ҳуқуқӣ, ноил шудан ба мақсадҳои ҷавобгариҳои ҳуқуқиро таъмин менамояд, ки самти он дар ҷомеа бо нақше, ки вай дар таълиму тарбияи шахрвандон, дар ҳифзи қонуният ва тартибот мебозад, муайян карда мешавад. Ба ғайр аз ин, мавҷуд будани санксия дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муайян менамояд, ки шахсон бояд чи гуна дар доираи қонун амал намоянд, то ки онҳоро ба ҷавобгариҳои ҷиноятӣ накашанд.

Бо ин роҳ, бе истисно, ҳамаи се ҷузъи меъёрҳои қонунии умумиэтирофшуда намудҳои мушаххаси амали қонунро муайян мекунанд,

⁶⁴ Ниг.: Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей. – М., 1976. – С. 224.

аммо мақсаднокии онҳо гуногуншакл мебошанд. Бо ин сабаб, барои дар ҳаёти воқеӣ мақсаднок истифода шаван, фарқ кардани ҳар як ҷузъи меъёри қонунӣ зарурати хеле зиёд дорад.

Ҷузъҳои бештар зикршудаи қонунӣ ва тадбирҳои умумиэтирофшуда, ки дар робита ва мусоидати онҳо қабул шудаанд, тавсифдиҳандаи меъери қонуниро ҳамчун тартиби муайяни рафтори одамон, мебошад, ки ин ҳамчун рафтори ҳуқуқӣ этироф намешавад. Дар асл, бо баровардани чораҳои қонунии умумиэтирофшуда, ҳукумат то ҳол танҳо эҳтимолият ва зарурати амали қонуниро муқаррар менамояд. Талаботи меъёрӣ-ҳуқуқӣ ҳамчун дар амал татбиқ намудани рафтори ҳуқуқӣ этироф шудаанд. Омили муҳими муаррифии амали қонунӣ, инчунин яке аз зухуроти воқеияти беғаразонаи ҷамъиятӣ, муқаррар кардани таърифи он ҳисобида мешавад. Дарвоқеъ, мафҳуми умумиэтирофшудаи рафтори ҳуқуқӣ дар илми ҳозираи ҳуқуқшиносӣ мавҷуд нест.

Он аст, ки омӯзиш ва фикру андешаҳои таҳиякардаи мо зарурати ҷорӣ кардани далелҳои қонуниро ба рафтори ҳуқуқӣ. В.Н. Кудрявцев ва Н.С. Малейн бар ин назаранд, ки «ҳар як рафтори шахрвандон, ки мамнӯъ нест, ҳуқуқӣ доништа мешавад»⁶⁵. Ба андешаи мо, муаллифони ҳукмҳои боло доираи мафҳуми «рафтори ҳуқуқӣ»-ро, аз ҷумла ба он ворид намудани рафторе, ки аз нуктаи назари ҳуқуқ бетараф аст, беасос васеъ мекунад. Ба ақидаи мо, таъсири ҳуқуқӣ ба рафтори субъектҳо танҳо бо роҳи арзёбии ҳуқуқӣ ба амалҳои муайян ва муайян кардани оқибатҳои ҳуқуқӣ, имконпазир аст. Илова бар ин, маҳдуд кардани рафторе, ки нисбат ба ҳуқуқ бетараф аст, барои муайян кардани ҳудуди даҳлати давлат ба рафтори субъектҳо мусоидат мекунад. «Айният додани таъсири ҳуқуқӣ бо манъ накардан, – таъкид мекунад О.Э. Лейст, – аз ҷиҳати назариявӣ боиси ба ҳуқуқ гузоштани нақши ғайриоддӣ, ҳамчун танзимгари «ҷаҳонии» муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҳад зиёд муболиға кардани танзими ҳуқуқӣ ва

⁶⁵ Ниг.: Кудрявцев В.Н., Малейн Н.С. Закон и пределы правомерного поведения / В.Н. Кудрявцев, Н.С. Малейн // Советское государство и право. – 1980. – №10. – С. 31-32.

назорати давлатӣ аз болои рафтори шахрвандон, беасос маҳдуд кардани доираи озодии шахсӣ мегардад»⁶⁶.

Дар робита ба ин, О.Э. Лейст, ба назари мо, дуруст қайд мекунад, ки «ин таъсири ҳуқуқӣ на ба рафтори мамнӯънашуда, балки ба рафтори ашхоси дигар аз нуқтаи назари ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ умуман таъсир мерасонад»⁶⁷. Чунин ба назар мерасад, ки рафтори ҳуқуқиро ҳамчун «рафтори вайроннакунанда» доништан нодуруст аст, аз он сабаб ки баъзе амалҳои бо ҳуқуқ манънашуда ба дигар меъёрҳои иҷтимоӣ ва пеш аз ҳама, ба меъёрҳои ахлоқӣ муҳолифат кунанд. «Ахлоқ дар меъёрҳои худ арзишҳои мутлақро таҷассум мекунад, ки аз рӯи он меъёрҳои ахлоқӣ ва баҳогузори меъёри олии рафтори ҳуқуқӣ мебошанд»⁶⁸.

Аз ин лиҳоз, истинод ба «ҳуқуқӣ»-и он аз мавқеи он ки ин рафторро қонун манъ накардааст, барои рафтори бадахлоқона баҳона шуда наметавонад. Аз ин рӯ, комилан оқилона гуфтан мумкин аст, ки на ҳама кирдорҳои, ки берун аз манъи ҳуқуқӣ қарор доранд, ҳуқуқӣ мебошанд: онҳо метавонанд аз мавқеи ҳуқуқ бетараф бошанд, аз мавқеи қонун танзим карда нашаванд.

Баъдан дар бораи ҳудуди рафтори ҳуқуқӣ мо бояд ба он тавачҷуҳ кунем, ки таълимоти муосири ҳуқуқэҷодкунӣ ва ҳуқуқтатбиқкунӣ аз он бармеояд, ки амали шахрвандон ва шахсони ҳуқуқӣ, ки ҳарчанд дар қонун ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ нашудаанд, аз рӯи принципҳои умумӣ ва маъноӣ қонунгузориҳои ҷорӣ, метавонад ҳуқуқӣ ҳисобида шавад. Сухан дар ин маврид на дар бораи рафтори «ҳуқуқвайронкунанда», балки дар бораи рафторе меравад, ки ба ҳуқуқ мувофиқ бошад, бо мақсад, эътиқод, ақида, нуқтаи назар ва қоидаҳои он мувофиқ бошад. Муодилае, ки дар мо дар муомилот буд, – «ҳар чизе, ки бо қонун манъ нашудааст, иҷозат аст» ва мо дар солҳои аввали бозсозии асри гузашта аз он саргарм шуда будем, на

⁶⁶ Ниг.: Лейст О.Э. Методология исследования правомерных и неправомерных действий в развитом социалистическом обществе / Методологические и теоретические проблемы государства и права развитого социализма. – М., 1983. – С. 155.

⁶⁷ Ниг.: Лейст О.Э. Асари зикршуда. – С. 155.

⁶⁸ Ниг.: Гойман-Червонюк В.И. Действие права (методологический анализ). – М., 1992. – С. 131.

танҳо умуман нодуруст баромад, балки он ҳатто барои қонунгузори маданӣ низ муҳолиф буд, зеро дар бисёр соҳаҳои ҳуқуқ онро татбиқ намудан умуман номумкин аст. Дар он, ҷо ки сухан дар бораи муайян кардани мақоми субъекти ҳуқуқи маданӣ, шахси ҳуқуқӣ ва шахрванд меравад, дар он ҷо ки сухан дар бораи муайян кардани мазмуни ҳуқуқҳои воқеӣ меравад, он ҷо қонун ва Кодекси маданӣ пеш аз ҳама, бо меъёрҳои ҳатмӣ амал мекунад, ки аз онҳо берун баромадан, чун қоида, ғайриимкон аст. Вобаста ба ин, масъалаи баҳодиҳии ҳуқуқӣ ба баъзе ҳаракатҳои ҳуқуқӣ ва оқибатҳои онҳо аҳамияти муҳими методологиро пайдо мекунад. Сухан, пеш аз ҳама, дар бораи сифати ҳуқуқии ҳаракатҳои воқеие меравад, ки гарчанде бо меъёри ҳуқуқ пешбинӣ нагардида бошад ҳам, ҳамзамон объективона ба ақидаю принципҳои ҳуқуқӣ мувофиқат карда, ба ноил шудан ба натиҷаҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳамиятдошта нигаронида шудааст.

Қонуният ҳамчун сифати ҳуқуқии амали воқеии субъектҳои ҳуқуқ баромад мекунад. Ҳангоми таҳияи қазияҳои баёншуда моддаи 5-и КМ ҚТ (одатҳои муоширати тиҷоратӣ)-ро мисол овардан лозим аст, ки дар он гуфта мешавад, ки қоидаи рафтор дар соҳаи муайяни фаъолияти соҳибкорӣ муқаррар ва дар амал васеъ истифода мешавад. Ба ибораи дигар, сухан дар бораи қоидаҳои меравад, ки бояд ба тарафҳо маълум бошад, ки он қадар васеъ истифода мешаванд ва ба дараҷае устувор шудаанд, ки соҳибкорон ҳангоми бастанӣ шартномаи мувофиқ ҳатман аз онҳо огоҳ бошанд. Оинномаҳои корӣ қоидаҳои мебошанд, ки дар қонунгузорӣ пешбинӣ нашудаанд ва дар санади меъёрӣ низ сабт нашудаанд. Ба ибораи дигар, ин амалҳои воқеии субъекти хоҷагидор мебошанд, ки ба ноил шудан ба натиҷаи аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳамиятдошта нигаронида шудаанд, ки сифати онҳо имкон медиҳад дар бораи ҳуқуқӣ будани онҳо сухан ронем.

Рӯшди минбаъдаи муносибатҳои бозорӣ, бешубҳа, низоми томи урфу одатҳои муоширати тиҷоратиро талаб мекунад. Масъалан, дар соҳаи танзими шартномаҳои асосӣ, аз қабилӣ хариду фурӯш, таҳвил, ҳамлу нақл

тавассути нақлиёти ҷамъиятӣ ва ғ. Дар Рӯсия барои татбиқи урфу одатҳои қорӣ имкониятҳои қалон вуҷуд доранд. Мо як вақтҳо барои додани навъҳои алоҳидаи маҳсулот шартҳои махсус доштем ва дар ҳар як ҳолати махсус шартномаҳои намунавӣ мавҷуд буданд. Мо тамоми асосҳоро дорем, ки шартномаҳои намунавиро ҳамчун урфу одатҳои қорӣ истифода барем, зеро ин ҳамон қоидаҳои мебошанд, ки дар қонун пешбинӣ нашудаанд, аммо таҷрибаи дарозмуддати татбиқи онҳо дар муносибатҳои мушаххас вуҷуд дорад. Маҳз ба ҳамин б. 2 м. 459 КМ ҚТ равона мекунад ва (б. 1 м. 8) имкони ба вуҷуд омадани ҳуқуқҳои субъективӣ ва уҳдадориҳои ҳуқуқиро инчунин аз амали шахрвандон дорад, ки гарчанде дар қонун ва дигар санадҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ нагардидааст, лекин аз рӯи принципҳои умумӣ ва маъноӣ қонунгузориҳои шахрвандӣ ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шахрвандиро ба вуҷуд меорад. Аз ин рӯ, ин амалҳои мебошанд, ки бо меъёрҳои мушаххаси ҳуқуқӣ танзим нашудаанд, лекин қонун ба онҳо маъноӣ далелҳои ҳуқуқиро медиҳад, яъне онҳоро бо мавҷудияти оқибатҳои муайяни ҳуқуқӣ алоқаманд мекунад. Ба ҳамин тариқ, дар бораи ҳуқуқӣ будани онҳо ҳамчун хусусияти сифатии амали воқеии субъект сухан гуфтан мумкин аст.

Ба ин монанд, тасаввуроти классикии амали қонунӣ ҳамчун амале, ки ба меъёрҳои қонунии умумиэтирофшуда мувофиқ аст, “дар шароити ҳозира бо роҳи таҷрибавии муқаррарнамудаи қонун оиди ҳудуди қонуният дар қорӣ одамон ва ташкилотҳо муҳолифат мекунад”⁶⁹. Оқибатҳои баррасии абстраксии тарҳҳои мавҷуда барои муайян кардани таърифи амали ҳуқуқӣ, амалияи имрӯзаи ҳуқуқӣ имконият медиҳанд, ки мафҳуми амали ҳуқуқӣ бо аҳамияти минбаъда тасаввур карда шавад.

Ин аст, ки чунин муқаррар кардани таърифи рафтори ҳуқуқӣ моҳияти ҳуқуқии онро ба таври возеҳ нишон медиҳад ва ба ҳеҷ ваҷҳ имкон намедиҳад, ки андозаи онро қалб кунад. “Ягонагии озодӣ ва ифодаи он асоси баҳо додан ба аз нуқтаи назари қонунии амали субъект ва маъруфияти ин

⁶⁹ Ниг.: Гойман-Червонюк В.И. Очерк теории государства и права. – М., 1996. – С. 242.

амал бо арзиши қонунӣ ҳисобида мешавад”⁷⁰. Далелҳои қонунӣ – ин таъсири ҳуқуқӣ, иҷрои ҳуқуқҳои шахсӣ, истифодаи одилонаи инфиродӣ, иҷрои фармоишҳои ҳуқуқӣ – таъсири воқеӣ, ки ба ҳеҷ вачҳ бо меъёрҳои муайяни эътирофшуда танзим карда нашудаанд, аммо асосҳо ва андешаҳои мувофиқи он – ҳама бидуни истисно ин изҳороти хоҳиши субъект аст.

Аҳамияти ягонаи ҷамъиятии ҳуқуқ дар он аст, ки он ба амалҳои одамон таъсири калон мерасонад ва онҳоро ба таносуби зарурат ва доираи манфиатҳои онҳо меорад. Бо мақсади амалҳои қонунии онҳо ин на танҳо итоат ба озодии ягона, балки ифодаи ҳуқуқҳои инфиродӣ мебошад.

Мақсади рафтори ҳуқуқӣ дар шароити ташаккули давлати ҳуқуқбунёд расидан ба созиши иҷтимоӣ мебошад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлили зербоби мазкур чунин хулосаҳоро қайд намудан мумкин аст:

1. Падидаи рафтор аз нуқтаи назари хосиятҳои иҷтимоии фаъолияти инсон баррасӣ шуда, рафтор таъбули ҳолати рӯҳии шахс ба амал нисбат ба объектҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок мебошад. Инсон мавҷудияти зинда фард аст, ки ҷанбаҳои ҷисмонӣ, табиӣ, маънавӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоиро, ки дар тӯли ҳаёт ба даст меорад, дар худ муттаҳид мекунад. Муҳимтарин хислати иҷтимоии инсон рафтори ҳуқуқи аст. Баҳодиҳии рафтори инсон аз мувофиқати он ба меъёрҳои муайяни иҷтимоӣ вобаста аст. Қайд мегардад, ки мафҳуми «инсон» аз дигар мафҳумҳои ба ҳам алоқаманд, аз қабيلي «фард» бо он тафовут дорад, ки бо як унсури иҷтимоию маънавӣ алоқаманд аст. Категорияи «инсон» мафҳумест, ки падидаи одамро пурратар инъикос мекунад. Дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дигар мувофиқатҳои истилоҳотӣ (шахс, субъект) низ маъмуланд, аммо ҳангоми омӯзиши шахси ҳуқуқӣ муқаррароти Конститутсия , ки инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯро ҳамчун арзиши олии эътироф менамояд, мафҳуми «инсон» бартарӣ дорад.

⁷⁰ Ниг.: Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М., 1958. – С. 98.

2. Рафтори одамон гуногун буда, шаклҳои гуногуни баён (шифоҳӣ ва реалӣ дорад). Рафтори шахс бо се меъёр маҳдуд мешавад: 1) аҳаммиятнокии ҷамъиятӣ; 2) амали мушаххас; 3) даркнамоии ин амалҳо. Ба даст овардани рафтори асоснок ва арзишнок, ки ҳамчун як навъ ҷавҳари иҷтимоии равандҳои ҳаёти инсон дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ амал мекунад. Инро ба назар гирифта, намудҳои рафтори инсон фарқ карда мешаванд, ки аз соҳаи ҳаёти ҷамъиятӣ вобастаанд (рафтори иҷтимоӣ, иқтисодӣ, меҳнатӣ, соҳибкорӣ ва ғайра). Аз ҷама паҳншуда тақсимои рафтори ҳуқуқӣ ба қонунӣ ва ғайриқонунӣ мебошад. Ин ду ҷанбаи ба ҳам муқобил ва аз ҳам ҷудонашавандаи воқеияти ҳуқуқӣ мебошанд, ки ҳар кадоми онҳо дар алоҳидагӣ вуҷуд надоранд. Муайян намудани намудҳои рафтори ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки моҳият, муносибатҳо ва мазмуни онҳо амиқтар дарк карда шавад. Аммо на ҷама намудҳо барои фаҳмидани моҳияти рафтори инсон дар ҳуқуқ кумак мекунанд.

3. Пешниҳод карда мешавад, ки рафтори инсон ба мусбат, аз ҷиҳати ҳуқуқӣ мусбӣ ва манфӣ тақсим карда мешавад. Рафтори мусбат рафтори барои ҷамъият фойданок буда, аз татбиқи ҳуқуқ ва уҳдадориҳо иборат буда, ба итоаткориҳои ҳуқуқӣ хос аст. Рафтори манфӣ аз безътиноӣ ба қонун ва қобили қабул будани ҷиноят иборат аст. Он бояд ҳуқуқвайронкуниҳо (яъне тамоми намудҳои рафтори ғайриқонунӣ), шаклҳои манфии рафтори муҳолиф ба меъёрҳои иҷтимоӣ инчунин сӯиистифода аз қонун ва рафтори маржиниро дар бар гирад. Рафтори аз лиҳози ҳуқуқӣ бепарвоӣ эҳтироми қонунро нишон намедиҳад, берун аз қонун ва берун аз сатҳи аҳамияти иҷтимоӣ амал мекунад.

4. Рафтори фаъоли ҳуқуқӣ амиқан бошууруна, мақсаднок, ташаббускор буда, ба татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ, қонуният, ҳифзи манфиатҳои давлат, ҷомеа ва дигар шахрвандон нигаронида шудааст. Меъёрҳои ҳуқуқ аз ҷониби шахс ҳамчун объективӣ зарурӣ, мақсаднок қабул карда мешаванд, ки ниёзҳо ва орзуҳои шахсии онро ифода мекунанд..

5. Аҳамияти назариявӣ ва амалии рафтори ҳуқуқии иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятӣ аз ҷумла, инсон заминаҳои наздики кирдорҳои худро ба назар намегиранд, лекин ба ин нигоҳ накарда ба он, ҳуқуқ дар ниҳоят танзимкунандаи бузурги рафтори онҳо ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ зарурияти дарки роҳҳо, шаклҳо, усулҳо ва воситаҳои таъсири ҳуқуқӣ ба рафтори инсонӣ ва раванди тағйирёбии он ба рафтори ҳуқуқӣ пайдо мешавад.

Дар хотима бояд қайд кард, ки муқаррар кардани мушкилот дар бораи рафтори ҳуқуқӣ хеле муҳим аст, хусусан дар шароити кунунӣ, агар дар асоси Конститутсияи ҷумҳурӣ ва асоси меъерии амали қонунӣ нав карда шавад. Таҳқиқи пайдоиши рафтори ҳуқуқӣ ва муқаррар кардани мафҳуми он барои муқаррар кардани алоқамандии он бо тартиботи ҳуқуқӣ зарур аст. Рафтори қонунии шахс ҳамчун “ҳуҷайра”-и махсус дар концепсияи мураккаби муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад, ки тартиботро ба вучуд меорад. Ҳамин тариқ, дар асоси баррасии рафтори ҳуқуқӣ, тадқиқоти пурраи тартиботи ҳуқуқӣ ва самтҳои нигоҳдории минбаъдаи он ба вучуд меояд.

1.2. Омилҳои маромнокии рафтори ҳуқуқӣ

Ҳангоми омӯзиши параграфи якуми рисола оиди маромнокии рафтори ҳуқуқӣ мо ба хулосае омадем, ки он амали амали оқилона ва дурусти шахс мебошад, ки ба меъерҳои умумиэътирофшуда, қонунҳо ва дигар санадҳои меъерии ҳуқуқии ҳоломамалкунанда мувофиқ буда ба онҳо муҳолифат надорад. Чунин тасаввуроти амали қонунӣ дар адабиети мо доимо вучуд дошт⁷¹.

Ин гуна ҷанбаи баррасии ҳуқуқии амали муайяни субъектҳои ҳуқуқ, ки аз ҳудуди қонуни иҷозатдодашуда ҳеҷ гуна хориҷ намешаванд, дар бораи ин варианти рафтори ҳуқуқӣ фаҳмиши ягонро медиҳад. Дар ин ҳолат, дар ниҳоят, давраи концепсия ва чораҳои муайяни эътирофшудаи рафтори

⁷¹ Ниг.: Алексеев С.С. Общая теория права. Т. II. – М., 1982. – С. 168-170; Лазарев В.В. Выявление закономерностей правомерного поведения / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1983. – №11. – С. 25.

хуқуқӣ, ки аз ҷониби эҷодкорони гуногун тавсия шудаанд, нишон медиҳанд, ки дар адабиети махсус оид ба муаррифии моҳият, махсусият ва маънои он ақидаҳои ҳархела мавҷуданд.

Мазмуни рафтори ҳуқуқиро метавон ҳамчун заминаи дарунӣ, манфиатовар ва устувори он тавсиф кард, ки қонунҳои рушд ва ташаккули амалиети қонунии рафторро тавсиф мекунад ва илова бар ин, қонуниятҳои ҳамкориҳои амали қонунӣ дар якҷоягӣ бо дигар амалҳои воқеияти беғаразонаро низ.

Дар баробари эътиқод ва шуури ботинӣ ба рафтор ва зуҳури он омилҳои дигаре низ таъсир мерасонанд, ки аксаран аз шахс вобастаанд. Ҳамин тавр, рафтори шахсро натиҷаи таъсири дарозмуддати омилҳои гуногуни тарбиявӣ, вазъи оилавӣ ва ғ. ҳисобидан мумкин аст. Аз ин рӯ, муайян кардани ин омилҳо барои пешгирии инҳироф ва ташаккули рафтори қонунӣ муҳим аст. Омилҳои асосии ба рафтори инсон таъсиркунанда инҳоянд: ахлоқ, оила, имон, фарҳанг, интиҳоб, тарс, хоҳиш, худнамоӣ, роҳнамоӣ, шароити зиндагӣ, таълим, эътиқод ва арзишҳо, усулҳои танзими рафтор, тарзи ташкили ҷомеа, коллектив, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва аз ҳама муҳим, шуур ва ирода мебошанд.

Яке аз қадамҳои аввалин дар омӯзиши моҳияти маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ин таҳлили мафҳуми «қонуният» мебошад. Қонуният ҳамчун мавқеи махсуси муносибатҳои иҷтимоӣ се нозуқиҳои мустақилро дар бар мегирад, ки бо ахлоқ ва тамоюли қонунии субъектҳои амал ифода мегарданд: а) қонуниятҳои санадҳои ҳуқуқӣ; б) қонуниятҳои амалҳои қонунӣ; в) қонуниятҳои амали ҳаррӯзаи шахс, ки ба ташаккули тасдиқи ҳуқуқӣ оварда намерасонад.

Ҳуқуқӣ будан истилоҳи назарияи ҳуқуқӣ буда бояд бо истилоҳи “ҳуқуқӣ” васеъ гардад, зеро қонунӣ будани он метавонад изҳор карда шавад, агар мо ба манфиати илова бар ин, иҷрои чораҳои ахлоқии умумиэътирофшуда, анъанаҳо, чораҳои умумиэътирофшудаи муассисаҳои

иҷтимоӣ ва он чизе, ки аз сабаби аҳамияти васеи сотсиологии ин таъриф ҳисобида мешавад, суҳан ронем.

Дар самти ҳуқуқ “рафтор” дорои хосиятҳои мушаххаси қонунӣ мебошад, ки дар якҷоягӣ бо табиати “ҳуқуқии” муносибатҳои иҷтимоии мавҷуда ва таносуби онҳо ба қонунгузори амалкунанда татбиқ мегардад. Ҳуқуқӣ будан, дар ин маврид, ҳар гуна ихтилофро аз шартҳои қонун бартараф месозад. Мувофиқи назари Н.Н. Вопленко, “қонуниятҳои ҳуқуқӣ – ин ошкор кардани қонуният”⁷². Ҳуқуқият ҳамчун хусусияти асосии қонунии муносибатҳои иҷтимоӣ дараҷаи баланди шуури ҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқ, тамаддуни ягона ва қонунии онҳоро дар назар дорад.

Аз байни олимони ҳуқуқшинос муқаррар кардани истилоҳи қонуниятҳои рафтор мавҷуд аст. Бо чунин усул, И.С. Самошенко қайд кард, ки “қонуниятҳои рафтор” ин намоиши ҳуқуқӣ дар бораи ахлоқи иҷтимоии зарурии амали одамон ва муассисаҳои онҳо мебошад, дар ин ҳолат иҷрои шартҳои қонунии таъсири мушаххас ё худдорӣ аз ҳаракат ё беҳаракатӣ, мавҷуд аст⁷³.

Р.Т. Жеругов бошад, тарафдори ин ақида буда, чунин андеша дорад, ки субъектҳои ҳуқуқ вобаста ба хосиятҳои воқеӣ-қонуниашон қонунӣ будани рафторро дарк менамоянд. Махсусан ӯ қайд менамояд, ки: «Категорияи «қонунӣ будан»-и рафтор ифодаи ҳуқуқии ғоиданокии ҷамъиятӣ, қабули ғайолияти иҷтимоӣ ва натиҷаҳои он мебошад, ки натиҷаи сиёсӣ-ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии он тартиби муносибатҳои ҷамъиятӣ дар асоси принципҳо ва меъёрҳои ҳуқуқ мебошад»⁷⁴. Б.Л. Назаров илова бар ин, изҳор дошт, ки қонуниятҳои ҷораҳои умумиэтирофшудаи рафтор муносибати зуҳуроти мавҷудияти иҷтимоӣ ба шартҳо ва иҷозатномаҳои, ки аз ҷониби

⁷² Ниг.: Вопленко Н.Н. Правомерное поведение как социальный и юридический процесс. Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве / Отв. ред. В.Н. Карташов. – Ярославль. 1979. – С. 21.

⁷³ Ниг.: Самошенко И.С. Правомерное поведение, правонарушение и юридическая ответственность / Теория государства и права / Под ред. Н.Г. Александрова. – М., 1968. – С. 564.

⁷⁴ Ниг.: Жеругов Р.Т. Теория государства и права: учебное пособие для ВУЗов. – М., 1995. – С. 226; Назаров Б.Л. Правомерность / Б.Л. Назаров // Юридический энциклопедический словарь. – М., 1987. – С. 5.

меъерҳои қонунии умумиэтирофшудаи давлат муайян карда шудаанд, дар назар дорад.

Категорияи «қонунӣ», ки дар робита ба рафтор ба истилоҳи «ҳуқуқӣ» таъдир меёбад, инчунин мавзӯи тафсири этимологӣ ва маъноӣ мебошад. Маълум мешавад, ки воқеан ҳаммонанди ягонаи калимаи «ҳуқуқӣ» истилоҳи забони олмонист, ки маънои асосии он дар сифати ҳуқуқии қонунӣ будан – *rechtmessung* аст, ки айнан «бо ҳуқуқ чен карда мешавад».

Дар илми ватанӣ истилоҳи «қонунӣ будан»-рафтор, ҳамчун ягонагии сохторӣ ва семантикии ду мафҳуми «ҳуқуқ» ва «меъёр» барои муайян кардани як қатор рафтор, ки ба меъерҳои ҳуқуқӣ мувофиқ аст, истифода мешавад. Баъзан мафҳуми «қонунӣ будан» дар робита ба рафтор бо категорияҳои қонуният ва риояи қонун иваз карда мешавад.

Ҳамин тариқ, «қонунӣ будан»-и истилоҳи рафтор бештар қобили қабул аст, зеро он мувофиқат ба қонунро на танҳо аз ҷиҳати объективӣ, балки бо маънои фитрӣ-ҳуқуқӣ низ дар назар дорад. Моҳияти ин мафҳум афзоиши баланди ҳудро дар ҳолати эъмори давлати ҳуқуқбунёд, меёбад.

Қонуният дар амал тасаввуроти ҳудро пайдо мекунад, тамомияти ҳолати беруна (объективӣ) ва дохилӣ, ахлоқӣ (субъективӣ)-ро нишон медиҳад, мавқеи психологии шахс, муносибати ӯ ба амалаш, арзебии фаъолиятро нишон медиҳад.

Ақидаҳои, дар ин маврид вучуд доранд, ки дар онҳо бе ягон асосҳои кофӣ васеъкунии рафтори ҳуқуқӣ ё маҳдуд кардани он дида мешаванд. Васеъ намудани рафтори ҳуқуқӣ дар баъзе талилҳои олимони дар он ифода мегардад, ки ҳама он чизҳои, ки манъ карда нашудаанд, ҳуқуқӣ мебошанд. Ба ҳамин маъно, Р. Лукич ақидаи ҳудро чунин меоварад, ки вобаста ба он масоили фарқгузорӣ миёни рафтори ҳуқуқӣ ва рафтори ғайриҳуқуқӣ ҳангоми амалӣ намудани ҷазо ба вучуд омаданаш мумкин аст. Инчунин дар ин маврид рафтори шахс ҳуқуқӣ аст, зеро ҳангоми иҷрои ҷазо аз ҷониби

шахс, фарқият байни рафтори вай бо меъёри дар қонун муқарраргардида дида намешавад⁷⁵.

А.А. Астрахан рафтори ҳуқуқиро ҳамчун «рафтори шахрвандоне мешуморад, ки ба талаботи ҳуқуқи пурра ва адолати иҷтимоӣ ҷавоб медиҳад, ки дар он сарҳади ҳуқуқҳои амалишудаи онҳо муқаррар карда шудааст, ки тибқи талаботҳои онҳо шахрвандон уҳдадоранд, ки рафтори худро мувофиқ кунонанд»⁷⁶. Ин таъриф бисёр ҳам назаррас ба мафҳуми ҳуқуқи фитрӣ мувофиқат меояд, лекин барои тавсифи рафтори ҳуқуқии субъектҳои дастҷамъии ҳуқуқ, комилан ғайритатбиқ аст. Гузашта аз ин, А.А. Астрахан истилоҳи ба қонунӣ буданро хеле васеъ баррасӣ мекунад. Аз таърифи ӯ бармеояд, ки он ғайр аз адолати иҷтимоӣ дигар чизе нест, ки сарҳад ва талаботи ҳуқуқи шахрвандонро нишон медиҳад, ки онҳо уҳдадоранд онро риоя кунанд.

Асосан рафтори ҳуқуқӣ ҳамчун амалигардонии меъёрҳои ҳуқуқ муайян карда мешавад, ки шаклҳои он риоя, иҷро ва истифодаи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошанд (В.В. Оксамытный, Е.К. Нурпеисов)⁷⁷. Умуман, чунин таъриф қобили қабул аст, гарчанде ки ба баъзе тавзеҳот ниёз дорад, зеро он тамоми гуногунрангии ҳаракатҳои рафтори субъектҳои иҷтимоиро дар соҳаи танзими ҳуқуқӣ фаро намегирад. Аз ҷумла, усулҳои татбиқи ҳуқуқ аз доираи мазмуни он берун мемонанд.

Амалҳои ҳуқуқиро метавон ҳамчун кори субъектҳои ҷамъиятӣ ва шахсӣ, дар ин миқдор кишвар, мақомоти он ва шахсони расмӣ муайян кард, – чӣ тавре Р.Т. Жеругов менависад, ки ин аз принципҳои қонунӣ ва тадбирҳои умумиэътирофшуда, дар симои риояи фармоишҳои қонунӣ, иҷрои вазифаҳои ҳуқуқӣ, истифодаи одилона ташаккул меебад, инчунин

⁷⁵ Ниг.: Лукич Р. Методология права. – М., 1981. – С. 301-302.

⁷⁶ Ниг.: Астрахань А.А. Соотношение гарантий и пределов осуществления конституционных прав и свобод советских граждан / А.А. Астрахань // Тезисы докладов на теоретической конференции аспирантов ИГП АН СССР и юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1986. – С. 24.

⁷⁷ Ниг.: Оксамытный В.В. Правомерное поведение / Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. Гл. XVII. – С. 388.

таъсиси ҳуқуқӣ ва ҳуқуқтатбиққунӣ аз ҷониби шахсони салоҳиятдор, амалӣ карда мешавад».

Дар баргирандаи рафтори ҳуқуқӣ муносибати татбиқи ҳуқуқ мебошад, ки татбиқи бештарро дорад, ва он диққатро ба он ҷалб менамояд, ки хусусияти кор мувофиқи татбиқи ваколат ва субъектҳое, ки онро амалӣ мекунанд. Рафтори ҳуқуқӣ бошад аз рӯй таҳлили васеъ бе истисно тамоми низоми қонуниро дар бар гирифта, алоқамандии фаъолияти татбиқи ҳуқуқро бо эҷод намудани он муайян менамояд.

Дар робита ба дараҷаи ташаббуси шахс, дар якҷоягӣ бо назардошти ахлоқи озодӣ ва ангезаи иҷтимоию фарҳангии ӯ, муқаррароти минбаъдaro мумкин аст эътироф намоем, ки мувофиқи он амалҳои Ҳуқуқӣ – ин кор дар соҳаи амалияи ҳуқуқии ҷамъиятӣ, ки аз ҳукмҳои мутамаддин ва ахлоқӣ ва малакаи мубрами шахс сафед карда шудааст, ки вобаста ба мақсаду талаботҳои боиси татбиқи бошуурона мегардад ва дар ин рафтори қонунӣ ба қобилиятҳои ҷамъиятии шахс асос ефтааст.

Вобаста ба таҳлилҳои овардашудаи ҳуқуқи шахсӣ рафтори ҳуқуқӣ асоснок карда мешавад. Бо дарназардошти ин аз ҷониби олимони В.К. Бабаев ва В.М. Баранов кӯшиши муайян намудани рафтори ҳуқуқиро намуда, қайд менамоянд, ки он санадҳои яккаву дастаҷамъӣ ё санадҳои аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳим мебошанд, ки сифати онҳо аз мувофиқати онҳо ба табиати ҳуқуқ, принципҳо ва меъерҳои мушаххаси он шаходат медиҳад⁷⁸. Вале он нишонаҳои рафтори ҳуқуқие, ки онҳо муайян намудаанд ҷой доштани онҳо фақат дар давлатҳои воқеан ҳуқуқбунёд имконпазир аст.

Е.Л. Ковалева дар он ақида аст, ки бояд фарқгузори дар миёни самтҳои фаҳмиши мазмуни рафтори ҳуқуқӣ ва муносибати он бо шаклҳо ва равишҳои таълимотҳои ҳуқуқӣ муайян гардад, зеро ҳангоми муқоиса намудани рафтори ҳуқуқӣ бо талаботи меъерӣ-ҳуқуқӣ онро ба назар гирифтани лозим аст, ки қисми зиёди таърифҳои амали қонунӣ ҳамчун амале мебошанд, ки ба шартҳои амалҳои меъерӣ ҳуқуқӣ ҷавобгӯ мебошанд.

⁷⁸ Ниг.: Бабаев В.К., Баранов В.М. Общая теория права: Краткая энциклопедия. – Н. Новгород, 1997. – С. 147.

Тарафдорони ин таълимот зидди он мебошанд, ки санадҳои қабулкардаи давлат ҳуқуқро дар бар намегиранд.

Ҳуқуқи инсон, мувофиқи таълимоти равоншиносон муайянкунандаи эҳсос, ҳис, баҳо додан, амалиётҳои қатъии инсон мебошад ва таъсири муайяни амали шахсро тавсиф мекунад ва дар хосияти ҳақиқии ӯ ишора мекунад⁷⁹.

Вобаста ба ин, амалҳои, ки аз таҷрибаи рӯҳии шахс мувофиқи муносибат ба санадҳои меъерии ҳуқуқии амалкунандаи кишвар қонунӣ карда мешаванд ва амалҳои, ки дигарон метавонанд содир гарданд, қонунӣ карда мешаванд. Дар ин ҳолат ҳуқуқ ҳамчун комилан нисбӣ нишон дода шуда, вобастагии он аз собиқаи инфиродии инсон муайян мегардад.

Мувофиқи назарияи ҳуқуқии табиӣ, дар он ҳолат амалҳои инсон қонунӣ этироф мешавад, агар ҳуқуқҳои ба он монанди дигар одамон риоя карда шаванд. Ин ақида оиди назарияи озодӣ ҳамчун мавҷудияти табиӣ шахс ва аҳамияти баланди он, пас аз мавҷудияти он, ҳамчун умумифалсафӣ, ҳисобида мешавад. Категорияи озодӣ бошад, ин эҳтимолияти иҷрои ҳама амалҳо бидуни истисно аст, ки ба дигарон ҳеҷ осебе бояд нарасад. Аммо, бояд ба назар гирифт, ки озодии шахс ҳудуд дорад ва он ба ҳеҷ вазҳ комил буда наметавонад, зеро асоси маҳдудияти онро имкониятҳои баробари мавҷуда байни инсонҳо ташкил медиҳад.

Мувофиқи ин ақида, рафтори ҳуқуқӣ озод будани шахсро дар татбиқ намудани иродаи ӯ якҷоягӣ бо дигар амалҳои мустақил ва кишвар, ифода менамояд. Бехуда нест, ки озод будани одамон ва вобаста ба ҳуқуқи эътибори онҳо дар як сатҳ қарор доштани онҳо ва инчунин бо ҳамдигар ҳамчун бародар рафтор намуданашон дар Эъломияи ҳуқуқи башар муайян гардидааст⁸⁰. Вобаста ба ин муқаррарот дар як ҷамъияти муайян, ҳангоми дар амал татбиқ гардидани ҳуқуқҳои табиӣ одамон дар муносибати

⁷⁹ Ниг.: Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Изд. 2-е. Т. 1. – СПб., 1909. – С. 248.

⁸⁰ Эъломияи умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ВА ҚТ «Адлия» [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/index_tj.fwx (санаи мурочиат: 30.04.2024).

якчояшон бо дигарон, маҳдуд шудани ҳуқуқҳои табиӣ одамони дигар ба вучуд меояд, ки мувофиқи ҳуқуқҳои мусбӣ, махсуан дар қонун ё амсол риоя мешаванд.

Албатта, ин муқаррарот боиси дастгирӣ мебошад, аммо он то ҳол амалӣ карда намешавад, зеро дар замони ҷомеаи ҷаҳонии имрӯза боварӣ нест, ки воҳиди мазкур дар асоси назарияи ҳуқуқии табиӣ истифода шавад. Ба ғайр аз он, истифода нашудани ин муқаррарот ба ҳеҷ ваҷҳ дар фаъолияти субъектҳои ҳуқуқии коллективӣ, то ҳол дида мешавад.

Аммо новобаста ба он, ки содиршавии бисёри кирдорҳои қонунӣ аз тарафи одамони алоҳида сурат мегирад, аммо он метавонад дар фаъолияти субъектҳои дастачамбӣ, махсусан дар фаъолияти муассисаҳои давлатию ғайридавлатӣ низ ифода гардад. Аз ин рӯ, рафтори ҳуқуқӣ на танҳо хусусияти шахсӣ-инфироӣ дорад.

Моҳияти рафтори ҳуқуқӣ тавассути аломатҳои асосии он зоҳир мегардад, ки ин намуди рафторро ҳамчун дорои аҳамияти ҳуқуқӣ тавсиф мекунанд. Азбаски рафтори ҳуқуқӣ рафтори бо қонун муқарраргардида аст, он ҳуқуқӣ эътироф шуда, фарқкунандаи он аз дигар намуди рафтор мебошад. Инчунин рафтори ҳуқуқӣ рафтори равонӣ аст, зеро барои талаботҳои худро қонеъ намудан ва амалӣ намудани ҳадафҳои худ шахс ниёзхоро муайян менамояд. Ғайр аз ин, рафтори ҳуқуқӣ дар шароити ҳамзистии одамон сурат мегирад, аз ин рӯ он рафтори ҷамъиятӣ аст.

Дар асоси таҳқиқотҳои гузаронидашуда нишонаҳои зерини рафтори ҳуқуқиро муайян намудан мумкин аст, ки аз инҳо иборат мебошанд:

1) рафтори ҳуқуқӣ амалҳои бо қонун мустаҳкамшударо ба танзим медарорад, яъне он инъикоси худро дар меъёрҳо ва созишномаҳои ҳуқуқии ба расмият даровардашуда меёбад;

2) рафтори ҳуқуқӣ мувозинатро байни амалҳои шахсони инфироӣ бо меъёрҳои муайяншудаи ҳуқуқӣ, манфиати давлату ҷамъиятро муайян менамояд, вале аз сабаби он, ки ҳамчун рафтори ҳуқуқӣ аз тарафи қонун дар шароити ҳозира иродае, ки берун аз қонун аст, пазируфта шудааст, гуфтаҳои дар боло овардашуда мутлақ намебошанд, аз ин рӯ хангоми

фаъолияти ҳуқуқтатбиқнамоӣ принципҳои ҳуқуқӣ ҳамчун сармашқи кор эътироф мешаванд. Аммо дар ин маврид ҳуқуқ аз рӯи қиёс татбиқ мегардад. Дар вақти муқаррар кардани амалҳои қонунӣ дар доираи ин фаъолият, мо хосиятҳои онро ба ҳеҷ ваҷҳ таъкид намекунем, на танҳо ба меъерҳои умумиэътирофшуда, балки ба принципҳои ҳуқуқ, зеро эҳтимолияти истифодаи ҳуқуқ дар ин ҳолат тибқи меъерҳои умумиэътирофшудаи ҳуқуқ мавҷуд аст, илова бар ин қонунгузорӣ ба назар гирифтааст;

3) рафтори ҳуқуқӣ – ин ақидаи бо қонун муқарраршуда аст, яъне он доимо қонунӣ аст, ба шарте, исботи ғайриқонунӣ будани он мавҷуд набошад;

4) рафтори ҳуқуқӣ аз ҷониби ҳуқуқ ҳифз карда мешавад, яъне он дар асоси система ва роҳҳои муайян аз ҷониби сохторҳои давлатӣ ҳифз карда мешавад.

Вобаста ба гуфтаҳои дар боло овардашуда нишонаҳои равонии рафтори ҳуқуқиро баррасӣ менамоем, ки аз инҳо иборатанд:

1) қонунӣ будани амали содирнамударо дарк намудани шахс, яъне фаҳмиши одамон дар бораи шартҳои чораҳои қонунии умумиэътирофшуда, ки дар асоси он касе амалҳои худро эҷод мекунад ё ин ки муаррифии ғояҳои асосии амалҳояш;

2) боварии комили шахс оиди дуруст ва зарур будани рафтори ӯ;

3) рафтори ҳуқуқӣ рафтори мақсаднок аст, яъне шахс дар он кӯшиш ба харҷ медиҳад, то ки муайян намояд, ки ҷамъият ва шахс ба чӣ ниёз доранд;

4) рафтор амали ихтиёрӣ аст, яъне ҳуди шахс фаъолияти худро муайян мекунад ва ба танзим медарорад;

5) ихтиёронӣ, ки дар он ифода мешавад, ки ҳеҷ кас аз ҷиҳати маънавӣ - равонӣ (масъалан, бо истифода аз таҳдид) ё, махсусан, ҷисмонӣ ба субъект барои содир намудани кирдорҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқ надорад. Интихоб намудани шакли рафтор дар дасти ҳуди шахс аст.

Ба нишондиҳандаҳои ҷамъиятии амали қонунӣ хосиятҳои дахлдор тааллуқ доранд:

а) манфиати ҷамъиятии амали қонунӣ дар ин зоҳир мешавад, ки амали қонунӣ ба ташаккули тарозуи шахс мусоидат мекунад ва танҳо ин гуна одамон асоси ҷомеаи фарҳангӣ ҳисобида мешаванд; амали қонунӣ, инчунин принцип, дар бораи муқоисаи манфиатҳои иҷтимоӣ ва инфиродӣ суҳан меронад, ки мусоидаткунанда ба таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ ва устувории ҷомеа мебошад. Бесабаб нест, ки рафтори ҳуқуқӣ ҳамчун ҷузъи мусбати ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа доништа мешавад. Рафтори ҳуқуқӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ аллакай ғоиданок аст, ки ҳуди меъёрҳои ҳуқуқие, ки дар давлат муқаррар шудаанд, муғиданд. Мавҷудияти ин дараҷаи ғоиданокии ҷамъиятии намудҳои алоҳидаи рафтори қонунӣ, чунон ки ман қаблан таъкид карда будам, қодир аст гуногун бошад. Бо ин роҳ, баъзе санадҳои амали қонунӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим ё дилхоҳ ҳисобида мешаванд, баъзеи дигар аз ҷиҳати иҷтимоӣ татбиқ карда мешаванд, масъалан, бо сабаби мувофиқати манфиатҳои иҷтимоӣ ё инфиродӣ, ки дар амал амалӣ карда мешаванд. Ин амал бо афзоиши аҳамияти ҷамъиятӣ тағйир меебад. Зарурати татбиқи он ба принципҳои асосии мавҷудияти тамоми ҷомеа дахл дорад. Аз ин рӯ, мувоҷиат ба нишонаи асосии чунон рафтор дар шакли нисбатан қатъӣ бо ёрии намудҳои гуногуни вазифаҳо ва манъкуниҳо ифода меебад. Амали дилхоҳ ба анъанаи ҷомеа пурра дахл надорад, балки ба қаноатмандии манфиатҳои шахсон алоҳида ё ташкилотҳои онҳо таъсири калон мерасонад, кори зарурии иҷтимоии онҳоро ғайр мекунад ва дар натиҷаи ниҳой ба натиҷагирии ин консепсияи сиёсӣ-ҳуқуқӣ таъсири калон мерасонад. Рафтори матлуб аз ҷониби давлат ҳавасманд карда мешавад. Чунон навъҳои рафтор низ мавҷуданд, ки аҳамияти иҷтимоӣ ва фардии онҳо хеле шубҳанок аст. Вале дар қудрати аҳамияти афзояндаи ҷамъиятии онҳо, ҳукумат ба чунон амалҳо иҷозат медиҳад ва ба ҳузури қонунии он, дар ҳолати дастнорас будани натиҷаҳои зараровар иҷозат медиҳад.

б) он дарбаргирандаи ҳисси зиёди одамон мебошад, ки дар хосияти оммавӣ доштани рафтори ҳуқуқӣ ифода мегардад. Вобаста ба вазъияти ташаккулефтаи фарқиятҳои ҷамъиятӣ дар соҳаи ягонаи амал, ҳеҷ як ҷомеа

наметавонад дар сурати риоя накардани шартҳои қонунӣ ва меъерии сокинони он қор қунад⁸¹;

в) рафтори ҳуқуқӣ амали мусбати ҷамъиятӣ мебошад. Он дар маънои зарурии чораҳои қонунии умумиэътирофшудаи шахсан аз ҷониби кишвар муайяншуда, ки муносибатҳои иҷтимоиро мӯътадил мекунад, асос ефтааст. Новобаста аз дараҷаи ғоиданокии иҷтимоии баъзе амалиетҳои қонунӣ, онҳо доимо мусбат баҳо дода мешаванд, чунки дар он зеро ҳар гуна ҷунин таъсир маънои татбиқи шартҳои чораҳои қонунии умумиэътирофшударо меёбад.

г) рафтори ҳуқуқӣ ба ниёзҳои қонунӣ ва интизомии рафторӣ мутобиқат меамояд, яъне он шахсонро водор мекунад, ки кирдорҳои манъшударо аз ҷониби қонун, ки асосан хусусиятӣ ахлоқиро дорад, содир накунад, масалан, одам накуштан, қаллобӣ накардан, ғоратгарӣ накардан ва ғайра. В.В. Оксамитный аломати мазкурро аз қабилӣ амали тамаддуни ҳуқуқӣ, медонад. Вобаста ба ин ӯ ҷунин андеша дорад, ки моҳияти тамаддуни ҳуқуқӣ бояд васеъ шарҳ дода шавад, чунки он дарбаргирандаи рафтори зоҳирии фарҳанги ҷомеа ва одамон мебошад. Баҳодиҳии фарҳанги рафтори шахсро аз ба монанди тоқатпазирӣ, баодоб буданро маҳз амалҳои ҳуқуқии маданиятнок, ташкил медиҳанд. Дар давлати дунявӣ нақши бисёр ҳам муборизро ниёзҳои ботинии шахс ва инчунин бозомӯзӣ намудан, ташкил медиҳанд. Ҳангоми муаррифии тамаддуни ҳуқуқӣ аз тарафи шахс риоя кардани қонунҳои навиштаву наонавишта, ӯҳдадорӣ шахс дар назди ҷомеа фарқ намудани хуб аз бад, волоияти қонун аҳамияти аваллиндараҷа дорад;

д) дар амал татбиқ намудани сиёсати давлат дар самти ба вучуд овардани шароитҳои мафкуравӣ, сиёсӣ, иҷтимоии шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ чиҳати дар амалӣ намудани ҳуқуқ ва озодиҳои онҳо ҳамчун кафолат додани давлат.

Қайд намудан бамаврид аст, ки дар ҳолате, ки танзимномаи ҳуқуқӣ амали инсонро дар бар нагирад бодарназардошти маҳдудномаи ахлоқӣ

⁸¹ Ниг.: Малько А.В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления / А.В. Малько // Государство и право. – 2001. – №5 – С. 6.

принципи иҷозат додани ҳама он рафторе, ки аз ҷониби қонун манъ нашудааст, имконпазир аст. Аммо онро ба назар гирифтани лозим аст, ки принципи мазкур ба шахсоне, ки мансабҳои давлатиро ошғол кардаанд паҳн намегардад, балки он танҳо ба одамон ва ташкилотҳо дахл дорад, ки онҳо ягон фаъолияти муайяни иқтисодиро пеш бурда истодаанд.

Ба ғайр аз ин, бояд қайд намуд, ки амалӣ нашудани принципи мазкур дар ҳолате, ки давлат аз як форматсия ба дигараш гузашта инстодааст ва зарурати ташаккул додани системаи қонунгузорӣ нест, ба назар мерасад. Ҳолати мазкурро ҷинояткорон метавонанд ба манфиати худ истифода намуда бо содир намудани ҷиноят оқибатҳои ба ҷамъият хавфнокро ба вучуд оранд.

Бо дарназардошти муқаррароти овардашуда муаллиф мафҳуми рафтори ҳуқуқиро ҳамчун фаъолияти дар қонун нишондодашудаи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ менамояд, ки он бо баназар гирифтани рафторҳои аз ҷониби қонун манъшуда, амалӣ намудани он ҳуқуқ ва вазифаҳои аз тарафи давлат кафолатдодашударо, муайян менамояд.

Мафҳуми мазкур, ки дарбаргирандаи ҳама хосиятҳои психологӣ, ҷамъиятӣ ва ҳуқуқӣ буда мувозинатро байни “қонуниятҳои ҳуқуқӣ” ва “рафтор” муайян мекунад, ба фикри мо дуруст аст. Рафтори ҳуқуқӣ – ин фаъолияти амалӣ-мавзуии субъект, шакли берунии фаъолиятест, ки аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ба меъёр дароварда шуда, муносибатҳои муайяни ҳуқуқиро амалӣ менамояд. Рафтор ин фаъолияти амалии берунии аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим буда, аз мавқеъҳои гуногун арзёбӣ мегардад: сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва ғ. Рафтор як низоми аз берун мушоҳидашавандаи қирдорҳои инсон мебошад, ки дар он ангеҷаҳои дохилии ӯ амалӣ мешаванд. Ду намуди рафтор вучуд дорад: шифоҳӣ ва воқеӣ - амалӣ.

Шифоҳӣ як низоми изҳорот, андешаҳо, қазияҳои далелхост, воқеият бошад - низоми қирдорҳои амалӣ мебошад. Ҳуқуқ танҳо фаъолияти (рафтори) берунии амалиро ба танзим мебарорад, онро вазифадор мекунад ё манъ мекунад, ки оқибатҳои дахлдори ҳуқуқии вобаста ба иҷро ва ё иҷро

нашудани онро пешбинӣ менамояд. Аммо фаъолияти равонии дохилие, ки рафтори беруниро аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ роҳнамоӣ мекунад, бепарво нест. Дар робита ба танзими ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ, ин дар баҳодиҳии гуногуни рафтор вобаста ба ҷанбаи равонии он ва ҷанбаи субъективии ҷиноят, ки ангега ва мақсади содир намудани ҷиноятро дар бар мегирад, зухур мегардад. Ҷанбаи равонии рафтори ҳуқуқӣ аз огоҳии субъект аз меъёрҳои ҳуқуқӣ, мавҷудияти муносибатҳои ҳуқуқӣ, ҳавасмандии пайдоиш ва татбиқи онҳо иборат мебошад.

Вобаста аз он ки рафтор ба талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ ҷӣ гуна мувофиқат мекунад, рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ ҷудо карда мешавад. Рафтори ҳуқуқӣ дар амалҳои ифода меёбад, ки дар онҳо ҳуқуқу уҳдадорихои шаҳрвандон амалӣ карда мешаванд, дар фаъолияти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, ки ба меъёрҳои ҳуқуқ ва талаботу фармонҳои ҳуқуқ мувофиқат мекунанд ва ба таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ мусоидат мекунанд. Рафтори ғайриҳуқуқӣ бошад, рафторест, ки ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мувофиқат намекунад, ҳуқуқҳои субъективиро поймол мекунад ва ба уҳдадорихои ҳуқуқии ба зиммаи шахсони воқеӣ гузошташуда мувофиқат намекунад. Дар адабиёти ҳуқуқӣ ба ҷуз аз истилоҳи «рафтор» мафҳуми «амал» васеъ истифода мешавад, ки ҳам амали ихтиёрӣ ва ҳам беамалиро дар бар мегирад, яъне иҷро накардани амали муайяне, ки меъёрҳои ҳуқуқӣ талаб мекунад ва муқаррар кардааст. Назарияи ҳуқуқӣ-ҷиноятӣ мафҳуми «амал»-ро барои муайян кардани ҳама гуна намуди фаъолияти барои ҷамъият хавфнок, барои ҳама гуна ҳуқуқвайронкуниҳои ҷиноятӣ-ҷазоӣ истифода мебарад. Аломатҳои хоси рафтори ғайриҳуқуқӣ: хавфи ҷамъиятӣ, гунаҳкорӣ, ҷазо додан барои кирдори нохуб ва ғайра мебошад.

Ҷинояткор ҳамчун шахси гунаҳгоре муайян карда мешавад, ки кирдори барои ҷамъият хавфнокро, ки Кодекси ҷиноятӣ манъ кардааст, бо таҳдиди ҷазо содир кардааст. Кирдорҳои пешбиниамудаи КҶ вобаста ба хусусият ва дараҷаи хавфи ҷамъиятӣ ба ҷиноятҳои начандон вазнин, миёна, вазнин

ва махсусан вазнин ҷудо карда мешаванд. Шартҳои зарурии мавҷуд будани сулҳ ва тартибот дар ҷамъият, инкишоф ёфтани мақомотҳою муносибатҳои иҷтимоӣ дар он ифода мегардад, ки меёрҳои қонунӣ дар кирдорҳои ҳуқуқӣ шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ ифода гарданд, ки бо ин роҳ давлат ба воситаи меёрҳои қонунӣ ҳавасмандии шахсонро ба вучуд меорад. Таҳкурсии ҷиҳати ҳаматарафа талаботҳои субъектҳо қонеъ намудан дар бананзар гирифтани ҳавасмандии шахсон барои иҷрои корҳои ғоиданоки ҷамъиятӣ, ташкил медиҳад. Ҳавасмандии ҳуқуқӣ ба қонеъ гардондани манфиатҳои шахс, шароити мусоидро ҷиҳати анҷом додани рафтори ғайриҷоиз ба вучуд меорад ва он ҳамчун ангега арзи ҷастӣ дорад.

Вобаста ба фаҳмиши ҳавасмандкунӣ олимони андешаҳои зиёд доранд, ҷунонҷӣ:

1) Он ташкилкунандаи ҳолати инфиродии шахс аст, ки ҳамчун хоҳиши ботинии амалҳо баромад мекунад;

2) Он бавучудоварандаи хоҳиши шахс ҷиҳати роҳ кушодан барои амал намудани шахс, мебошад.

Инҷунин ҳавасмандии ҳуқуқӣ хосиятҳои молумулкӣ, ташкилӣ ва ахлоқиро доро аст. Он инҷунин хосияти ҳуқуқиро доро аст, яъне ба ягон намуди қонунӣ ворид мегардад.

Муносибатҳои дар боло зикршуда оид ба фаҳмиши ҳавасмандӣ дар маҷмӯъ ба категорияи «ҳавасмандии ҳуқуқӣ», бинобар як қатор ҳолатҳо татбиқ карда намешаванд. Тавре ки А.В. Малко қайд кардааст, «новобаста ба он, ки ҳавасмандӣ бо фишангҳои ботинӣ аз қабилҳои хоҳиш, ғайрат, ангега ва мақсадҳо дар амал татбиқ мегардад, он бештар ҳуқуқӣ... омили берунаест, ки ба субъект аз берун таъсир мерасонад...»⁸².

Андешаи болозикрро дастгирӣ намуда, А.Ф. Сизий ҳавасмандиро ҳамчун ангегаи шахсро оиди ба вучуд омадани хоҳишҳои гуногун, муайян

⁸² Ниг.: Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект / Под ред. Н.И. Матузова. – Саратов, 1994. – С. 33.

менамояд⁸³. Аммо мафҳуми ҳавасмандиро бо бавучудоврвандаи хоҳиши амал намудан, алоқаманд кардан, нодуруст аст. Бо тариқи зайл баҳодиҳии ҳавасмандӣ ба сифати яке аз шакли ҳавасмандии ҳуқуқӣ, ки бо меъёрҳои қонунӣ муайян гардидаанд, баромад менамояд.

Андешаи А.В. Малко дар ин маврид дурусттар аст, зеро ӯ ба сифати ангега баромад намудани ҳавасмандии ҳуқуқиро дар он равишҳое мебинад, ки хосияти фармонравой дошта, мақсади шахсро муайян мекунанд⁸⁴.

Дигар масоиле, ки дар самти муайян намудани моҳияти ҳавасмандии ҳуқуқӣ ба вучуд меоянд, ин роҳҳои илмии муайян намудани мазмуни он мебошад, ки дар инҳо ифода меёбанд:

1) Он ҳамчун роҳи таъсиррасонии мусбии шахс ба рафтори ӯ мебошад, ки дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муқаррар шудаанд: муқофотпулӣ, имтиёзҳо, бартариятҳо ва ё ба вучуд овардани оқибатҳои ба истилоҳ мусоиди ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад. Вобаста ба ин В.В. Глазырин дар он ақида ст, ки вобаста ба интиҳоб намудани амале, ки ба нафъи ҷамъият ва давлат аст, ҳавасмандии ҳуқуқӣ ба сифати меъёрҳои дар қонун муайянкардашуда баромад мекунанд, ки барои ноил гардидан ба мақсадҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, чораҳои гуногуни арзишҳои ҷамъиятиро пешниҳод менамояд.

2) Ҳавасмандии ҳуқуқӣ на танҳо ҳамчун воситаҳои мусбати номбаршуда, балки ҳамчун чораҳои маҷбурӣ: муҷозот, манъқунӣ, ҷазо низ баррасӣ карда мешаванд. Вобаста ба ин, Ю.В. Голик онро бо яке аз роҳи ба инсон таъсир расонидан дар намуди амалисозии муҷозот ва тӯҳфа ваъда намудан, алоқаманд менамояд⁸⁵, ки ин ҳолат ба сифати ҳавасмандии хуб ва бад, аз тарафи муаллифони дигар, муайян гардидааст.

Мусбӣ ва манфӣ будани ҳавасмандқунӣ ба намудҳои баръакси он монанд мебошанд. Ин дар навбати аввал дар маҷмӯъ бо он алоқаманд аст,

⁸³ Ниг.: Сизый А.Ф. Поощрительные нормы уголовно-исполнительного права как средства формирования правового поведения осужденных (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Рязань, 1995. – С. 48.

⁸⁴ Ниг.: Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект / Под ред. Н.И. Матузова. – Саратов, 1994. – С. 35.

⁸⁵ Ниг.: Голик Ю.В., Прошкин Б.Г. Теоретические вопросы стимулирования поведения человека: Социология и право // Актуальные вопросы борьбы с преступностью / Отв. ред. В.Д.Филимонов. – М., 1990. – С. 3.

ки қариб ҳама фоида, ин ба инсон аст, қодир аст дар назди ӯ зоҳир шавад, ва илова бар ин, ба назар мерасад, ки дар ҳама гуна амалҳои иҷтимоӣ-мусбати шахс чунин амалҳои манфии ҷамъиятӣ ба назар мерасанд.

3) Ба гурӯҳи "ҳавасмандгардонии ҳуқуқӣ" ба ғайр аз ҳавсаманд намудани шахс ва ситонидани пул дохил мешавад, инчунин ба он ҳама бидуни истисно, предметҳои дохил мешаванд, ки онҳо одамонро ба амали қонунӣ равона мекунад, аз қабилӣ муассисаҳои қонунӣ, гурӯҳҳо, асбобҳо, дар ин миқдор қарор, ваъдаҳои мусбат (ваколатҳои субъектӣ ва ӯҳдадорӣҳои мустақим), мамнӯъ, қабул, ҳимоя, ӯҳдадорӣҳои қонунӣ ва проспектор дохил мешаванд.

Вобаста ба ин В.Н. Кудрявцев чунин дуруст қайд намудааст, ки “зоҳир гардидани ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ дар кирдорҳои қонуниро этироф, таъмин ва ҳифз намудан дида мешавад”⁸⁶.

Аз тарафи олимони соҳаи ҳуқуқ муайян намудани ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ, илова бар ин, ба сифати меъёри муайяни ҳуқуқӣ ё ҳавасмандӣ ба назар мерасад. Дар ин маврид В.М. Ведяхин диққати худро ба он равона мекунад, ки ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ бояд ҳамчун чораҳои қонунии умумиэтирофшуда, ки ташаккули муносибатҳои иҷтимоии зарурии муҳити атроф, кишварро дар ин давра, чораҳои умумиэтирофшударо ташвиқ мекунад, дарк карда шавад... кори қонунии одамон ва натиҷаҳои он⁸⁷.

Дар робита бо маълумот дар хосияти ҳавасмандгардонии қонунӣ таъкид мекунад: а) тадбирҳои қонунии умумиэтирофшуда, ки пайдоиши навтарини таъсири қонуниро ба муносибатҳои иҷтимоӣ шадидтар мекунад; б) меъерҳои ҳавасмандгардонӣ, ки инкишофдиҳандаи тадбирҳои умумиэтирофшуда, тавсеаи ваколатҳо, мустақилият, рушди ташаббуси субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии гуногун; в) тадбирҳои умумиэтирофшуда, ки ба муқаррар намудани чорабиниҳои масъулияти шарикони муайяни муносибатҳои ҳуқуқӣ алоқаманд мебошанд; г) чораҳои

⁸⁶ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М.: Наука, 1982. – С. 32.

⁸⁷ Ниг.: Ведяхин М.В. Правовые стимулы: понятие и виды / М.В. Ведяхин // Правоведение. – 1992. – №1. – С. 55.

умумиэтирофшуда, ки натиҷаҳои мувофиқ ё манфӣ (бефоида) - ро бо мақсади шахсон тавсиф менамоянд.

Ҳавасмандии ҳуқуқиро низ ҳамчун ниҳодҳои маромнокии ҳуқуқӣ, ки аз меъёрҳои ҳавасмандкунанда иборатанд ва ҳам ҳамчун соҳаҳои гуногуни қоидаҳои рафтори ҳуқуқиро шарҳ медиҳанд. Мо чунин фикр дорем, ки ба сифати намуди зоҳир гардидани ҳавасмандии ҳуқуқӣ бояд меъёрҳои ҳуқуқро ҳавасмандкунанда, соҳаҳои ҳуқуқ ва ниҳодҳо баромад мекунанд, ки ҳуди ҳавасмандии ҳуқуқӣ дар онҳо ифода ёфтааст.

Нуқтаи назари А.В. Малко дар баробари барои он ҷолиб аст, ки касе “ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ дар сатҳи равонӣ-маълумотӣ” - ро ҳамчун роҳи асосии мусбат дар намуди имтиёзҳо, ҳавасмандкунӣ, иҷозатномаҳо ва ғайра дар назар дорад ва ангезаи қонунӣ дар тасаввуроти классикӣ, ки дар адабиёт бештар паҳн шудааст, инчунин маҷмӯи роҳҳои мусбӣ манфии дар субъектҳо дар якҷоягӣ бо ҳадафи рушд ҳангоми онҳо баррасӣ карда мешавад бо қонунӣ самтҳои амал⁸⁸.

Ин шакли баррасӣ ба фикри мо дуруст аст, вале ҳавасмандгардонии ҳуқуқӣ набояд ҳамчун шакли манфии татбиқи меъёрҳо ба монанди ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ кашидани шахс баҳо дода шавад, чунки он хусусияти мусбӣ дорад.

Таҳлили илмии маромнокии ҳуқуқи дар он аст, ки татбиқи чораҳои ҷавобгарии тарҷеи ҳуқуқӣ бо ҳуқуқвайронкунии қаблӣ содиршуда, яъне бо рафтори ғайриҳуқуқии субъект алоқаманд аст ва бинобар ин, онро ҳамчун ҳавасмандӣ ба фаъолияти ҳуқуқӣ нисбат ба ин субъект баррасӣ кардан мумкин нест.

Дар хусусияти чорабинии амали қонунии маълумоти чорабинии масъулият бояд танҳо дар дараҷаи пешгирии умумӣ ва махсус, инчунин намудҳои татбиқи чунин ҷабҳаҳо, ҳузури ақибнишинии субъект аз шартҳои чораҳои қонунии этирофшудаи умумӣ арзёбӣ карда шавад.

⁸⁸ Ниг.: Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект / Под ред. Н.И. Матузова. – Саратов, 1994. – С. 35; Матузов Н.И., Малько А.В. Стимулирование в условиях рыночных отношений / Н.И. Матузов, А.В. Малько // Государство и право. – 1995. – №5. – С. 18.

Дар сурати ба назар гирифтани ўҳдадории ретроспективӣ ҳамчун ҳавасмандкунӣ дар фаъолияти ҳуқуқӣ, дар ин ҳолат аз байн рафтани аҳамияти истифодаи методи маҷбурсозии ҳуқуқӣ, мумкин аст. Дар ин ҳолат бекор шудани мустақилияти ҷавобгарии ҳуқуқӣ ба ҷашм мерасад. Мустақилона эҳтимолияти истифодаи санксия, қисми таркибии моҳияти мушкilotи амали қонунии бе принцип, ба ҷораҳои қонунии ретроспективӣ монанд нест, ки ин ҳам ангезаҳои манфиро ба вучуд меоварад.

Аз нуқтаи назари он, ки талаботи субъекти ҳуқуқ дар ҳолатҳои пешбинӣ намудаи қонун бо дарназардошти муносибатҳои ҷамъиятӣ ба танзим дароварда шудааст, ва дар шаклҳои мухталифи маромнокии ҳуқуқӣ ифода гардидааст, муқаррароти дар боло овардашуда диққатҷалбкунанда аст.

Хусусиятҳои ягонаи маромнокии ҳуқуқӣ ифода мегарданд дар: а) бо меъерҳои мувофиқ бо мақсади амалӣ намудани манфиатҳои шахс алоқаманд мебошанд, ба ин васила дар ўҳдадории пешниҳоди арзишҳо ва дар баъзе ҳолатҳо дар бекор кардан ё кам кардани ҷорабинӣ зоҳир мегарданд; б) маълумотро оиди васеъ кардани андозаи қобилиятҳо, мустақилиятҳо мерасонад, чунки маромнокии ҳуқуқӣ дар ҳавасмандгардонии инфиродии ҳуқуқӣ, имтиёзҳо ва мукофотҳо ифода мегардад; в) муайянкунандаи баҳои мусбатро додан ба фаолияти шахсон; г) баланд бардорандаи ташаббуси ҳуқуқӣ; д) ба ҳалли тағйирот дар муносибатҳои иҷтимоӣ равона карда шудааст, мушкilotи ташаккули муносибатҳои иҷтимоиро амалӣ менамоянд.

Маромнокии ҳуқуқӣ бо мақсади рушди ангезаҳои мебошад, ки ба амалҳои шадиди қонунӣ, натиҷаҳои калони амалиётҳо, додани мустақилият, истиқлолияти шахс, ифодаи ташаббус, эҷодкорӣ ва ташаббускорӣ равона карда шудаанд⁸⁹.

⁸⁹ Ниг.: Лебедева Е.Н. Механизм правового стимулирования социально-активного поведения (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002. – С. 12.

Вобаста ба пешниҳоди А.Ф. Сизий маромнокии ҳуқуқӣ, вобаста ба чой доштани ҳавасмандкунӣ ду намуд мешавад: объектҳо ва воситаҳо. Ба фикри ӯ аз ҷиҳати қонунӣ рафтор намудани шахсон на ин ки барои он аст, ки маромнокии ҳуқуқи чанбаи ҳавасмандӣ дорад, балки он дарбаргирандаи дигар ҳолатҳои арзишманд аст, ки фаъолияти субъектҳо ба он равона аст. Ин олим чунин мешуморад, ки он чизе, ки субъектҳоро рӯҳбаланд мекунад – ин васоити маромнокӣ мебошад⁹⁰.

Қайд намудан баварирд аст, ки ҳар кадоме аз ин системасозӣ имконият дорад, ки дар он мавҷуд бошад, он чизе, ки аҳамияти воқеиро дар ҷараёни таҳассуси қонунии амали қонунӣ, хусусан дар ҷараени истифодаи имтиёзҳо ва ҷазоҳое, ки бо санадҳои меъерии ҳуқуқии алоҳида муайян карда шудаанд, дар бар мегирад.

Ҳоло, вақти он расид, ки мо махсусан оиди дар рафтори ҳуқуқӣ ифода шудани маромнокии ҳуқуқӣ, сухан ронем. Мафҳуми овардаи мо ҳам монандӣ ва ҳам фарқият аз маромнокии ҳуқуқӣ дорад. Аз он сабаб, ки маромнокии ҳуқуқӣ муайянкунандаи ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ аст, он дар ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ мақоми устуворро ишғол менамояд.

Аз рӯи ақидаи В.М. Ведяхин, омилҳои зоҳирӣ, методҳо, равиши ҳавасмандкунӣ ва оқибати кор дарбаргирандаи маромнокии ҳуқуқӣ мебошанд.

Баррасии маромнокии ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқшиносии дар ду самт ба роҳ монда шудааст: 1) бо маънои васеъ, ки он ҳамчун вазифаи ҳуқуқ номида мешавад; 2) бо маънои маҳдуд, яъне батанзимдарорандаи муносибатҳои иҷтимоӣ⁹¹.

А.Ф. Сизий маромнокии ҳуқуқиро бо маънои васеъ таҳлил намуда онро ҳамчун ташаккули муносибатҳои иҷтимоӣ, ки дар самтҳо, роҳҳои гуногуни таъсир расонидан ба тамоми воситаҳои қонунӣ, комилан бо тамоми соҳаҳои

⁹⁰ Ниг.: Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект / Под ред. Н.И. Матузова. – Саратов, 1994. – С. 49; Сизый А.Ф. Поощрительные нормы уголовно-исполнительного права как средства формирования правового поведения осужденных (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 1995. – С. 48.

⁹¹ Ниг.: Ведяхин М.В. Правовые стимулы: понятие и виды / М.В. Ведяхин // Правоведение. – 1992. – №1. – С. 50; Фомичева Л.Н. Современная концепция правового поведения личности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М, 1994. – С. 12.

қонунӣ, комилан бо тамоми соҳаҳои он инъикос меёбанд, мефаҳмад⁹². А. Гуменюк илова бар ин дар ин ҳолат изҳор мекорад, ки дар ин ҳолат таваҷҷӯҳи бештар ва бештар ба он равона карда мешавад, ки “ҷомеа дар маънои васеътарини ин таъриф инчунин концепсияи таъсирхоро, ки талаботи мавҷудият, зарурат ва доираи манфиатҳо, маъно, меёрро дар бар мегирад, ифода менамояд”⁹³. Моҳияти мушкилоти ягонагӣ, ба ин монанд, дар ҷорӣ намудани қонунҳои ҳуқуқӣ ё қонунии барандагони ҳуқуқ ба талаботи иҷтимоии мавҷудият зоҳир мешавад. Ин мақсад дар баробари дигар масъалаҳои мустақили ваколатҳо, ба монанди меъерӣ, тарбиявӣ ва ҳифзнамӣ, амалӣ карда мешавад. Онро бояд фаҳмид, ки методи ҳавасмандкунии қонунӣ дар ҳар як ҳолат усули татбиқи дурусти мушкилоти қонуниро ифода мекунад ва яке аз роҳи асосии татбиқи он ҳисобида мешавад.

Ҳангоми таҳлили маромнокии ҳуқуқӣ ҳамчун як усули танзими муносибатҳои иҷтимоӣ, набояд онро бо мафҳумҳои бовар кунондан, маҷбур кардан ва ташвиқ кардан айният дод. Ин ҷиҳати масъаларо муфассалтар дида мебароем. Барои ин бовар кунондан ва маҷбуркуниро ба таври умумӣ тавсиф кардан лозим аст.

Бе таъсир расонидан ба унсурҳои мутобиқсозии танзими қонунӣ, таъкид менамоем, ки яке аз шартҳои асосии татбиқи тадбирҳои қонунии умумиэтирофшуда эътибори ваколатҳои умумидавлатӣ, раднопазирии тадбирҳои умумиэтирофшудаи давлатӣ мебошанд.

Эътибори фармоиши ҳукумат дар ҷаҳон ба он асос ефтааст, ки ҳукумат дар маҷмӯъ барои ҷомеа амал мекунад ва доираи манфиатҳо ва ниёзҳои ҷомеаро ба пуррагӣ дар бар мегирад. Дар танзими қонунӣ доираи манфиатҳои иҷтимоӣ бо манфиатҳои шахсӣ якҷоя мегарданд. Чунин

⁹² Ниг.: Сизый А.Ф. Поощрительные нормы уголовно-исполнительного права как средства формирования правового поведения осужденных (проблемы теории и практики): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Рязань, 1995. – С. 48.

⁹³ Ниг.: Гуменюк Т.А. Стимулирование правомерного поведения личности в условиях развитого социализма: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1983. – С. 9.

комбинатсия дар таъмини амали зарурии қонунгузорӣ аҳамияти асосиро доро аст.

Қудрати иродавии кишвар бо мақсади таъмини ҳатмии шартҳои қонунӣ кам аст, аммо на дар ҳама вақтҳо. Ихтилоф ва дар баъзе мавридҳо ихтилофи орзуҳои неки шахс ба қудрати кишвар, ки дар меъери қонунӣ зоҳир шудааст, роҳи алоҳидаро, махсусан, истифода намудани боварӣ ва вазифаҳои шахсонро талаб мекунад, ки ба шахс таъсир расонад, бо мақсади пешниҳоди одоби амалии қарори давлат.

Дар маънои васеътарини он, таъсиррасии назари одамон ба ҳама ҳаракатҳои ҷамъиятии ҷаҳон, фаҳмида мешавад. Агар дар бораи мавқеъ ҳамаҷун таъсири махсус ба шахсон хабар дода шавад, онҳо ба намуди таъсире, ки вазифаи он пешниҳоди шартӣ исботкунанда мебошад, дохил мешаванд. Ин таъсир, ки мавҷудияти он ба қонунҳои мушаххаси амал, ҳукм ва нуқтаи назари шахси итминон пайдонамуда аз тарафи одаме, ки ба он таъсир мерасонад, қабул карда мешавад ва ўро водор мекунад, ки чунин рафтор кунад.

Ба даст овардани мавқеъ тавассути тавзеҳот, шарҳи чораҳои қонунии умумиэтирофшуда, баёни пурратар, саволҳо, шартҳои муайяни қонун, шарҳи натиҷаҳои амали дилхоҳ ва нолозим дар якҷоягӣ аз нуқтаи назари ваколат, амалӣ мегардад. Агар рафтори шахс ба қоидаҳои қабулшудаи давлат ва иродаи он рост наоянд, зарурати истифодаи маҷбуркунӣ пайдо мегардад.

Мавқеъ ва ўҳдадорӣ барои таъсир расонидан ба озодии субъектҳо ва ҳамзамон сабӣ кардани онҳо ба вучуд омадааст, ки дар якҷоягӣ бо меъерҳои қонунии этирофшуда, истифода мешавад. Вале ҳангоми дар амал татбиқ намудани фаъолияти гуногуни шахс, онҳо на дар ҳама ҳолат самара медиҳанд. Кишвар на танҳо ба шахсе дар соҳаи амали қонунӣ, балки ба одамоне, ки дар соҳаи амалиети қонунӣ босуръат қарор доранд, ниез дорад. Дар ин маврид зарурати зарурати таъсири ҳуқуқӣ ба шахс, ки асоси онро маромнокии ҳуқуқӣ ташкил медиҳад, ба вучуд меояд.

Тартиби таҳкими амали қонунӣ консепсияи таъсирро дар бар мегирад, ки дар якҷоягӣ бо назардошти дараҷаҳои гуногуни танзими дохилӣ ва дарёфти ниёзҳо ва манфиатҳои, ки дар атрофи таъсири ҳолатҳои мавҷудият ташкил мегарданд.

Ҳангоми татбиқи ҳуқуқ дар шахс ба вучуд омадани ангеҷаҳои маҳдудкунанда ва ҳавасмандкунанда, дар назар аст. Дар навбати аввал, онҳо дар ҷараёни пешниҳоди фармоишҳои қонунӣ аз ҷониби мардум барои иҷрои намудҳои ягонаи амалиёт ташаккул меебанд. Ин имкон медиҳад, ки шахсони дигар озодона ҳуқуқҳояшонро амалӣ кунанд ва ба пайдоиши муносибатҳои мутақобила, ки ба завқи ҷомеа мувофиқат намекунанд, монё шаванд.

Дастгирии ҳавасмандкунӣ амалишавии рафтори қонуниро фаъол мекунад. Гирифтани чунин ангеҷаҳо дар рафти пайваст кардани вазифаҳо ба дараҷаи назарраси кор дар соҳаи ваколат ва илова бар ин тавассути додани ваколат ба амалисозии амалиёти зарурии иҷтимоӣ сурат мегирад.

Ҳангоми мувофиқати нақшаи рафтори ҳуқуқии бошуруи шахс бо нақшаи қонунии меёр, маромнокии ҳуқуқ ғоидаи хуб медиҳад.

Маромнокии ҳуқуқӣ дарбаргирандаи ду равия аст. Пеш аз ҳама ин арзишӣ-ҳавсмандӣ аст ва баъдан ин ташаккули тавачҷӯҳи одамон бо сармоя дар ҷамъоварии натиҷаҳои зарурии иҷтимоӣ.

Равиши аввал дар якҷоягӣ бо тасвири арзишҳои ҷамъиятӣ, ки қонунгузорӣ муайян кардааст, дар шуури қонунии субъект, ки дар алоқамандии ташаккули муносибати мусбат, ҳавасмандии инсон ба меъёрҳои қонунии умумиэтирофшуда, ифода мегардад.

Ташаккули шартӣ манфиати одамон дар амали қонунӣ вобаста ба пурратар ва масъалаҳои, ки қонунгузор дар меъёрҳои қонунӣ мушаххас кардааст, мебошад. Дар ҳолате, ки, масалан, амали шадиди қонунии одамон мукофотонида шавад, дар ин ҳолат амали беғоида ва иҷозатдодашуда дар доираи амали қонунӣ метавонад ба натиҷаҳои қонунӣ ва дигар натиҷаҳои ҷамъиятӣ, ки бо мақсади манфиатҳои шахс манфӣ мебошанд.

Ба андешаи мо, бо назардошти гуфтаҳои боло ба мақсад мувофиқ аст, ки дар бораи таъсири маҷмуии маромнокии ҳуқуқӣ ба субъектҳои ҳуқуқ, ки бо истифода аз усулҳои муайяни маромнокӣ ба амал бароварда мешавад, сухан ронем.

Методҳои мукофотонидан ва ба авобгарӣ кашидан, аз ҷониби олимони соҳа, ҳамчун тарзҳои татбиқи маромнокии ҳуқуқӣ, эътироф шудааст. Аммо ин гуна ҷанба ба ҳеҷ вачҳ нодуруст аст, зеро он пеш аз ҳама дар монанд намудани имтиёзҳо ва тӯҳфаҳо, ҳамчун намудҳои ифодаҳои маромнокии ҳуқуқӣ ифода мегардад. Баъдан ҳеҷ гуна хусусиятҳои ҳавасмандгардонӣ, ҷанбаҳои тавсияшаванда, муқаррарот, асосҳо пешбинӣ намегарданд. Инчунин, аз сабаби он ки амалӣ намудани масъулияти манфӣ фақат хангоми содир намудани кирдорҳои зиддихуқуқӣ ҷой дорад, аз ин рӯ хангоми бо ҷавобгарӣ саркукор гирифтани онро дар фарқият аз рафтори ҳуқуқӣ бояд ҳамчун мусбӣ арзёбӣ намуд.

Аз ин рӯ, маромнокии ҳуқуқӣ, аз рӯи андешаи мо, дар тарзҳои имтиёз, мукофотонидан, равиши ҳуқуқӣ, тарзи масъулияти мусбӣ, ифодар мегардад.

Имтиёз ҳамчун тарзи ифодаёбии маромнокии ҳуқуқӣ аз инсорро аз иҷрои қонунҳо ва ўҳдадорихои муайян халос намудан ва барои иҷрои онҳо шароит фароҳам намудан, иборат аст⁹⁴. Истифодаи он ба одамоне нигаронида шудааст, ки дар якҷоягӣ бо ҷанбаҳои аз ҷониби қонунгузорӣ эътирофшуда барои ба даст овардани шароити моддӣ ва арзишҳо, истифодаи имкониятҳо ва қобилиятҳои ихтирокорӣ, ташаккули бисёрҷонибаи инсон ва илова бар ин, шахсоне, ки мавқеи махсуси қонунӣ доранд, ки ниёз барои барои амалӣ намудани онҳоро доро мебошанд. Имтиёзҳо ба нафароне низ нигаронида шудаанд, ки барои механи худ корнамоиҳои назаррас нишон додаанд.

Бояд қайд намуд, ки методи зикргардида махсусан ба он қишри ҷомеа дахл дорад, ки байни онҳо неъматҳо мумкин аст баробар тақсим нагарданд, масаслан, дар байни зан ва мард, ноболиғон ва шахсони болиғ, шахсони

⁹⁴ Ниг.: Малько А.В. Эффективность правового регулирования / А.В. Малько // Правоведение. – 1990. – №6. – С. 73.

касал ва сихат. Кафолати он, ки неъматҳои зикргардида дар самти сиёсӣ иҷтимоӣ якхел ба роҳ монда шаванд, дар амалӣ намудани имтиёзҳо дар самти иқтисодӣ иҷтимоӣ вобаста аст.

Имтиёзҳо инчунин, ба ташаккули ҳолатҳо бо мақсади амалҳои, ки аҳамияти махсуси иҷтимоӣ ва сиёсӣ доранд, равона карда шудааст, масалан, иштироки намоёндогони қонунии халқ ҳангоми пеш бурдани ваколатҳои худ, ки дар ин маврид, онҳо дар назди ҷамъият ӯҳдадорӣ худро иҷро мекунанд. Бо ин роҳ, ҳамчун имтиёз ба бисер ваколатҳои интихобшудагонро бо, хусусан ваколатҳои, ки бевосита бо татбиқи имкониятҳои парлумонӣ алоқаманд нестанд баҳо дода намешаванд. Имтиёзҳои мазкур яке аз элементҳои амалӣ намудани ваколатҳои шахсонӣ номбурда баромад намуда, ҳамчун инъикосгари ӯҳдадорӣ онҳо дар назди ҷамъият ва давлат, ҳисобида мешаванд.

Аз ҷониби А.В. Малко имтиёзи ҳуқуқӣ аз нишонаҳои зерин иборат аст:

- 1) хосияти рад кардан, яъне вобаста ба фарқ аз дигар чораҳои қонунии умумиэътирофшуда, ки бо мақсади он имтиёзҳо аз қонунҳои ягона хориҷ карда мешаванд, он чизе, ки усули тафовути қонунӣ мувофиқи муносибат ба категорияҳои ягонаи субъектҳои ваколат ҳисобида мешаванд; 2) имтиёзҳо бо хосияти ҳуқуқии вобаста ба системаи муайяни эҷоди қонунҳо таъмин карда мешаванд; 3) Барои қонунгардонидани манфиатҳои субъектҳои алоҳида дар доираи манфиатҳои иҷтимоӣ эҳтимолияти ташаккули тартиби мувофиқтарин⁹⁵. Чунин ба назар мерасад, ки мо бояд бо тавсифи асос ё бунёди имтиёзҳо розӣ шавем.

Манфиатҳои ҳуқуқӣ ҳамчун унсури ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ бояд аз имтиёзҳо фарқ карда шаванд. Имтиёзро, чун анъана беасос тасарруф намудани ҳуқуқу бартариҳои муайян, неъматҳои иҷтимоӣ аз ҷониби касе мефаҳманд. Имтиёзҳо, инчунин принцип, дар ҳолати хизматчиени давлатии бешараф, ки дар роҳбарон қарор доранд, ки ин маълумотро бо мақсади

⁹⁵ Собрание законодательства РФ. – 1994. – №2. – Ст. 74.

такмили некӯаҳволии худ истифода мебаранд ва ин ба муносибати манфии сокинон ба онҳо оварда мерасонад.

Аз рӯи ақидаи С.В. Поленина дар кишварҳои ҳуқуқбунёд имтиёзҳо муҳолифати зиёд доранд, зеро дар ин маврид поймол шудани асосҳои муайянкунандаи адолат ва баробарии ҷамъиятӣ, дида мешавад.

Мулоҳизаҳои И.Я. Дюрягин ҳам чунинанд. Ӯ чунин мешуморад, ки «имтиёзҳо асосан мисли дуздӣ ё ғоратгарӣ, ғайриқонунӣ мебошанд»⁹⁶.

Аммо, ба андешаи С.Ю. Суменков, «бояд он чизро ба назар гирифт, ки имтиёзҳо ҳамчун як навъ афзалият дар ҳуқуқ ифодаи ҳудро пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, объективан табиати ғайриҳуқуқӣ дошта наметавонанд. Роҳҳои қонунии беназир, ки як навъ роҳи беҳтарини танзими муносибатҳои иҷтимоӣ қарор гирифтаанд, бартариҳои бештарро ифода мекунанд, бештар ба дастгоҳҳои давлатӣ ва мансабдорон паҳн мешаванд, мавқеи ҷамъиятӣ ва инфиродии соҳибони онҳоро тасвир мекунанд»⁹⁷.

Аз рӯи андешаи мо, агар дан қонун имтиёзҳо муайян нашудаанд, ҳатто дар ҳолати истифодашон, ҳуқуқҳо вайрон мешаванд ё аз ҷониби шахсони алоҳида метавонад сӯйистифода шавад. Имтиёзҳо бояд инъикоси ҳудро дар қонун ёбанд, вагарна онҳо ғайриқонунӣ эътироф мешаванд. Бо шарҳи мустақим, дар якҷоягӣ бо шартҳои мушаххас, имтиёзҳои мусбат ва манфиро изҳор кардан мумкин аст.

Илова ба ин, имтиёзҳо аз кафолатҳои ҳуқуқӣ фарқ мекунанд, ки мавҷудияти концепсияи ҳуқуқро ба назар мегиранд ва таъминкунандаи имконияти татбиқи қонун мебошанд. Дарбар гирандаи кафолатҳо инчунин муҷозот, маҳдудиядҳо ва мукофотҳо мебошанд. Бояд қайд намуд, ки моҳияти имтиёзҳои ҳуқуқӣ ба ҳукми ҷубронпулӣ баробар нест, балки ба ҳолатҳои монанд аст, ки қонунгузорӣ бо мақсади мукофотонидани ягон хароҷоти ахлоқӣ ва моддӣ муайян кардааст. Мақсади аввалиндараҷаи

⁹⁶ Ниг.: Поленина С.В. Закон как средство реализации задач правового государства / С.В. Поленина // Теория права: новые идеи. – 1993. – №3. – С. 16.

⁹⁷ Ниг.: Суменков С.Ю. Привилегия как политико-правовая категория / С.Ю. Суменков // Право и политика. – 2002. – №5. – С. 68.

имтиёзҳо дар ҳавасман намудани ҳуқуқ аст, аз ин рӯ дар ҳолати ҷуброн намудани зарарҳои иҷтимоӣ низ, онҳо ин мақсади худро аз даст намедиханд.

База ё системаи имтиёзҳо, алахусус дар давраи ниҳой, мунтазам беҳтар карда мешавад ва дар ин самт бояд ба қонунгузориҳои ҳозираи рус мувофиқ бошад, ки қариб ҳама чизро дар ин муносибат анҷом додааст. Даҳолати он, сарраввал ба имтиёзҳо дар соҳаи андоз, хайр кардан, соҳибкории хурд ва калон, хоҷагии аграрӣ, ба назар мерасад. Илова бар ин, концепсияи имтиёзҳои ҷамъиятӣ бо мақсади кормандони соҳаи иқтисодӣ, тандурустӣ, қудратҳои бисерсоҳавӣ ташаккул мегардад.

Методи ҳавасмандгардонии ҳуқуқӣ дар методи мукофотдиҳии шахсон инъикос мегардад.

Байни методи имтиёз ва мукофот алоқамандии зич вучуд дорад, ки он дар инъикос гардидани мукофот дар имтиёзҳо баён карда мешавад. Вале мақсади ҷамъиятии мукофот аз расонидани фоида иборат аст. Вобаста ба мукофотдиҳӣ ақидаи В.М. Баранов қобили қабул мебошад, ки қайд намудааст, ки давлат ба воситаи мукофотдиҳӣ дар асоси меъёрҳои намудҳои ҳархеларо онро ва шахсон барои амалӣ намудани вазифаҳои равна мекунад⁹⁸.

Усули мукофотдиҳӣ бо роҳҳои зерин амали карда мешавад:

– дар расонидани ёрӣ ва дастгирӣ. Ин метод инъикоси худро адр Конустутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мустақам гардидааст, ки мувофиқи қисми 1 моддаи 33-и он кӯдакон ва волидайнӣ онҳо зери ҳифзи давлат қарор доранд;

– дар пешниҳоди имтиёзҳои хусусияти инфиродӣ, моддӣ ва ҳамоҳангсозӣ, дар ин ҳолат мувофиқи татбиқи асосҳои ягонаи пардохт дар меъёрҳои муайян мавҷуд аст;

– дар дар мукофотпулӣ аз сабаби кори пуршиддати иҷтимоӣ, иҷрои махсус дар меҳнат, анҷом дар эҷодиети академикӣ, саноатӣ, фаъолияти хуб доштан дар назди давлат Ватан.

⁹⁸ Ниг.: Баранов М.В. Поощрительные нормы советского социалистического права / Под ред. М.И. Байтина. – Саратов, 1978. – С. 57.

Ба сифати ангезаи бавучуд омадани қувваи қонунӣ маҳз додани мукофот баромад мекунад. Масалан, дар моддаи 34 КҶ ҚТ ихтиёран даст кашидан аз содишавии ҷиноят, дар моддаи 72 КҶ ҚТ озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ бо сабаби пушаймонӣ аз кирдор, мустаҳкам гардидааст, ки онҳо ҳамчун меъёрҳои ҳавасмандкунанда баромад мекунанд.

Бо чунин тарз, Ю.В. Голик хосияти меъёрҳои ҳавасмандкунандаро дар қонуни ҷиноятӣ дар он мебинад, ки одамон дар ин он предметҳоро медиҳанд, ки бо тариқи ҷазо аз ӯ мусодира шуда буд.

Бояд қайд намуд, ки давлат барои додани мукофот, дар вақти содир намудани ягон амал ҳамчун хизмати шахсонро ба асос мегирад. В.М. Баранов ин гуфтаҳоро тақвият дода чунин меҳисобад, ки агар барандагони ҳуқуқ дар назди давлат қорнамоиҳои хуб ниош дода, вазифаҳои худро аз рӯи қоидаҳои муқарраршуда иҷро кунанд, ва агар онҳоро барзиёд низ иҷро кунанд, хизмати онҳо шоиста этироф мешавад. Хизмати шоиста тағйирёбанда аст, ки моҳияти он дар он ифода мегардад, ки бо инкишоф ёфтани институтҳои ҷамъиятӣ ба он таъсири бевосита дорад. Он қодир аст, ки дар як вақт як қатор амалиети мусбати шарикони робитаҳоро дар якҷоягӣ бо аҳоли дар бар гирад.

Асоси мукофотдиҳӣ рафтори ҳуқуқии субъект мебошад, ки таркиби амали ҳуқуқиро ташкил медиҳад ва ҳамчун шоистагӣ арзёбӣ мешавад. Хизмати шоиста бояд шахсӣ бошад⁹⁹.

Ҳангоми таъини мукофотдиҳӣ бояд натиҷаҳои бадастомадаи рафтори ҳуқуқӣ, яъне фоидаи воқеии муносибатҳои ҷамъиятӣ ба назар гирифта шавад. Аммо ин маънои онро надорад, ки кӯшиши бесамари одамро ба назар гирифтани лозим нест. Онҳо инчунин сазовори диққат мебошанд, аммо фойданокии ҷамъиятии ин гуна амалҳо коҳиш ёфтааст, ки ин маънои онро дорад, ки мукофотдиҳӣ бояд мутаносиб бошад.

⁹⁹ Ниг.: Баранов В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права / Под ред. М.И. Байтина. – Саратов, 1978. – С. 17; Гринчишин В.А. Совершенствование правового регулирования государственного награждения: автореф. ... дис. канд. юрид. наук. – Киев, 1990. – С. 10; Сабитов Р.А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия). – Томск, 1985. – С. 158.

Усули навбатии ҳавасмандгардонии рафтори ҳуқуқӣ ин усули *самти ҳуқуқӣ* мебошад. Онро Н.А. Боброва нисбат ба ҳавасмандгардонии рафтори ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои конституционӣ ва ҳуқуқӣ, қайд кардааст. Аммо, хулосаҳои муаллифро, новобаста ба доираи фаъолияти ҳуқуқӣ, истифода бурдан мумкин аст.

Самт (тамоюл) ба маънои васеъ қобилияти фаҳмидани муҳити атроф, огоҳӣ аз чизе мебошад. Тамоюли ҳуқуқӣ имконияти субъектҳои алоҳидаро дар дарк намудани меъёрҳои ҳуқуқии амалкунанда, бо назардошти талаботи меъёрҳои мушаххас, муайян намудани вазъи ҳуқуқии худ ва интихоби варианти мушаххаси рафторро дар назар дорад.

Усули самти (тамоюли) ҳуқуқии маромнокии ҳуқуқӣ истифодаи ҳамаҷонибаи хосиятҳои иттилоотии ҳуқуқ, ҷустуҷӯи шаклҳои оптималии ҳуқуқро дар бар мегирад, ки ба дуруст азхудкунии мазмуни он мусоидат мекунад. Хусусиятҳои иттилоотии ҳуқуқ муҳиманд, зеро имконияти одилона маълумотро дар бораи амали эҳтимолии одамон пешниҳод мекунад. Ба ин монанд, он фаҳмиши "муҳит" - ро таъмин мекунад, ки дар он одамон бояд ба қудрати мутобиқсозии худ ба муҳити атроф дохил шаванд. Изҳороти қонунӣ маълумотро дар бораи алтернативаҳои амале, ки қаблан барои субъект ношинос буданд, дар бар мегирад. Дар ин маврид одамон метавонанд роҳҳои гуногуни тарзи рафторро пеша намуда роҳҳои ба мақсад расиданро муайян намяоянд. Илова бар ин, ҳуқуқ иттилоъро дар бораи натиҷаҳои бавучудмеомада дар шакли хуб ё бад мерасонад. Бо роҳи зерин зиёдшавии маълумоти ботинии одам зиёд мешавад ва ин имкон медиҳад, ки \bar{y} ба мақсадҳое, ки ба \bar{y} манфиатоваранд, бирасад¹⁰⁰.

Бо мақсади идоракунӣ намудҳои дахлдори тадбирҳои қонунии умумиэътирофшуда муҳим мебошанд:

- меъёрҳои принципалӣ ва бомақсад, ки дар хосияти намуна, мумкин аст сабаби тасдиқи татбиқи муқаддимаи Конститутсияи кишвар бошад, ки асосҳои умумиқабулшудаи баробарҳуқуқӣ ва худмуайянкунии одамон,

¹⁰⁰ Ниг.: Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация. – М., 1981. – С. 42-43.

дурустӣ, вайроннашавандаи асосҳои демократиро дар бар мегирад; тадбирҳои умумиэтирофшуда, ки қоидаи баробарии одамро дар назди қонунгузорӣ муқаррар мекунанд; ва илова бар ин, тадбирҳои умумиэтирофшуда, ки ҳуқуқҳои ягона ва озодихоро таъмин мекунанд (озодии нависандагӣ, тасвирӣ, илмӣ-техникӣ ва дигар намудҳои эҷодкорӣ). Ин тадбирҳои умумиэтирофшуда аҳамияти “роҳнамо” - ро дар мушкилоти қонунӣ ифода мекунанд ва мусоидат мекунанд, ба рафтори қонунии шахсон баҳои воқеӣ дода шавад.

– меъёрҳо-таърифҳо, дар ин меъёрҳо таърифҳои категорияҳо ва мафҳумҳои муайянкунанда мавҷуданд, масъалан, меъёрҳои м. 452-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Мафҳуми шартнома», м. 541-и Кодекси маданияи Ҷумҳурии Тоҷикистон «Шартномаи таҳвил» ва ғайра ба ҳисоб мераванд. Ин гуна меъёрҳо ба раванди татбиқи ҳуқуқ, махсусан дар фаъолияти ҳуқуқтатбиқкунӣ равшанӣ мебахшанд, мақоми субъектҳои амалҳои ҳуқуқӣ ва хусусияти робитаи байни онҳоро аниқ муайян мекунанд.

Ҳамин тавр дар натиҷаи таҳлили зербоби мазкур ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Дар баробари эътиқод ва шуури ботинӣ ба рафтор ва зуҳури он омилҳои дигаре низ таъсир мерасонанд, ки аксаран аз шахс вобастаанд. Ҳамин тавр, рафтори шахсро натиҷаи таъсири дарозмуддати омилҳои гуногуни тарбиявӣ, вазъи оилавӣ ва ғ. меҳисобанд. Аз ин рӯ, муайян кардани ин омилҳо барои пешгирии инҳироф ва ташаккули рафтори қонунӣ муҳим аст. Омилҳои асосии ба рафтори инсон таъсиркунанда инҳоянд: ахлоқ, оила, имон, фарҳанг, интиҳоб, тарс, хоҳиш, худнамоӣ, роҳ, шароити зиндагӣ, таълим, эътиқод ва арзишҳо, усулҳои танзими рафтор, тарзи ташкили ҷомеа, коллектив, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва аз ҳама муҳим, шуур ва ирода мебошанд.

2. Асоси таснифи ангезаҳо эҳтиёҷоти биологӣ, иҷтимоӣ, моддӣ ва маънавӣ мебошанд. Дар баробари ин, омилҳои объективӣ, ки хусусияти умумӣ доранд, новобаста аз ирода ва шуури шахс, ба вучуд меоянд дар ҳоле

ки омилҳои субъективиро ҳуди шахс ба вуҷуд меорад, яъне ба ӯ вобаста аст. Қайд карда мешавад, ки тамоми омилҳоро ба берунӣ ва дохилӣ тақсим кардан мумкин аст. Дохилӣ маънои бошууронаи амали шахс, сифати дарки меъёрҳои ҳуқуқӣ, табдили онҳо тавассути баҳодиҳии субъективӣ ва ифода дар шакли амал дар ҷомеа мебошанд. Ин тарзи ифода метавонад ҳам хусусияти ҳуқуқӣ ва ҳам ғайриқонунӣ пайдо кунад. Сабабҳои беруниро бояд ҳамчун меъёрҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ баррасӣ кард, ки онҳо чун танзимкунандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт амал мекунанд.

БОБИ 2. ЗАМИНАҲОИ ҲУҚУҚИИ НАЗАРИЯВИИ МАРОМНОКИИ РАФТОРИ ҲУҚУҚӢ

1.1 Мафҳумҳо ва нақши ангега дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ.

Илми равоншиносӣ масъалаҳои маромнокӣ ва рафтори психологии шахсро фаъолона ва амиқ таҳқиқ мекунад, илми ҳуқуқ бошад, онро аз ҷиҳати илмӣ меомӯзад, зеро маромнокӣ одамонро ба рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ ташвиқ мекунад. Мафҳуми истилоҳи маромнокӣ нисбат ба истилоҳи ангега мафҳуми васеътар дорад ва сабаби ин, пеш аз ҳама, қувваи пешбарандаи инсон, яъне ангега аст. Ба ибораи дигар, маромнокӣ, рафтори ҳуқуқии шахсро мефаҳмонад, ки меҳода ба ҳадафи дар назди худ гузошташуда ноил гардад.

Маромнокиро ҳамчун як масъалаи байнисоҳавӣ ва мураккаб баррасӣ кардан лозим аст, ки он мавзӯи тадқиқоти равоншиносон, ҳуқуқшиносон, ҷомеашиносон мебошад ва сарфи назар аз таваҷҷуҳи зиёд ба масъалаи маромнокӣ, онро аз ҷониби олимони ҳуқуқшинос ба қадри кофӣ омӯхташуда ҳисоб кардан ғайриимкон аст. Мушкилоти таҳқиқоти мазкур аз набудани назарияи фарогири маромнокӣ дар илмҳои бунёдӣ вобаста буда, сабаби онҳо дар бисёрҷониба будани ин падида аст.

М. Карташов маромнокиро аз ангегаҳои рафтори ҳуқуқиро тавассути манфиатҳо ва ниёзҳои субъект, ки дар ангегаҳо, майлҳо ва хоҳишҳо зоҳир шуда, ба фаъолияти ҳуқуқӣ водор месозад, тавсиф мекунад. Ҳамин тавр, ангегаҳои ҳуқуқӣ ин рафтори ҳуқуқӣ мебошанд, ки бо қонеъ гардонидани манфиат ва талаботи субъект алоқаманданд¹⁰¹.

Дар шароити саросар ҷаҳонишавӣ ҷомеа ҳамзамон бо шуури инсон вобастагӣ дорад ва инкишоф меёбад, ки ба он раванди ҳавасмандкунӣ низ хос аст. Дар он ангега муносибати субъекти ҳуқуқро ба воқеияти объективӣ, аз ҷумла категорияҳои талабот, мақсадҳо, манфиатҳо, инчунин ҷанбаҳои эмотсионалӣ ва оқилонаи шахс ифода мекунад.

¹⁰¹ Ниг.: Карташов В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества: текст лекций. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1995. – С. 110-111.

Моҳияти ҳақиқии маромнокии рафтори ҳуқуқиро (ҳуқуқӣ ва ё ғайриҳуқуқӣ) танҳо бо назардошти ангезаҳо фаҳмидан мумкин аст. Муҳим он аст, ки шахс зарурати чизеро дар шакли манфиат дарк намуда, хусусияти амалҳои худ ва натиҷаи (мақсади) ниҳии онҳоро муайян карда, фаъолиятро бо дигар талаботи иҷтимоие, ки дар низоми маромнокии ҳуқуқӣ мавҷуд аст, мувофиқ созад. Изҳороти равоншиносонро дар бораи рафтори фард, ки бо эҳтиёҷот ва дигар омилҳои субъективӣ-объективии бо ҳам алоқаманд муайян карда мешавад ва инчунин бо қаноаткунонии онҳо пайвастанд, дуруст мешуморем.

Роҳҳои таъсиррасонии меъёрҳои ҳуқуқӣ ба рафтори аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъол ва қонунӣ, ки бо асосҳои гуногун карда мешаванд, қайд мегардад. Рафтори номуайянии шахс тавассути категорияи манфиат шарҳ дода мешавад. Зеро маҳз манфиате, ки дар меъёри қонун инъикос ёфтааст, меъёри тақсими рафтор ба рафтори қонунӣ ва ғайриқонунӣ ҷудо карда мешавад. Ҳамин тавр, муайян намудани ҷанбаи моддии рафтори ҳуқуқӣ баррасии ҷунин падидаҳоро тақозо менамояд: эҳтиёҷот, манфиат, ангеза, ҳадаф ва ирода, ки маънои онҳо ҳангоми фаҳмидани маънои рафтори ҳуқуқӣ бо он муайян карда мешавад, ки дар ташаккули рафтори ҳуқуқӣ ҷой доранд ва ба рӯшди он таъсир расонида; пайванди байни меъёрҳои ҳуқуқ ва рафтори ҳуқуқӣ ба ҳисоб рафта, детерминизми рафтори ҳуқуқиро тавассути таъсири мутақобилаи омилҳои объективӣ ва субъективӣ инъикос мекунанд.

То ки эҳтиёҷот ба кор дарояд, ангезаҳо, яъне майлҳо, сабабҳои равонӣ лозиманд, ки одамонро аз дарӯн водор мекунанд, ки ба амалҳои қонунгардонидани онҳо (кӯшиш ба неъматҳо), бошуурона (манфиатҳо) ва бешуурона (хоҳиш, хурӯҷҳо) нигаронида шудаанд. Ангезаи рафторро ҳамчун хоҳиши дохилии шахс ба содир кардани кирдор, сабаби амал муайян мекунад¹⁰². Аз нуқтаи назари илми ҳуқуқӣ, ангеза (мотив) муносибати субъективии шахсро ба амал (кирдор, амал) ва оқибатҳои он муайян

¹⁰² Ниг.: Фролова Н.Ю. Правомерное и правомерное поведение как парные юридические категории (общетеоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук. – Белгород, 2010. – С. 12.

мекунад. Ангега маъноӣ шахсии бошууроӣ шахс дар амалҳои худ, дарки муносибати ҳадафи додашуда бо қонеъ кардани хоҳиши худӣ ӯ мувофиқ мебошад. Ҳамин тариқ, ангега як чӯзи ҷанбаӣ субъективӣ муносибати субъект ба ин ё он вазъияти мушаххас мебошад.

Зарурати воситаҳои гуногун ва таъсири ҳуқуқӣ барои ноил шудан ба вазифаҳои муайян дар соҳаҳои гуногуни танзими ҳуқуқӣ табиист, зеро танҳо муассисаҳои маҷбуркунӣ ва ҷазо аз уҳдаи ин нақш баромада наметавонанд. Вобаста ба ин, ҷустуҷӯи воситаҳои нави мусбати таъмини рафтори ҳуқуқӣ, ки аз ҷиҳати мазмун ва механизми таъсиррасонӣ аз ҷораҳои ҷазо ва маҷбуркунӣ фарқ мекунанд, масъалаи мубрам ба ҳисоб меравад.

«Маромнокиро»-ро метавон аз рӯи якҷанд мушкилот шарҳ дод. Пеш аз ҳама, ин маъноӣ доштани маром ба водор кардани амал бо як ангегаи муайянро дошта, онро ҳамчун раванде муаррифӣ мекунад, ки амалро барои ноил шудан ба ҳолатҳои мақсаднок, ки ба ангегаи додашуда хос аст, ба танзим мебарорад. Дуюм, маромнокӣ аз равандҳои мобайнии худтанзимкунӣ мегузарад, ки марҳилаҳои алоҳидаи рафти амал ва рафторро, пеш ва баъд аз иҷрои амал тавсиф мекунанд ва раванди ягонае намебошад, ки амали маромнокиро пурра фаро гирифта бошад. Сеюм, бо гуногунии таъсири маромнокӣ (мотиватсия) ба рафтори мушоҳидашуда ва натиҷаҳои он, таъкид кардани вобастагӣ аз маром раванди қобилиятҳои функционалӣ, инчунин бо ин категория шарҳ додани интиҳоби байни амалҳои гуногуни имконпазир, байни вариантҳои гуногуни дарк ва мундариҷаи эҳтимолии тафаккур, инчунин шиддатнокӣ ва якравӣ ба амал баровардани амалиёти интиҳобшуда ва ба даст овардани натиҷаҳои он.

Аз нуқтаи назари Б.Ф. Ломов, дарки манбаъҳо ва механизмҳои маромнокӣ ҳангоми баррасии фаъолият дар заминаи қонуниятҳои объективӣ рӯшди ҷомеа имконпазир аст: «Ба назари мо, зидгузориши иҷтимоӣ ва байнишахсӣ ғайриқонунӣ аст. Ин ҷанбаи маромнокӣ хусусиятҳои муносибатҳои дохилии равонӣ, субъективӣ ва динамикиро дар

бар мегирад, ки шахс дар онҳо воқеияти атрофро инъикос намуда, ба раванди инкишофи онтогенетикии худ дохил мешавад, ки фаъолияти шахсро ҳангоми муносибат бо муҳити зист танзим мекунад.

Маълум аст, ки маромнокӣ омили аслии рафтори ҳуқуқӣ мебошад. Инро В.М. Кудрявтсев низ қайд намуда, маромнокиро марҳилаи аввали пайдоиши рафтори фард муайян кардааст¹⁰³. Маромнокӣ робитаи байни ниёзҳои инсон, натиҷаи дилхоҳ ва роҳи расидан ба онро тавсиф мекунад, ки мувофиқат хусусияти ҳуқуқӣ доранд ва аксар вақт бо амалисозии ҳуқуқи муайян алоқаманданд. Н.В. Галустян манфиатро ба мавҷудият ва амалишавии ҳуқуқҳои шахрвандӣ ҳамчун омили ҳалкунанда, ки ба рафтори фард таъсир расонида, асоси ташаббуси ҳуқуқии ӯ мебошад, муайян мекунад¹⁰⁴. В.М. Кудрявтсев қайд мекунад, ки ба ғайр аз ангезаҳо сабаби рафтори ҳуқуқӣ метавонад муҳити беруна бошад, ки зарурати ҳалли масъалаи мушаххасро ба миён меорад¹⁰⁵. Ба андешаи мо, ин ақидаҳо ба хусусиятҳои умумии маромнокӣ комилан мувофиқат мекунад, ки дар он субъект ба муқаррар намудани мақоми муайяни ҳуқуқӣ ё вазъияти ҳуқуқие, ки ба манфиат ва ниятҳои ӯ мувофиқ аст, ниёз дорад.

Ҳамин тариқ, маромнокиро ҳамчун марҳалаи механизми рафтори ҳуқуқӣ, ки ҳолати махсуси шуури субъектро тавсиф мекунад, ки дар он шахс таҳти таъсири эҳтиёҷот ва манфиатҳои ҳуқуқии худ модели имконпазири рафторе интихоб менамояд, ки ҳадафи он расидан ба мақсади муайянгардида мебошад. Шартҳои муҳим ин мувофиқати ангезаҳои дохилӣ ва омилҳои беруна мебошад, ки аз рӯйи баҳои инфиродӣ барои субъект татбиқи онҳо мусоид мебошанд.

Маромнокии қонунӣ имрӯз як навъ катализатор дар ташаккули шахсияти фаъоли иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошад. Дар айни замон, хеле муҳим аст, ки кадом мундариҷа ба маромнокии қонунӣ (ҳамчун раванд)

¹⁰³ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М.: Юридическая литература, 1978. – С. 18.

¹⁰⁴ Ниг.: Галустян Н.В. Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ростов-на-Дону, 2005. – 26 с.

¹⁰⁵ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Право и поведение. – М.: Юридическая литература, 1978. – С. 19.

сармоягузорӣ карда мешавад, бо кадом восита ва усулҳо дар заминаи ноил шудан ба рафтори (натиҷаи) қонунӣ амалӣ карда мешавад.

Ба андешаи мо, истилоҳи «ҳуқуқӣ» дорои як «пора»-и амиқтари намунаи рафтор аст, ки на танҳо паҳлуи зоҳирӣ, балки паҳлуи ботинии интихоби рафтори фардро инъикос мекунад. Маҳз маромнокии ҳуқуқии рафтор, ба даст овардани як намуди рафтори аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъолбуда метавонад дар ояндаи наздик мавзуи таҳқиқи илмӣ гардад.

Ҳангоми омӯختани асарҳои олимони хусусиятҳои зерини воситаҳои маромнокии ҳуқуқиро ҷудо кардан мумкин аст:

1. Ба пешниҳод намудани арзишҳо ва ё дастурҳои арзишии муайян вобастабуда;

2. Иттилоот додан дар бораи васеъ намудани имкониятҳои шахсони ҳуқуқӣ, категорияҳои алоҳидаи шахсони ҳуқуқӣ (имтиёзҳо, масъуниятҳо, кумакпулиҳо, чораҳои ҷубронпулӣ ва ҳавасмандгардонӣ, чораҳои тавсиявӣ).

3. Ифодакунандаи ангезаи мусбати ҳуқуқӣ мебошад.

4. Таъиноти функционалӣ дошта, инкишофи муносибатҳои иҷтимоиро, аз ҷумла дар соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ нишон медиҳад.

5. Мақсади асосии баланд бардоштани фаъолияти иҷтимоии шахс, гурӯҳ, ҷомеа мебошад.

Дар адабиёти равоншиносӣ оид ба масъалаи қувваҳои такондиҳандаи фаъолияти шахс фикри якдилона вучуд надорад. Бо вучуди ин, баррасии мафҳумҳои мавҷуда ба мо имкон медиҳад, ки нуктаҳои назари асосиро оид ба сарчашмаи маромнокии инсон ҷудо кунем, ки инҳоянд: 1) эҳтиёҷот; 2) эҳтиёҷот, эҳсосот ва ҳиссиёт; 3) эҳтиёҷот, ирода, эҳсосот, манфиатҳо, идеалҳо, эътиқодҳо, ҷаҳонбинӣ ва ҳатто талаботи гуногуни иҷтимоӣ¹⁰⁶.

Сарфи назар аз ихтилофот мавҷуда оид ба манбаи маромнокии инсон, охириро категорияи «эҳтиёҷот», ки асоси онро ташкил медиҳад, муттаҳид

¹⁰⁶ Ниг.: Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Изд-во ПЛ, 1975. – С. 189-206; Леонтьев А.Н. Философия психологии. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1994. – С. 237-238.

мекунад. Маънои истилоҳи эҳтиёҷот ин воқеъ ба чизе эҳтиёҷ доштан мебошад, ки манбаи фаъолият ва инкишофи шахсият мебошад. Мафҳуми эҳтиёҷот, тамоми таълимотро дар бораи маромнокии рафтори инсон, як гузориши комилан нав фаро мегирад. Намояндагони самтҳои гуногуни илм ба аҳаммияти категорияи «эҳтиёҷот» ва алоқаи бевоситаи он бо таълимоти маромнокӣ тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Масъалан, В.К. Вилюнас чунин мешуморад, ки эҳтиёҷро метавон ҳамчун як сохтори назариявӣ муаррифӣ кард, ки барои низомсозӣ ва тафсири механизмҳои маромнокӣ ва хоҳишҳои тавлидшуда аз он, хидмат мекунад. Тавассути эҳтиёҷот низоми муайяни механизмҳои мушаххаси маромнокӣ, инчунин баъзе хусусияти бунёдии ҳаёт ифода мешаванд, ки ташаккули эволюсионии механизмҳоро муайян мекунад ва ҳамчун асос барои ҷудо кардани ин низоми мушаххаси онҳо хизмат мекунад¹⁰⁷. П.В. Симонов шарҳи илмии рафтори мақсадноки одамонро дар эътирофи эҳтиёҷот ҳамчун сарчашмаи аввалия ва қувваи пешбарандаи фаъолияти онҳо мебинад: «Эҳтиёҷот заминаро ифода мекунад, ки дар он тамоми рафтор ва фаъолияти равонии инсон, аз ҷумла тафаккур, ҳиссиёт ва иродаи вай сохта мешавад»¹⁰⁸. Д.Н. Узнадзе мафҳуми эҳтиёҷотро дар алоқамандии зич бо соҳаи маромнокӣ баррасӣ карда, маънои онро чунин муайян мекунад: «Барои мавҷудоти зинда ҳеҷ чиз ба мисли мавҷудияти эҳтиёҷот хос нест... Дар он ҷое, ки эҳтиёҷот нест, дар бораи фаъолият сухан рондани ӯ ғайриимкон аст. Ба ин маъно мафҳуми эҳтиёҷот хеле васеъ аст. Он ба ҳамаи он чизе, ки барои мавҷудоти зинда зарур аст, вале дар айни замон вай онро надорад, дахл дорад»¹⁰⁹. Мо мавқеъҳои илмиро, ки мувофиқи онҳо фарогирии падидаи хавасмандӣ бо мафҳуми эҳтиёҷот робитаи ногусастанӣ дорад, дастгирӣ мекунем.

¹⁰⁷ Ниг.: Вилюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации. – М.: Издво Моск. Ун-та, 1986. – С. 50-54; Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1976. – 143 с.

¹⁰⁸ Ниг.: Симонов П.В. Междисциплинарная концепция человека. – М.: Знание, 1989. – С. 4; Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты. – М., 1975. – С. 6.

¹⁰⁹ Ниг.: Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 366.

Ба ақидаи П.В. Симонов, ҳама гуна низоми ақидаҳое, ки даъвои таҳлили рафтори инсонро доранд, ба сифати масъалаи яқум ва асосӣ масъалаи эҳтиёҷот, гурӯҳбандии онҳо, тобеият ва таъсири мутақобиларо ба миён гузорад¹¹⁰. Ҳудуди тадқиқоти мо имкон намедиҳад, ки мавқеи олимонро оид ба масъалаҳои тасниф, ниёзҳо, зарурати васеъ кардани номгӯи онҳо, ҷустуҷӯи эҳтиёҷоти аслии ҳуқуқӣ ва ғайра васеъ муаррифӣ намоем. Таҳлили мероси назариявӣ боиси тақсим шудани ниёзҳо ба ҳаётӣ (биологӣ) ва маънавӣ (иҷтимоӣ) мегардад. Дар шахс ҳамчун як фарди биологӣ, ки дар ҷомае зиндагӣ мекунад, ниёзҳои ҳаётӣ, маънавӣ ва маърифатӣ ҳамчун як томи ягона вуҷуд доранд. В.К. Вилюнас қайд мекунад: «Инсон мавҷудияти биологӣ буданро қатъ намекунад. Дар марҳалаи иҷтимоии инкишофи асаб шаклҳои биологии рефлексия аз байн намеравад, балки такмил ва табдил меёбад. Функсияҳои олии равонӣ дар асоси вазифаҳои табиӣ ташаккул меёбанд». Бартариҳои эҳтиёҷоти олий ё ҳаётан муҳим аз шароити зиндагӣ, тарбия, таассурот ва таҷрибаҳои барои инсон аҳамиятнок, тарбия дар муҳити микро- ва макроҷамъиятӣ вобаста аст.

Вобаста ба ин, ҳолатҳои беруние, ки дар ҳаёти ҷомае ба амал меоянд, нодида гирифтани мумкин нест: табақабандии сарват, бекорӣ, афзояндаи бесарпаноҳӣ, осебпазирии иҷтимоии аҳоли, зеро охири дар баробари дигар омилҳои ҳавасмандкунанда ангезаи бартаридоштаро муайян мекунанд ва ба рафтори инсон дар умум таъсир мерасонад. Чунин фаҳмиши робитаи мутақобилаи омилҳои равонӣ ва иҷтимоӣ ба яке аз намояндагони асосии мактаби неофрейдӣ Э. Фромм тааллуқ дорад, ки моҳияти инсонро дуруст қайд кардааст, «... одам коғази тоза нест, ки дар он фарҳанг хотираи худро ба рӯи он нависад, балки вай махлуқест, ки бо қувва ва ба тарзи муайян муташаккил аст, ки дар раванди мутобиқшавӣ ба таъсири шароити беруна воқунишҳои хосеро таҳия мекунад»¹¹¹. Аҳамияти категорияи эҳтиёҷот дар таълимоти ҳавасмандкунӣ дар он аст, ки он ба ташаккули тасаввурот дар

¹¹⁰ Ниг.: Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты. – М., 1975. – С. 27.

¹¹¹ Ниг.: Фромм Э. Психоанализ и этика. – М.: Изд-во «АСТ-ЛТД», 1998. – С. 45.

бораи доираи васеи омилҳои психологӣ, алоқаи мутақобилаи доимии ниёзҳои шахс бо омилҳои муҳити зист мусоидат мекунад. В.К. Вилюнас дар тафсири васеи ҳавасмандкунӣ ва чузъҳое, ки рафтори инсонро муайян мекунанд: «чунин менигарад таҷрибаҳои субъективӣ, хоҳишҳо, майлҳо ҳамчун далелҳои равонианд. Аз ин рӯ, ҳамчун мушкилот равшан зоҳир мешаванд. Кам кардани эҳтиёҷот, тақвият додан, ноумедӣ, низоъ, механизмҳо ва равандҳои маромнокии шабеҳ далели мавҷудияти таҷрибаҳои субъективиро, ки бевосита ба фаъолияти инсонро ҳавасманд мекунанд, истисно намекунанд, «чуброн» намекунанд ва ё бо ягон роҳи дигар бартараф намекунанд; назарияи ҳавасмандкунӣ, сарфи назар аз он ки вай ба механизмҳои муайянкунии рафтор то чӣ андоза амиқ ворид мешавад, онро мукамал ҳисоб кардан ғайриимкон аст»¹¹².

Танҳо дар оғози даҳсолаҳои аввали асри ХХ, вақте ки равоншиносӣ аз рӯшди тавсифӣ ба марҳилаи фаҳмондадиҳӣ гузашт, мушкилоти маромнокӣ, ба андешаи В.К. Вилюнас, масъалаи эҳсосоти такондиҳандаро аз худ дур кард, ба ҷои он ки онро ба худ дохил карда, онро шарҳ диҳад. Махсусан таъкид кардан ба маврид аст, ки дар адабиёти муосири равоншиносӣ масъалаи таносуби эҳтиёҷот, эҳсосот ва ҳиссиёт, оид ба мавқеъ ва нақши охири дар партави таълимоти маромнокӣ хеле печида аст. Асосгузори «назарияи ангезандаи эҳсосот» Л.И. Петражитский, Р.У. Липер ягонагии функционалии равандҳои эҳсосӣ ва маромнокиро таъкид кардаанд. Л.И. Петражитский эҳсосот ё «эҳсосот»-ро «ангезаҳои ҳақиқӣ, такондиҳандаи рафтори мо» медонист¹¹³.

Муқаррароти «назарияи ҳавасмандии эҳсосот» дар асарҳои Б.И. Додонов инъикос ёфтаанд, ки на танҳо мафҳуми маромнокии эҳсосотро аз иттиҳоми гедонизм ҳифз кардааст, балки нишон дод, ки муносибатҳои эҳсосотӣ, ки дар асоси эҳтиёҷот ба вучуд меоянд, баъдан метавонанд озод шаванд¹¹⁴. В.К. Вилюнас инчунин ба робитаи зичи байни категорияи эҳсосот

¹¹² Ниг.: Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1976. – С. 54.

¹¹³ Ниг.: Петражицкий Л. О мотивах человеческих поступков. – СПб., 1904. – С. 3.

¹¹⁴ Ниг.: Додонов Б.И. Эмоциональная направленность личности: дис. ... д-ра псих. наук. – М., 1979. – 412 с.

ва таълимоти маромнокӣ диққат медиҳад. Вай эҳсосотро маҳсули механизмҳо ва равандҳои объективӣ мавҷудаи ангега мешуморад, ки дар сатҳи симои субъективӣ аҳамияти ниёзмандии объектҳои инъикосшавандаро, аз як тараф ошкор мекунад, ва аз тарафи дигар, пешгузаштаи бевосита ва сабаби бевоситаи фаъолият ба ҳисоб меравад¹¹⁵.

Мавқеи мазкурро дар масъалаи таносуби эҳтиётот, эҳсосот ва ҳиссиёт муаллифони дигар низ дастгирӣ мекунанд, ки вазифаи муҳими эҳсосотро дар танзими чанбаи динамикӣ, функционалӣ-энергетикӣ маромнокӣ таъкид мекунанд¹¹⁶. Дар баробари ин, эҳсосот ҳамчун таҷрибаи оддӣ ва ё таҷрибаи мушаххаси инсонӣ, ки ба синфҳои ҳолатҳои физиологӣ ё падидаҳои равонӣ тааллуқ дошта, заминаи моддии физиологӣ доранд, муайян карда мешавад. Дар баробари ин баъзе олимони эҳсосотро бо пайдоиши ниёзҳо ва қонсгардонии онҳо таҷассум мекунанд. Ҳанӯз С.Л. Рӯбинштейн эҳсосотро тавассути эҳтиётот муайян карда, таъкид мекард, ки эҳсосот чанбаи фаъоли эҳтиётотро ифода намуда, ҳамчун зухуроти эҳтиётот, ҳамчун шакли мушаххаси равонии мавҷудияти он амал мекунад. Г.Х. Шингаров на танҳо робитаи эҳсосот ва эҳтиётотро таъкид мекунад, балки инчунин пешниҳод мекунад, ки ин категорияро ҳамчун шакли инъикоси воқеият ва ҳамчун шакли ҳоси мавҷудияти ниёзҳо бояд баррасӣ кард: «Бидуни эҳсосот эҳтиётот дар равони фард ва шахсият вучуд дошта наметавонад, унсури фаъоли шуур буданро бас мекунанд, рафторро ҳавасманд намекунад, фаъолияти баданро танзим намекунад». Аз ин рӯ, дар тамоми инкишофи илми равоншиносӣ аҳамияти категорияи «эҳсосот ва ҳиссиёт» ва наздикии он ба падидаи ҳавасмандӣ ҳифз карда мешуд. Дар баробари ин, бархе аз олимони дигар бораи мавҷудияти эҳсосот ҳамчун ҷузъи таркибии ниёзҳо ва амалҳо қазияҳо баён шудданд, ки ин падидаи равониро аз маъноии мустақили худ маҳрум кардааст. Муносибати дугонаи эҳсосот ба равандҳои маромнокӣ дар як қатор мафҳумҳо нигоҳ дошта мешавад,

¹¹⁵ Ниг.: Вилюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1986. – С. 84.

¹¹⁶ Ниг.: Асеев В.Г. Проблема мотивации и личность / Теоретические проблемы психологии личности. – М., 1974. – С. 125; Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М., 1976. – С. 120-125.

масъалан: дар асари П.К. Анохин «Назарияи биологии эҳсосот»¹¹⁷, дар асари П.В. Симонов «Назарияи итиллоотии эҳсосот»¹¹⁸ он зоҳир гардидааст. Сарфи назар аз ихтилофоти назариявии олимон дар масъалаи муайян намудани мавқеъи «эҳсосот ва ҳиссиёт» дар масъалаи қувваҳои пешбарандаи фаъолияти инсон, ин нуктаҳои назарро бо ҳам муттаҳид мекунамд, ки эҳсосот ва ҳиссиёт дар баробари эҳтиёҷот ҳамчун категорияҳои айният барои ҳамдигар баррасӣ намешаванд. Мавқеи равоншиносон дар байни физиологҳо, ки мустақилияти функционалӣ ва морфологии дастгоҳи асабии ниёзҳо, эҳсосот ва амалҳоро кашф карданд, дастгирӣ ёфт¹¹⁹.

Таҳлили тадқиқоти гузаронидашуда имкон дод, ки П.В. Симонов дар бораи мустақилияти анатомӣ-физиологии намояндагии ин категорияҳо дар майнаи одам суҳан ронад¹²⁰. Дар асоси нуқтаҳои мавҷуда, бо нуқтаи назари Н.Д. Бут розӣ нашудан ғайриимкон аст, ки эҳтиёҷотро бо эҳсос айният медонад ва ифшои амали рафториро бо ангезаи худхоҳона то ба нақшаи «ҳисси шадиди гурӯснагӣ - як амали мушаххаси рафтор аст» содда мекунад¹²¹. Шахсе, ки гурӯснагиرو аз сар мегузаронад, ихтиёран ва ё беихтиёр ба мазмуни воқеият пайваст мешавад ва рафторро мувофиқи доираи маромнокии худ танзим мекунад. Ҳамин тариқ, эҳсосот ва ҳиссиёт ҳамчун шаклҳои мустақили равонӣ амал карда, дар баробари эҳтиёҷот бо ҳам вучуд доранд ва ба омӯзиши масъалаи маромнокӣ ва сарчашмаҳои он дохил мешаванд. И.А. Джидарян мисли О.К. Тихомиров маънои вазифаҳои танзимкунанда, ислоҳкунандаи падидаҳои эҳсосотиرو мушаххас мекунад: «Ин як навъ «таҳқиқи» муҳити зист мебошад, ки шароитҳои берунии амалро бо имкониятҳои воқеии шахс дар расидан ба ҳадафи пешбинишуда мувофиқ

¹¹⁷ Ниг.: Анохин П.К. Эмоции // БМЭ. 1964. – Т. 35. – С. 339-343; Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. – М.: Наука, 1980. – 197 с.

¹¹⁸ Ниг.: Симонов П.В. Мотивированный мозг: высшая нервная деятельность и естественнонаучные основы общей психологии. – М.: Наука, 1987. – С. 6; Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 460.

¹¹⁹ Ниг.: Леонтьев Л.И. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Изд-во полит, лит., 1975. – С. 189-205.

¹²⁰ Ниг.: Симонов П.К. Асари зикршуда. – 266 с.

¹²¹ Ниг.: Бут Н.Д. Криминологическая характеристика корыстной мотивации преступлений в условиях перехода к рыночным отношениям: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1997. – С. 41.

мегардонад, ки бо онҳо механизмҳои эҳсосоти алоқаманданд..., ки ба шарофати онҳо ақибмонӣ, бастанӣ амали ибтидоӣ ба амал меояд, дар дигарон – ба анҷом расондан осон ва тезонда мешавад, тағйиротҳо дароварда мешаванд»¹²². Дохил кардани эҳсосот ва ҳиссиёт дар ошкор кардани мушкилоти маромнокӣ аз зарурати ба назар гирифтани вазифаҳои танзимкунанда ва ислоҳкунандаи таҷрибаҳои субъективӣ дар рафтори субъект шаҳодат медиҳад, масалан: ҳангоми ихтиёран даст кашидан аз содир кардани ҷиноят, дар ҳолати бегуноҳ зарар расонидан, таваккали оқилона ва ғайра, имкон медиҳад, ки аз нуқтаи назари илмӣ ва ҳуқуқӣ ангезаи амали ӯро (субъектро) шарҳ диҳем.

Боз як омили маромнокиро, ки метавонад боиси ангезаи пешбар ва ё ба он таъсиррасонда бошад, бояд баррасӣ кунем. Сухан дар бораи маъноӣ ангезиши беруна, ҳуди вазъият дар рафтори инсон меравад. Мо ба ақидаҳои илмии В.К. Вилюнас дар бораи он ки татбиқи фаврии хоҳишҳои пайдошаванда аз вазъият бештар истисно аст, на балки қоида; лекин дар айни замон ин омил рафторро муайян мекунад ва бояд ҳамчун самт дар омӯзиши маромнокӣ дохил карда шавад. Ҳамин тавр, вобаста ба вазъият рафтори ҷавонони қаблан қонунро риоя мекардагӣ, инчунин аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва равонӣ омодашуда тағйир меёбад.

Дар ин бобат нуқтаи назари Э.П. Ильин дар бораи таъсири муҳит ба маромнокӣ, ки онро ҳамчун вобастагӣ ифода намуда, онро аз рӯйи се омили зерин тафриқа мекунад. Вобастагии референтӣ ба тақлид асос ёфта, вақте кашф мешавад, ки шахс бе фикрӯ андеша муқаррарот, меъёрҳои рафтор, тарзи зиндагиро ба таври интиқодӣ ба худ мегирад ва умедвор аст, ки дар ниҳоят ба онҳое монанд шавад, ки ба доираи муайян, гурӯҳи муайяни худдорӣ (референтӣ) тааллуқ доранд.

Вобастагии иттилоотӣ вақте ба вуҷуд меояд, ки шахс бидуни доштани маълумоти зарурӣ барои ягон ҳадаф кӯшиш мекунад. Шаклҳои

¹²² Ниг.: Симонов П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты. – М., 1975. – С. 82-83.

номбаршудаи вобастагӣ омили беруниро ташкил медиҳанд, ки дар ҷараёни маромнокӣ ҳатман ба як омили дохилӣ табдил меёбанд. Самти баррасишаванда оид ба таъсири муҳити зист ҳангоми омӯзиши мушкилоти ноумедӣ, механизмҳои муҳофизатӣ, қабули қарорҳо ва ғайра ба назар гирифтани муҳим арзёбӣ мешаванд. Ҳамин тариқ, умумикунони донишҳои психологӣ имкон медиҳад, ки на танҳо мафҳуми ҳавасмандӣ ошкор карда шавад, балки қонуниятҳои умумӣ ва хоси психологӣ, ки рафтор ва шаклҳои хоси онро муайян мекунад, дарк карда шавад. Аввалан, муайян намудани ҷанбаҳои муҳими фаъолияти равонии шахс бо сарчашмаи аввалиндараҷаи фаъолияти рафтори ҳуқуқии шахс алоқаманд аст, ки дар таълимоти маромнокӣ дар шакли ниёзҳо ва эҳсосот ифода меёбанд. Дуюм, дар маромнокӣ равандҳои дохилӣ на дар ҷудоӣ аз ҳамдигар, балки дар ҳамкорӣ баррасӣ мешаванд. Инъикос дар сатҳи субъективии равандҳои объективӣ, ки бо вазъият асос ёфтаанд, дар муҳити микро ва макроичтимоӣ бо назардошти доираи ҳавасмандии шахс, ирода, қобилият, хусусиятҳои психологию физиологии ӯ ба амал меояд¹²³.

Сеюм, арзиши илмӣ-ҳуқуқӣ ва аҳаммияти амалии маромнокӣ дар он аст, ки хусусиятҳои дохилии рафтори шахс аз муҳити зист, шароити мушаххаси зиндагӣ, ҳолатҳои пеш аз кирдор ва дар вазъияти хобида вобастабуда, дар ягонагӣ ва таъсири мутақобилаи равандҳои дохилӣ ва берунӣ ифода меёбанд. Гуфтаҳои боло ба мо имкон медиҳад, ки таърифи зерини ҳавасмандкуниро пешниҳод кунем. Маромнокӣ ташаккули равонии дорой хусусияти системавӣ мебошад, ки асоси равонии рафтори ҳуқуқиро ҳангоми таъсири мутақобилаи муайянкунандаҳои дохилӣ ва берунӣ муайян месозад.

Таҳлилҳои илми нишон дод, ки мо шоҳиди андешаҳо, фикрҳо, нуқтаи назари равоншиносон, ҳуқуқшиносон шудем, якчанд андешаҳо дар бораи кадом омилҳо ва усулҳо ба шахс таъсир мерасонад ва чӣ гуна вай рафтори ҳуқуқӣ ё рафтори ғайриҳуқуқиро интихоб мекунад, вучуд дорад. Усули

¹²³ Ниг.: Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Питер, 2000. – С. 67-68.

имтиёзҳо, ба назари мо, метавонад ба субъект таъсир расонад, зеро тавре ки қаблан зикр кардем, эҳтиёҷот, манфиат, мақсадҳо шахсро ба рафтори ҳуқуқӣ ё ғайриҳуқуқӣ водор месозанд. Имтиёзҳо, ҳавасмандкунӣ, мукофотҳо метавонад ба шахс таъсир расонад, то ки ӯ амалҳои ғайриқонунӣ содир накунад. Агар меҳнати ӯ ҳавасманд гардад ва ё вай аз меъёрҳои ҳуқуқии ҳифзи иҷтимоии ҷомеа огоҳӣ бошад, метавонад бо майли том кор кунад, бо хушнудӣ ба кор равад, зеро медонад, ки барои захматаш, барои саҳмгузориаш ба ягон соҳа ӯро мукофот интизор аст, ва вақте ки ӯ ё ба нафақа мебарояд, чӣ гуна имтиёзҳо ӯро интизор аст. Ба фикри мо, ин гуна шахс ҳеҷ гоҳ рафтори ғайриҳуқуқӣ содир намекунад, лекин дар баробари ин, мо инро гуфта наметавонем, чӣ тавре ки пештар қайд кардем, инсон маҳлуқи пешгӯинашаванда аст ва дар кадом ҳолатҳо худро чӣ тавр зоҳир карда метавонад, маълум нест.

Аз таҳқиқоти психологӣ-ҳуқуқии дар боло овардашуда ба хулосае омадан мумкин аст, ки маромнокӣ ин амали водоркунанда мебошад. Таваҷҷути падидаи маромнокӣ дар психофизиология барои муайян кардани таъсири хосиятҳои низоми асаб, хусусият, ҳолатҳои сарҳадӣ, равандҳо ба рафтори инсон, дар маҷмӯъ, тадқиқотҳо гузаронида мешаванд. Маромнокӣ ба нақши функционалии водоркунӣ маҳдуд карда намешавад, балки маҷмӯи тамоми шаклҳо ва равандҳои психологиро ифода мекунад, ки рафторро ба шароит ва объектҳои ҳаётан муҳим маромнок, равона ва дастгирӣ намуда, ғарзнокӣ, интиҳобӣ ва самти ниҳоии инъикоси равонӣ ва фаъолияти танзимшавандаро муайян мекунанд.

Омили муҳиме, ки ба ташаккули маромнокӣ ба рафтори ҳуқуқӣ таъсир мерасонад, ангеа (мотив) мебошад. Бидуни фаҳмидани ангеаҳои рафтори шахс дар соҳаи ҳуқуқ, омӯхтани ду навъи ба ҳам муқобили он, ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ ғайриимкон аст. Танҳо бо назардошти хусусияти ангеаҳо, ки шахсро дар фаъолияти ӯ роҳбарӣ мекунанд, моҳияти аслии рафтори ҳуқуқӣ ё ғайриҳуқуқиро фаҳмидан мумкин аст. Бидуни дарки ангеаҳо маромнокӣ ва устувории рафтори ҳуқуқиро баҳо додан ғайриимкон аст (меъёри ҳуқуқӣ

метавонад дар баъзе мавридҳо ниятҳоеро пинҳон кунад, ки сатҳи пасти шуури ҳуқуқиро тавсиф мекунад). Бо намуди ҳуқуқии фаҳмиши ҳуқуқӣ байни ҳуқуқ ва қонун (ҳуқуқи мусбӣ) фарқият гузошта мешавад. Дар доираи ин намуди фаҳмиши ҳуқуқӣ чунин мактабҳои ҳуқуқӣ - таърихӣ, сотсиологӣ, равонӣ ва ғ., пайдо шудаанд.

Ҳуқуқ ҳамчун ифодаи иродаи халқ, ки новобаста аз ақидаҳои субъективии ҳокимияти қонунгузори давлат тадриҷан, дар раванди таърихӣ инкишоф ёфтааст. Ҳуқуқ маҳсули иродаи халқ, эътиқоди ҳуқуқии халқ мебошад. Қонунгузор ҳуқуқ дорад танҳо он чизеро, ки ҳамчун рафтори ҳуқуқӣ муқаррар шудааст, сабт кунад. Мутобиқи ин, рафтори ҳуқуқӣ ин ҳамкориҳои мутақобилаи одамон бо муҳити зист ва байни худ мебошад, ки ба урфу одат, анъана ва қоидаҳои рафторе, ки дар тӯли як давраи муайян дар як минтақаи муайян ташаккул ёфта, аз ҷониби аксарияти аҳоли эътироф ва қабул карда шудаанду хилофи қонунҳои онҳо намебошанд, таъя мекунад.

Категорияи мақсад бо эҳтиётот, манфиатҳо ва ангезаи ҳуқуқӣ зич алоқаманд аст. Ҳадафҳои инсон ҳамеша аз рӯйи ниёзҳои ӯ муайян карда мешаванд. Эҳтиётотро шахс ҳамчун манфиат тасаввур мекунад. «Барои рафтори воқеии ҳуқуқӣ мувофиқати мақсадҳо хосанд, ки дар меъёри ҳуқуқӣ бо мақсади фаъолияти муайяни иҷтимоии шахс сабт шудаанд»¹²⁴. Татбиқи бевоситаи мақсади қонунии меъёри ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Дар ҳолати рафтори ғайриҳуқуқӣ ин лаҳза ҳамеша мавҷуд нест (ҳуқуқвайронкунӣ ҳеҷ гоҳ боиси амалӣ шудани ҳадафҳои наметардад, ки қонунгузор ҳангоми баровардани меъёрҳои ҳуқуқӣ ба миён мегузорад).

Манфиатҳо, ангезаҳо, ҳадафҳои ҳама гуна фаъолият дар меъёрҳои ҳуқуқ тавассути ирода, ки моҳияти ҳуқуқро ташкил медиҳанд, воқеӣ мегарданд. Бояд қайд кард, ки дар илми равоншиносии умумӣ ирода ҳамчун «мақсаднокии бошуурона, фаъолнокии инсон, ки дар амалҳо зоҳир мегардад» фаҳмида мешавад¹²⁵. Дар адабиёти фалсафӣ-ҳуқуқӣ ирода

¹²⁴ Ниг.: Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М., 1973. – С. 316.

¹²⁵ Ниг.: Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 318.

«ҳамчун хоҳиши қатъӣ ва асоснок барои расидан ба мақсад буда танзими равонии рафтори субъектҳо мебошад»¹²⁶. «Ҳуқуқ бо ин роҳ, – қайд мекунад В.И. Гойман, – бо озодии инсон, амал ва кирдори ӯ пайваст шуда, манфиату эҳтиёҷоти одамонро бевосита ба амал мебарорад. Эътироф намудани моҳияти ҳуқуқ иродаи умумии танзимгари умумиҷимой, воситаи ноил шудан ба ризоияти ҷамъиятӣ ва сулҳи иҷтимоии ҷомеаро зам мекунад...»¹²⁷. Аз ин нуқтаи назар, ҳуқуқ як низоми тартиботи иҷтимоист, ки бо ба назар гирифтани манфиатҳои табақаҳои гуногуни ҷамъият, ризоият ва созиши онҳо асос ёфтааст.

Воқеан, рӯшди тамаддуни башарӣ ба зарурати ҳамзистии инсоният меояд. Шакли беҳтарини чунин ҳамзистӣ метавонад ҷомеаи шахрвандӣ, давлати дунявӣ демократӣ ва ҳуқуқбунёд бошад. Рафтори ҳуқуқӣ, ки ҷониби объективии татбиқи ҳуқуқро инъикос менамояд, ба ноил шудан ба созиши иҷтимоӣ, ба ҳам пайвастании эҳтиёҷоту манфиатҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ мусоидат мекунад. Моҳияти он дар қонун гардонидани иштирокчиёни ҳаёти ҷамъиятӣ эҳтиёҷот ва манфиатҳои шахсияту иҷтимоии худ, тавассути татбиқи принципҳо, идеяҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад. Ба ибораи дигар, мо рафтори ҳуқуқиро танҳо бо аз ҷониби субъекти дахлдор иҷро намудани уҳдадорӣҳои ҳуқуқии он ва ҳуқуқҳои субъективӣ, ки дар меъёри ҳуқуқӣ пешбинӣ шудаанд, вобаста намекунем. Масъалаи рафтори ҳуқуқӣ, бешубҳа, васеътар аст. Он чунин дастовардҳои равиши ҳуқуқӣ-табииро дар соҳаи назария ва амалияи ҳуқуқ дар бар мегирад, аз қабилӣ таҳия ва қабули масъалаҳои аксиологияи ҳуқуқӣ, ғояҳои озодӣ ва баробарии одамон, адолати табиӣ-ҳуқуқӣ, ҳуқуқҳои фитрӣ ва ҷудонашавандаи инсон, волоияти қонун ва ғайра дар бар мегирад. Дар ин бобат аҳамияти амалии рафтори ҳуқуқиро ҳамчун шакли зарурии татбиқи аз ҷониби шахрвандон ҳуқуқу озодиҳои худ, қайд кардан ба мақсад мувофиқ аст. Дар баробари ин, дар рафтори ҳуқуқӣ эҳтиёҷот, манфиатҳои

¹²⁶ Ниг.: Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права). – Душанбе: Дониш, 1983. – 256 с.

¹²⁷ Ниг.: Гойман-Червонж В.И. Очерк теории государства и права. – М., 1996. – С. 119.

чамъиятӣ ва шахсӣ ба ҳам мепайвандад ва ғояи қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ пайваста пайғирӣ карда мешавад.

Чанбаи муҳими мафҳуми рафтори ҳуқуқиро муайян намуда, ба хусусиятҳои ҳуқуқии он муроҷиат кардан зарур аст.

Ҳуқуқӣ будани рафтор ин мустақамкунии ҳуқуқии фойданокии иҷтимоии намудҳои муайяни рафтори инсонӣ мебошад. Аз ҷониби ҳуқуқӣ-расмӣ рафтор он вақт ҳуқуқӣ дониста мешавад, ки амали субъект ба намунаи идеалии онҳо, ки дар меъёри ҳуқуқӣ муқаррар шудааст, мувофиқат кунад¹²⁸. Таҳлили мафҳумҳое, ки дар равоншиносии ватанӣ маъмуланд, нишон дод, ки равишҳои назариявӣ ба масъалаи мавриди омӯзиш қарор дошта барои дарки падидаи мураккаби маромнокӣ истилоҳоти гуногунро истифода мебаранд.

Бисёре аз равоншиносон маромнокиро ҳамчун «маҷмуи сабабҳои табиати равонидошта меҳисобанд, ки рафтори инсон, ибтидо, самт ва фаъолияти онро шарҳ медиҳанд»¹²⁹. Дар ин ҷода О.Л. Дубовик пешниҳод мекунад, ки маромнокиро ҳамчун раванди психологгии инъикос дар шуури фард падидаҳои олами беруни, ки дар шакли ангезаҳо барои ӯ воқеан муҳим аст, ҳамоҳангсозии онҳо бо мазмуни фаъолияти оянда ва интиҳоби рафторе, ки боиси расидан ба ҳадафи муайян мегардад, баррасӣ кард¹³⁰.

Ю.М. Антонян фаҳмиши худро дар бораи маромнокӣ ба чанбаҳои динамикӣ асоснок мекунад, ки таҳти маънои он динамикаи ангезаҳо, раванди пайдоиш, ташаккул, инкишоф, тағйирот, тасҳеҳи ангезаҳо, гузоштани ҳадаф ва қабули қарорро ифода мекунад¹³¹.

Ба ҳама маълум аст, ки унсурҳои равонии рафтори инсон бо ҳам алоқаманд буда, ба якдигар таъсири мутақобила мерасонанд. Ба гуфтаи Д.А. Кикнадзе, муҳит эҳтиёҷотро ба вуҷуд меоварад, ки онҳо дар навбати

¹²⁸ Ниг.: Лазарев В.В. Правомерное поведение как объект юридического исследования / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1976. – №10. – С. 30.

¹²⁹ Ниг.: Немов Р.С. Психология. – М., 1994. – С. 390.

¹³⁰ Ниг.: Дубовик О.Л. Понятие и структура мотивации антиобщественного поведения / О.Л. Дубовик // Вопросы изучения преступности и борьбы с нею: сб. материалов III Всесоюз. семинара по проблемам криминологии. – М., 1975. – С. 145.

¹³¹ Ниг.: Антонян Ю.М. Криминология: избр. лекции. – М., 2004. – С. 107.

худ, хусусиятҳои шуури фардиро (манфиатҳо, хоҳишҳо, сазо кушиш, фароғат, мақсад ва ғайра) ифода мекунад. Шуур, маромнокӣ ва тартиби қарорро тавлид мекунад ва пас аз он амал мекунад. Амале, ки ба муҳит нигаронида шудааст, онро тағир медиҳад ва дар баробари ин, худи шахсият – субъекти амал тағйир меёбад. Муҳити тағйирёфта эҳтиёҷоти нав ва ғайраро ба миён меорад. Ҳар як узви низом на танҳо ба пайванди оянда, балки ба сабаби пайдоиши он низ таъсир мерасонад¹³².

Дар баробари ин, ангега ба гузоштани мақсад мусоидат намуда, ҳамчун як навъ ангезандаи фаъолияти равонӣ ва рафтори инсон амал мекунад. Ҳадаф бошад, натиҷаи фикрронӣ мебошад, ки «паси» рафтор қарор дорад¹³³.

Ю.В. Чуфаровский чунин мешуморад, ки набояд танҳо аз алоқаи мутақобилаи яктарафаи байни ангега ва мақсад баромад кард. Баъзан мақсад аввалан аз рӯйи шароитҳои вазъиятӣ муайян карда мешавад, ки кифоя андешида нашудааст ва танҳо баъдтар одам онро бо далелҳои гуногун шарҳу тавзеҳ дода асоснок мекунад ва он вақт, низоми «мудофиавӣ», ангегаҳои асоснок ба вуҷуд меоянд¹³⁴. Масъалаи маромнокӣ ва гузоштани ҳадаф яке аз масъалаҳои асосии равоншиносӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз дар ангегаҳо ҷиҳати дохилии субъективии ҳаёти равонии шахс зоҳир мегардад¹³⁵.

Нуқтаи назари В.В. Лунеев хеле ҷолиб аст. Ӯ чунин мешуморад, ки ангега ин ниёз, шавқу ҳавас, эҳсосот, одати воқеиро ифода мекунад, ки онҳо пеш аз ангегаи мушаххас қарор доранд ва дар ҷараёни фаъолияти қаблии субъект дар зери таъсири муҳити иҷтимоӣ ташаккул ёфтаанд. Олим инчунин марҳилаҳои зерини ташаккул ва зуҳури маромнокиро баррасӣ мекунад: 1) воқеӣ гардидани ниёз; 2) пайдоиш ва ташаккули ангегаи мушаххас; 3) гузоштани мақсад ё интихоби мақсад; 4) интихоби роҳҳо, воситаҳо, усулҳои

¹³² Ниг.: Кикнадзе Д.А. Потребности. Поведение. Воспитание. – М., 1968. – С. 75-76.

¹³³ Ниг.: Петелин Б.Я. Мотивация преступного поведения / Механизм преступного поведения. – М., 1981. – С. 43.

¹³⁴ Ниг.: Чуфаровский Ю В. Юридическая психология: учебник. – М., 2004. – С. 301.

¹³⁵ Ниг.: Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1975. – С. 205.

ноил шудан ба мақсад; 5) пешгӯии амалҳои имконпазир, оқибатҳои матлуб ва номатлуб; 6) қабули қарор дар бораи амал; 7) назорат ва ислоҳи амалҳо; 8) таҳлили оқибатҳои рӯйдода, муқоисаи он чизе, ки ба даст оварда шудааст бо чизи дилхоҳ; 9) тавба кардан ва ё коркарди сабабҳои муҳофизатӣ¹³⁶.

Бо нуқтаи назари Х.Г. Мелконян розӣ шудан мумкин аст, ки дар он гуфта мешавад, ки ангеаҳои рафтори инсон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи иттилооти биологӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ ташаккул меёбанд. Мазмуни ангеа бо хусусиятҳои эҳтиётот, эҳсосот ва ҳиссиёт дар сатҳи биологӣ, инчунин бо ҳаҷми иттилооти даркшуда дар сатҳи равонӣ ва шароитҳои зиндагии инсон муайян мешавад¹³⁷.

Дар мундариҷаи асосии назарияи маромнокӣ метавон қайд кард, ки чанбаи иҷтимоӣ «қувваҳои таъсирбахш ё валентӣ»-ро ба вучуд меорад, ки рафтори ҳуқуқиро васеъ ё маҳдуд мекунад. Лекин ин қувваҳо тавсифи объективии вазъияти берунӣ набуда, балки натиҷаи дарки субъективии онҳо мебошанд. Таҳлили ҳама гуна вазъият бояд аз эътирофи он оғоз шавад, ки рафтори ҳуқуқи бояд аз шумораи умумии омилҳои ҳамзамон мавҷудбуда ва инчунин аз он, ки ин омилҳо хусусияти майдони қувва доранд, баҳо дода шавад, зеро ҳолати ҳар як қисми майдони додашуда аз дилхоҳ қисми дигари он вобаста аст.

Моделҳои шахсият як низомест, ки аз якҷанд соҳа иборат аст. Соҳаҳои сохтори шахсият ба ҳадафҳои муайяни амал мувофиқат мекунанд ва ба марказӣ ва периферӣ (канорӣ) тақсим мешаванд. Метавон мафҳуми низомҳои ҳуқуқии шиддатро ба назарияи ҳавасмандии худ ворид кард. Низомҳои ҳуқуқшиносии шиддат як минтақае ҳисобида мешавад, ки дар муқоиса бо дигар минтақаҳо шиддати зиёд дорад, ки он бо хоҳиши ба мувозинат овардани шиддат бо минтақаҳои ҳамсоя тавсиф мешавад. Маънои ин мафҳум аз он иборат аст, ки равонии фардӣ, инчунин таҳсисҳои

¹³⁶ Ниг.: Лунеев В.В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения / В.В. Лунеев // Вопросы борьбы с преступностью. – 1980. – №33. – С. 4.

¹³⁷ Ниг.: Мелконян Х.Г. Проблема криминологического исследования мотивов и целей преступного поведения / Х.Г. Мелконян // Личность преступника и уголовная ответственность. Правовые и криминологические вопросы: межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 1981. – С. 90.

гурӯҳӣ (аз гурӯҳҳои ғайрирасмии иҷтимоӣ то тамоми миллатҳо) бояд ҳамчун низомҳое, ки дар ҳолати шиддатнокӣ, баррасӣ шаванд¹³⁸.

Аз мафҳуми маромнокии ҳуқуқии «низомии шиддатнок» се оқибати муҳимро метавон ҷудо кард. Якумин дар он ифода меёбад, ки таҳлили омилҳои маҳдудкунандаи ҳуқуқӣ барои фаҳмидан ва пешгӯии таъсире, ки аз ангеае, ки бори аввал дар вазъият истифода мешавад, ҳамчунин таҳлили ҳуди ангеа муҳим арзёбӣ мегардад. Оқибати дуюм дар тасдиқи он ифода меёбад, ки низомҳо, ки дар остонаи тағйирот қарор доранд, дар мувозинати ноустувор нигоҳ дошта мешавад. Ба низом ворид кардан ё иваз кардани қувваҳои ба назар ночиз, метавонад боиси тағйироти назаррас гардад. Оқибати сеюм аз якҷоя кардани дуи аввал ба вучуд меояд. Принципи низомии пуршиддати рафтори ҳуқуқӣ барои фаҳмидани он ки манипулятсияи (қаллобӣ) назарраси вазъият метавонад дар шароити маҳдудиятҳои боз ҳам қавӣ таъсири кам дошта бошад, мусоидат мекунад. Усулҳои таъсири ҳуқуқӣ ва равонӣ муҳим мебошанд. Тағйирот метавонад дар низом тавассути таъсири тағйирёбанда ба амал ояд, дар ҳоле ки истифодаи қувваи дурӯшт натиҷа намедиҳад¹³⁹.

Ниёзҳое, ки ниҳоят бо равандҳои объективи рӯшди ҷомеа муайян карда мешаванд, қувваи пешбарандаи ҳар як фаъолияти инсонӣ ба ҳисоб мераванд. К. Маркс ва Ф. Энгельс дар асарҳои худ навиштаанд: «Ҳеҷ кас наметавонад кореро анҷом диҳад, ки ин корро ҳам ба хоҳири баъзе ниёзҳои худ анҷом дода бошад...»¹⁴⁰. Комилан табиист, ки ин пурра ба фаъолиятҳои дахл дорад, ки ба меъёрҳои ҳуқуқӣ мувофиқанд, яъне ба маромнокии рафтори ҳуқуқӣ. Дар меъёри ҳуқуқӣ танҳо он эҳтиёҷоте, ки ба манфиатҳои ҷомеа мувофиқ аст, инъикос ёфта, тавассути рафтори ҳуқуқӣ қонун гардонида мешавад. Дар мавриди рафтори ғайриҳуқуқӣ бошад, қувваи

¹³⁸ Ниг.: Хьелл А., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 602 с.

¹³⁹ Ниг.: Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 430 с.

¹⁴⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3. – С. 245.

пешбарандаи он амалан ҳама гуна эҳтиёҷоти шахс мебошад, новобаста аз вазъи иҷтимоӣ ва сатҳи аҳаммияти иҷтимоии он.

Табиати гуногуни рафтори инсонӣ бештар тавассути категорияи манфиат, ки ҳамчун дарки ниёзҳои объективӣ амал мекунад, шарҳ дода мешавад. Манфиат ба ибораи дигар, «пули убуркунанда»-и байни шароитҳои воқеии мавҷудияти ҷомеаро ташаккул медиҳад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро ифода мекунад ва муносибатҳои субъективиро, ки дар шакли имконияти танзими рафтори шахрвандон, гурӯҳҳо ва ҷомеа умуман зуҳур менамоянд. Маҳз манфиати аксарияти аҳоли, ки дар меъёри ҳуқуқӣ ифода ёфтааст, дар ниҳояти кор ҳамчун меъёри тақсими рафтори одамон, ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ баромад мекунад. «Дар баробари ин, тавре ки В.Н. Кудрявтсев қайд мекунад, – маҳз рафтори ҳуқуқӣ, чун қоида оид ба мувофиқати манфиатҳои ҷамъиятӣ ва шахсӣ-талаботи давлат ва эҳтиёҷоти шахрвандон шаҳодат медиҳад»¹⁴¹.

Муносибати байни ҳуқуқ ва рафтори инсонро таҳлил намуда, аз он хулоса мебарорем, ки маънои ин рафтор ҳамчун аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок, беруна ифодаёфта, бошуурона, ихтиёрии рафтори шахс фаҳмида мешавад. Маҳз ҳамин рафтор ба сифати объекти танзими ҳуқуқӣ баромад мекунад. Дар баробари ин, моҳияти рафтори ҳуқуқиро на дар ҳуди ҳуқуқ, балки дар табиати он муносибатҳое, ки объекти таъсири он мебошанд, пайдо кардан лозим аст. «Фаъолияти бошуурокаи одамон аз шароитҳои объективии ҳаёти онҳо вобаста буда, дар айни замон ҳуди вай онҳоро тағйир медиҳад»¹⁴². Муносибатҳои иҷтимоӣ дар ҳуқуқ на чун оина ва на бевосита инъикос мешаванд. Интиқоли далелҳои ҳаётӣ ба забони аломатҳои ҳуқуқӣ тавассути низоми томи унсурҳо: эҳтиёҷот, манфиатҳо, ангезаҳо, мақсадҳо, ирода ва ғ. ба амал меояд.

Илова бар ин, оид ба зарурати таҳлили ин падидаҳо, нақши онҳо дар фарқ кардани амалҳои гуногуни ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ (масъалан, оё шахс

¹⁴¹ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 93.

¹⁴² Ниг.: Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: АН СССР, 1957. – С. 283.

хуқуқӣ бетараф амал мекунад бо сабаби он ки риояи қонунҳо одат шудааст ва ё аз тарси мучозот барои риоя накардани талаботи хуқуқӣ), шаҳодат медиҳад. Е.А. Лукашева таъкид мекунад, ки «рафтори хуқуқие, ки аз рӯйи зуҳури зоҳирӣ яқхела аст, бо манфиатҳо, ангезаҳо ва ҳадафҳои гуногуни рафтори шахс ифода меёбад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки он манфиатҳо, ангезаҳо, ҳадафҳо ва ҳолати иродае, ки пеш аз содир кардани амали хуқуқӣ ё ғайрихуқуқӣ мебошанд, ошкор карда шаванд»¹⁴³.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳқиқоти ин зербоб, чунин хулосаҳоро қайд намудан зарур аст:

1. Нақш ва аҳамияти ниёз, манфиат, ангеза, ҳадаф ва ирода онҳо дар дарки моҳияти рафтори хуқуқӣ бо як қатор омилҳо муайян карда мешавад. Аввалан, онҳо дар раванди таҳияи ҳама гуна рафтори хуқуқӣ ҳузур доранд ва ба динамикаи он таъсири назаррас мерасонанд. Дуюм, онҳо ҳамчун пайванди муҳими байни меъёри хуқуқ ва рафтори хуқуқӣ амал мекунанд, зеро онҳо на танҳо дар амалҳои рафторӣ ҷой доранд, балки бо муносибатҳои объективии ҷамъиятӣ асоснок шуда, ҳатман дар меъёрҳои хуқуқӣ инъикос меёбанд. Ниҳоят, сеюм, онҳо детерминизми рафтори хуқуқиро тавассути таъсири мутақобилаи омилҳои объективӣ ва субъективӣ (муносибатҳои ҷамъиятии объективӣ ва сифатҳои инфиродии субъекти мушаххас) инъикос мекунанд.

2. Роҳҳои таъсиррасонии меъёрҳои хуқуқӣ ба рафтори аз ҷиҳати иҷтимоӣ ғаъол ва қонунӣ, ки бо асосҳои гуногун фарқ карда мешаванд таъкид мегардад. Рафтори номуайяни шахс тавассути категорияи манфиат шарҳ дода мешавад. Зеро маҳз манфиате, ки дар меъёри қонун инъикосёфтааст, меъёри тақсими рафтор ба қонунӣ ва ғайриқонунӣ мебошад.

3. Муайян намудани ҷанбаи моддии рафтори хуқуқӣ баррасии чунин падидаҳоро тақозо менамояд: эҳтиёҷот, манфиат, ангеза, ҳадаф ва ирода, ки маънои онҳо ҳангоми фаҳмидани маънои рафтори хуқуқӣ бо он муайян

¹⁴³ Ниг.: Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М., 1973. – С. 301.

карда мешавад, ки, дар ташаккули рафтори ҳуқуқӣ ҷой доранд ва ба рӯшди он таъсир мерасонанд. Пайванди байни меъёрҳои ҳуқуқ ва рафтори ҳуқуқӣ детерминизми рафтори ҳуқуқиро тавассути таъсири мутақобилаи омилҳои объективӣ ва субъективӣ инъикос мекунанд.

4. Дар мавриди маромнокии ҳуқуқӣ бошад, ин усули мустақили идоракунии мебошад, ки онро яке аз намудҳои маромнокии ҳуқуқӣ доништан лозим аст. Ду равиш ба таърифи мафҳуми маромнокии оварда шудааст: ба маънои васеъ воситаи ҳуқуқии таъсиррасонӣ ба рафтори субъектҳои ҳуқуқ ҳамчун воситаи амали мусбати онҳо; ба маънои маҳдуд ин як намуди ҳмаромнокии ҳуқуқи, яъне додани имтиёзҳои иловагӣ ба субъектҳои ҳуқуқ барои рафтори шоиста бо мақсади ташвиқ намудани онҳо ба иҷрои софдилона вазифаҳои худ ва ноил шудан ба натиҷаҳои ғоиданоки ҷамъиятӣ, ҳатто аз талаботи муқаррари ҳам зиёдтар аст.

2.2. Аҳамияти маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ

Ташаккули ҷомеаи мутамаддин ва сарвариин қонун ва илова бар ин, беҳтар кардани тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷаҳон бе таъмини рафтори ҳуқуқӣ дар тамоми самтҳои ҳаёти ҷамъиятӣ душвор хоҳад буд. Ҳавасмандӣ дар рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад, зеро он муайян мекунад, ки чаро одамон қонунҳо ва қоидаҳои ҷомеаро риоя мекунанд.

Мафҳуми маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ба омилҳои дохилӣ ва беруна дахл дорад, ки инсонро ба риоя ё вайрон кардани қонунҳо ва қоидаҳо ангезида мешаванд. Барангезандагони дохилӣ ва берунии рафтори ҳуқуқӣ доираи васеи таъсири дохили беруниро дар бар мегиранд, ки метавонанд ба қарорҳои шахсон оид ба риоя ё вайрон кардани қонунҳо таъсир расонанд¹⁴⁴.

Омилҳои дохилӣ дар ташаккули ангезаи рафтори ҳуқуқии шахс нақши калидӣ мебозанд. Онҳо ҷанбаҳои дохилии равонӣ, эҳсосотӣ ва ахлоқиро ифода мекунанд, ки ба қарорҳои шахс оид ба итоат кардан ё вайрон кардани қонунҳо таъсир мерасонанд. Аз ҷумла омилҳои асосии дохилии ҳавасмандии рафтори ҳуқуқӣ инҳоянд:

1) Тарс аз ҷазо яке аз ангезаҳои маъмултарини рафтори ҳуқуқӣ, риояи қонунҳо ва қоидаҳои ҷомеа мебошад¹⁴⁵. Тарс аз ҷазо дар тулли таърих яке аз ангезаҳои асосии рафтори ҳуқуқӣ буд. Тавре Э. Буризода қайд менамояд, ҷазо дар ҳуқуқи мусулмонӣ воситаи пешгирии ҷиноят доништа мешавад ва ин хусусият боиси татбиқи оммавӣ ва ё ошкорои он гардид, ки то ба дигарон нишонаи ибрат бошад¹⁴⁶. Ш.А. Ишанов мақсади татбиқи ҷазоро дар ҳуқуқи исломӣ, ҳамчун ҷораи пешгирикунанда меҳисобад, ки бо мақсади пешгирии содиршавии ҷунин кирдор дар оянда татбиқ карда

¹⁴⁴ Ниг.: Асмолов А.Г. Деятельность и установка. – М., 1979. – С. 26.

¹⁴⁵ Ниг.: Безруков А.В., Гомонов Н.Д. Мотивация маргинального правомерного поведения / А.В. Безруков, Н.Д. Гомонов // Вестник МГТУ. – 2002. – №3. – С. 45.

¹⁴⁶ Ниг.: Буриев И.Б. Действия мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII–начало XX вв.). – С. 155.

мешавад¹⁴⁷. Дар ҳуқуқи ҷиноятии мусулмонӣ низ ба мисли дигар низомҳои ҳуқуқии муосир, ки ҷазоҳои ҷиноятӣ ва ҷораҳои таъсиррасонии ҳуқуқиро нисбат ба ҳуқуқвайронкунанда татбиқ мекарданд, ҳадафи асосӣ, пеш аз ҳама, пешгирии ҷиноятҳо дар шакли махсус ва умумӣ буд¹⁴⁸. Одамон аз оқибатҳои манфии вайрон кардани қоидаҳо, аз қабилӣ ҷарима, ҳабс ё зиндонӣ шудан метарсанд. Ин ангега онҳоро водор мекунад, ки ин қоидаҳоро риоя кунанд, то аз ҷазо дурӣ ҷӯянд. Тарс аз ҷазо яке аз ангегаҳои асосии рафтори ҳуқуқӣ буда, метавонад ба рафтори одамон дар заминаи ҳифзи ҳуқуқ чунин таъсир расонад:

– аксарияти шахсҳо, ки аз ҷазо метарсанд, одатан ба қонунҳо итоат мекунанд, то аз оқибатҳои манфӣ канорагирӣ кунанд, зеро онҳо эътироф мекунанд, ки вайрон кардани қонун метавонад боиси ҷарима, ҳабс ё дигар муҷозот гардад ва аз ин рӯ, кӯшиш мекунанд, ки аз чунин оқибатҳо канорагирӣ кунанд;

– тарс аз ҷазо метавонад эҳтироми қонунро ҳамчун як ниҳод тақвият диҳад, зеро шахсе, ки тарсу ҳаросро аз сар мегузаронад, метавонад ба қонунҳо бештар софдилона итоат кунанд, қудрати низоми ҳуқуқиро эътироф мекунад;

– тарс аз ҷазо ҳамчун воситаи муҳими назорати иҷтимоӣ хизмат мекунад, зеро интизориҳо ва меъёрҳои рафторро дар ҷомеа муқаррар мекунад, риояи қонунҳоро ҳавасманд мекунад ва барои пешгирии вайронкуниҳо чора мебинад;

– пешгӯии ҷазо барои вайрон кардани қонунҳо ба нигоҳ доштани тартиботи ҷамъиятӣ ва субот мусоидат мекунад, зеро одамоне, ки аз оқибатҳои эҳтимолии амалҳои худ огоҳанд, бештар эҳтиёткорона рафтор мекунанд ва қонунро риоя мекунанд;

¹⁴⁷ Ниг.: Ишанова Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 г.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ташкент, 1992. – С. 18.

¹⁴⁸ Ниг.: Азиззода У.А. Мақсади ҷазо, хусусиятҳои таъйин кардан ва иҷрои он мувофиқи ҳуқуқи мусулмонӣ дар қаламрави Тоҷикистони тоинқилобӣ / У.А. Азиззода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2019. – №3 (31). – С. 14–22.

– тарс аз чазо одамонро водор мекунад, ки ба қонунҳо ба манфиати тамоми ҷомеа итоат кунанд, зеро он ба фаъолияти пурсамари муассисаҳои давлатӣ мусоидат намуда, ҳуқуқ ва амнияти тамоми аъзои ҷомеаро ҳимоя мекунад.

2) Эътиқоди ахлоқӣ дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши асосиро мебозад¹⁴⁹. Эътиқодҳои ахлоқӣ як системаи арзишҳо ва муносибатҳои ахлоқӣ мебошанд, ки рафтори ахлоқии шахсро дар ҷомеа роҳнамоӣ мекунанд¹⁵⁰. Дар ҳар даврӯ замон ахлоқ дар ҷомеа мавқеи худро доштааст. Махсусан дар гузаштаи таърихӣ меъёрҳои ахлоқ бевосита муносибатҳои ҷамъиятиро танзим менамунданд. Вале бо баробари мураккаб гадидани муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла ба вучуд омадани моликияти хусусӣ, мураккабшавии идоракунии ҷамъиятӣ, рӯшди технология танзими чунин муносибатҳо аз ҷониби танҳо меъёрҳои ахлоқ нокифоя буданд¹⁵¹. Дар ин замина барои танзими самарабахши муносибатҳои ҷамъиятӣ, зарурати қабули меъёрҳои ҳуқуқӣ ба вучуд омад. Ҳамзамон эътиқоди ахлоқӣ метавонанд ба таври зерин ба рафтори одамон дар заминаи риояи қонун таъсир расонад:

– арзишҳои ахлоқӣ метавонанд шахрвандонро ба риояи қонунҳо барангезад, ҳисси ботинии адолати онҳо бошад, зеро онҳо боварӣ доранд, ки қонунҳо барои мусоидат ба баробарӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои ҳар як шахс дар ҷомеа вучуд доранд. Аз ин рӯ, аз рӯи эътиром ба ин арзишҳо онҳоро риоя мекунанд.

– риояи қонунҳо мувофиқи эътиқоди ахлоқӣ метавонанд ҳамчун манбаи эътироми худшиносӣ ва ҳештаншиносии одамон хидмат кунанд, зеро онҳо худро шахсиятҳои медонанд, ки мувофиқи эътиқоди худ амал мекунанд, ки шояд барои онҳо аз тарси муҷозот муҳимтар бошад;

¹⁴⁹ Ниг.: Коваленко К.Е. Роль нравственности в правосознании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://novainfo.ru/article/2629> (дата обращения: 17.03.2024).

¹⁵⁰ Ниг.: Bandura A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. Handbook of moral behavior and development, 1, 45–103.

¹⁵¹ Ниг.: Мансурзода А.М., Қодирзода Ғ.Н. Алоқамандии ахлоқ ва меъёрҳои ҳуқуқ: таҳлили мухтасар / А.М. Мансурзода, Ғ.Н. Қодирзода // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2020. – №3 (47). – С. 36–41.

– эътиқоди ахлоқӣ инчунин метавонад одамонро ба риояи қонунҳо аз ҳамбастагӣ бо ҷомеа илҳом бахшад, зеро онҳо эътироф мекунанд, ки итоат ба қонунҳо ба некӯаҳволӣ ва амнияти ҳамаи аъзоёни ҷомеа мусоидат мекунад ва аз ин рӯ ихтиёран ин қоидаҳоро риоя мекунанд;

– дар баъзе мавридҳо, махсусан дар муҳити касбӣ, ахлоқ дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши калидӣ мебозад, зеро стандартҳо ва кодексҳои ахлоқи касбӣ метавонанд аз шахсони алоҳида риояи қонунҳоро дар соҳаи фаъолияти худ, ки масъулияти касбии онҳоро инъикос мекунанд, талаб кунанд;

– шахсоне, ки аз рӯйи эътиқоди ахлоқии худ ба қонун итоат мекунанд, инчунин метавонанд масъулияти иҷтимоӣ ва саҳми худро дар эҷод ва нигоҳ доштани тартибот ва адолат дар ҷомеа дарк кунанд.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки инкишофи эътиқоди ахлоқии шахс ба муносибати ӯ ба қоидаҳо ва қонунҳои ҷомеа таъсир мерасонад.

Инсон дорои ахлоқи бештар инкишофёфта одатан ба қонунҳо итоат мекунад, ҳатто агар ин хилофи манфиатҳои шахсии онҳо бошад¹⁵². Эътиқодҳои ахлоқӣ метавонанд ҳамчун ангезаи дохилӣ барои риояи қонун хидмат кунанд, зеро онҳо ба арзишҳо ва эътиқодҳои дохилии шахс асос ёфтаанд¹⁵³. Дар маҷмӯъ, эътиқоди ахлоқӣ ангезаҳои тавоноии рафтори ҳуқуқӣ мебошанд, зеро онҳо эътиқод ва арзишҳои ботинии шахсро нишон медиҳанд, инчунин садоқати ӯ ба адолат ва масъулияти иҷтимоӣ мебошанд.

3) Таъсири иҷтимоӣ дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозад. Вазъи иҷтимоӣ ба таври зерин метавонад ба рафтори ҳуқуқии одамон таъсир расонад:

– шахс бо ҳадафи эътирофи ҷамъиятии нигаронидашуда одатан қонунҳоро риоя мекунанд, то ба интизориҳо ва меъёрҳои гурӯҳи иҷтимоии худ мувофиқат кунанд, зеро мекӯшад, ки аз ҷониби муҳити худ эътироф ва

¹⁵² Ниг.: Kohlberg, L. (1984). The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages. Harper & Row.

¹⁵³ Ниг.: Rest J.R. (1986). Moral development: Advances in research and theory. Springer Science & Business Media.

қабул шаванд, ки ин метавонад ўро ба риояи қоидаҳо ва қонунҳо водор кунад.

– шахсоне, ки аз арзёбии манфии амалҳои худ аз ҷониби дигарон метарсанд, метавонанд кӯшиш кунанд, ки аз рафторе, ки метавонад боиси маҳкумияти иҷтимоӣ ё радкунӣ гардад, канорагирӣ кунанд.

– аксар вақт меъёрҳо ва интизориҳои иҷтимоӣ муайян мекунанд, ки рафтори қобили қабул дар ҷомеаи мушаххас чӣ гуна аст, зеро одамон метавонанд барои қонун кардани ин меъёрҳо ва интизориҳо қонунҳоро риоя кунанд, ҳатто агар эътиқод ё ангезаҳои шахсии онҳо гуногун бошанд;

– мансубият ба як гурӯҳи муайяни иҷтимоӣ метавонад ба рафтори ҳуқуқӣ таъсири назаррас расонад, зеро онҳо метавонанд ба рафтори ҳамсолон ё роҳбарони гурӯҳҳо тақлид кунанд, ки эҳтимолияти итоат кардан ё вайрон кардани қонунҳоро вобаста ба меъёрҳои дар дохили гурӯҳ қабулшуда зиёд мекунад;

– ҳисси мансубият ба ҷомеа ва хоҳиши нигоҳ доштани ин мансубият метавонад одамонро ба итоат ба қонунҳо водор кунад, зеро онҳо барои беҳбудии тамоми аъзоёни ҷамъият аҳамияти ниғаҳдории тартиботи ҷамъиятиро дарк намуда, аз рӯи ин арзишҳо амал мекунанд.

Ҳамин тавр, таъсири иҷтимоӣ ангезаи рафтори ҳуқуқӣ мебошад, зеро он интизориҳо ва меъёрҳоро дар ҷомеа шакл медиҳад ва намуна мекунад ва рафтори қобили қабулро дар муҳити мушаххаси иҷтимоӣ муайян мекунад.

4) Худшиносӣ ҳамчун ангезаи рафтори ҳуқуқӣ маънои онро дорад, ки шахс худро шаҳрванди комилҳуқуқ ва қонунро риоякунанда мебинад ва сабӣ мекунад, ки ба ин симо мувофиқат кунад. Ин ангеза ба эҳсоси ботинии узви ҷомеаи ҳуқуқбунёд будан ва хоҳиши нигоҳ доштани меъёрҳо ва тартиботи ҳуқуқӣ асос ёфтааст. Дар ин ҳолат, риояи қонунҳо на танҳо ҳатмӣ ҳисобида мешавад, балки ҳамчун як ҷузъи шахсият ва арзишҳои шахсӣ қабул карда мешавад¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Ниг.: Формирование законопослушного поведения и правовое воспитание учащейся молодежи: практическое пособие / И.Г. Евсеева, Р.Б. Осокин, Ю.В. Чуманов [и др.]. – Рязань: ИП Коняхин А.В. (Book

Худшиносӣ ҳамчун ангезаи рафтори ҳуқуқӣ метавонад якчанд ҷанбаҳо дошта бошад. Аз ҷумла:

– инсон худро як ҷузъи ҷудонашавандаи ҷомеа медонад ва мекӯшад, ки рафтораш ба меъёрҳо ва арзишҳои умумӣ мувофиқат кунад, риояи қонунҳо ва қоидаҳоро ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи шахсияти шахсӣ дар бар мегирад;

– шахс ба ҷомеа эҳтиром дорад ва мекӯшад, ки амалҳои ба некӯахлоқии ҷамъияти саҳми мусбат гузоранд, риояи қонунҳо ҳамчун як роҳи зоҳир кардани ин эҳтиром ва нигоҳ доштани тартиботи ҷамъияти ҳисобида мешавад;

– эҳсосоти мансубият ба ҷомеа ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ инчунин метавонад шахсро ба риояи қонунҳо водор кунад, шахс барои нигоҳ доштани робитаҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ, ки тавассути риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ имконпазир аст, кӯшиш мекунад.

– барои баъзе шахсон, ки ҳамчун шахрванди давлати ҳуқуқбунёд асоси худшиносиро дар эҳтироми қонун медонанд риояи қонунҳо яке аз роҳҳои расидан ба ҳадафҳо мебошад.

Худшиносӣ ҳамчун ангезаи рафтори ҳуқуқӣ метавонад омили муҳими ташаккули тартиботи ҳуқуқӣ ва таъмини суботи иҷтимоӣ бошад. Вақте ки шахс худро ҳамчун шахрванди ба қонун итоаткор муаррифӣ мекунад, одатан, бечунучаро, қонунҳоро риоя мекунад, ҳатто дар ҳолати танҳо будан низ. Ин ангеза ба нигоҳ доштани тартиботи ҷамъияти ва таҳкими эътиқод ба адолат ва адолат мусоидат мекунад.

5) Ҳадафҳо ва арзишҳои шахсии шахс метавонанд ба маромнокии ӯ барои риояи қонунҳо таъсир расонанд, зеро агар риояи қонунҳо ба мақсад ва арзишҳои шахсии шахс мувофиқат кунад, пас, ӯ ба риояи меъёрҳои

хуқуқӣ майл дорад. Арзишҳои шахсӣ эътиқоди одамон дар бораи ҳаёт ва рафтори қобили қабул мебошанд¹⁵⁵.

Масъалан, агар барои инсон зарур бошад, ки обрӯи худро нигоҳ дорад, ё амнияти оилаашро таъмин кунад, пас, ӯ барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо қонунҳоро риоя мекунад. Ҳадафҳо ва арзишҳои шахсии инсон дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим доранд, зеро маҳз онҳо метавонанд ба қарорҳои шахс дар бораи риоя ё вайрон кардани қонунҳо таъсир расонанд. Онҳо ба таври зерин ба қарорҳои шахс таъсир мерасонанд:

– агар риояи қонунҳо бо ҳадафҳои шахсии шахс мувофиқат кунад, он гоҳ ӯ ба риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ майл дорад (Масъалан, агар шахс барои касби муваффақ кӯшиш кунад, вай метавонад дарк кунад, ки вайрон кардани қонун метавонад ба обрӯ ва имкониятҳои касбии ӯ таъсири манфӣ расонад. Ҳамин тариқ, риояи қонунҳо воситаи расидан ба ҳадафҳои шахсии ӯ мегардад);

– инсон метавонад қонунҳоро риоя кунад, то арзишҳои шахсии худро ҳифз кунанд, ба монанди озодӣ, амният ва адолат (Масъалан, шахс метавонад дарк кунад, ки риояи қонунҳо дар бораи ҳуқуқ ва озодиҳои шахрвандӣ ба ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои ӯ мусоидат мекунад);

– арзишҳои шахсӣ метавонанд эҳтиром ба ҷомеа ва низоми қонуниро дар бар гиранд, зеро шахсе, ки адолат ва тартиботро қадр мекунад, майл ба итоат ба қонунҳо ҳамчун нишонаи эҳтиром ба ҷомеа ва институтҳои ҳуқуқии он хоҳад буд;

– риояи қонунҳо метавонад бо хоҳиши нигоҳ доштани обрӯи худ ва эътимоди дигарон алоқаманд бошад, зеро одамон метавонанд дарк кунанд, ки вайрон кардани қонунҳо метавонад ба вазъи иҷтимоӣ ва муносибатҳои онҳо бо дигарон таъсири манфӣ расонад;

– баъзе шахсон ба принципҳои адолат ва ахлоқ, ки рафтори онҳоро дар ҷомеа роҳнамоӣ мекунанд, риоя мекунанд, зеро онҳо риояи қонунҳоро

¹⁵⁵ Ниг.: Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М., 1976. – С. 158.

шарти зарурии нигоҳ доштани адолат ва баробарӣ дар назди қонун медонанд. Ин арзишҳои шахсӣ метавонанд ангезаи пурқувват барои рафтори ҳуқуқӣ бошанд.

Ҳамин тариқ, ҳадафҳо ва арзишҳои шахсии шахс метавонанд дар ташвиқи онҳо ба риояи қонунҳо нақши муҳим бозанд, онҳо қутбнамои ахлоқии дохилро ташкил медиҳанд, ки шахсро ба рафтори дуруст дар ҷомае ҳидоят мекунад.

Ангеза дар рафтори ҳуқуқӣ ба сабабҳои дахл дорад, ки одамонро ба риоя ё вайрон кардани қонунҳо ва қоидаҳо водор мекунад. Он дар даркнамоии тамоюлҳои рафтор дар соҳаи ҳуқуқ ва адолати иҷтимоӣ нақши муҳим мебозад.

Фаъолияти инсон, бе алокамандӣ бо механизмҳои ташаккули ангеза ва механизмҳои татбиқи онҳо дар амалия пеш рафта наметавонад. Дар робита ба ин, ба назар гирифтани хеле муҳим аст, ки хусусиятҳои фаъолият, аз ҷумла фаъолияти касбиро ангезаҳои рафтори ҳуқуқӣ муайян мекунад, зеро кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ дар ҷараёни иҷрои вазифаҳои хизмати худ на танҳо меъёрҳои ҳуқуқиро дақиқ риоя мекунад, балки инчунин амалияи татбиқи ҳуқуқро низ ба уҳда доранд. Вобаст ба ин махсусан ба инобат гирифтани зарур аст, ки шахсро дар вазъияти ҳуқуқӣ чӣ ва чӣ гуна ҳавасманд мекунад, чӣ ўро роҳнамоӣ мекунад, оқибатҳои эҳтимолии қарорҳо ва амалҳои муайян чӣ гунаанд?

Ин кормандон ва шахсони мансабдори дахлдор хангоми амали намудани фаъолияти касбии ҳуқуқӣ дар ихтиёри худ воситаҳои зарурии ҳуқуқӣ, аз ҷумла имконияти истифодаи қувваи маҷбурии давлатро доранд. Дар ин ҳолат, сохтори психологӣ шахсияти як корманди мушаххас ва иерархияи арзишҳои дохилии ӯ нақши махсус мебозанд.

Вобастагии ангезаҳо ва ҳадафҳои рафтори ҳуқуқӣ аз маҷмуи арзишҳои шахс вобаста буда, дар шуури ҳуқуқии ӯ инъикос мегардад, ки сатҳ ва мундариҷаи онро асосан ангезаҳои рафтори ҳуқуқии мувофиқ муайян ва

ташаккул медиҳанд. Бинобар ин, ангезаҳои рафтори ҳуқуқӣ мо метавонем талаботи бошуурунаеро, ки дар соҳаи амали ҳуқуқ баррасӣ кунем.

Ангезаҳои рафтори ҳуқуқӣ (ангезаҳои рафтори қонунӣ ва ангезаҳои рафтори ғайриқонунӣ) ҳолати равонии шахсон (мусбат ва манфӣ) мебошанд. Асоси ангеза ҳатто хусусияти манфидошта аслан хоҳиши шахс барои гирифтор шудан ба оқибатҳои муайяни манфии барои ҳуқуқвайронкунии содиршуда, ё ин ки ба ҷавобгариҳои ҳуқуқӣ кашида шудан намебошад. Гузашта аз ин, ангезаи манфӣ на ҳама вақт ба амали ғайриқонунӣ оварда намерасонад, он танҳо асос, ҷамъкунандаи рафторест, ки аз талаботи волоияти қонун шахсро дур месозад.

Ангезаҳои мусбати рафтор дар асоси «эҳсосоти ҳуқуқӣ»-и мувофиқ ба вучуд меояд. Ҳангоми баҳодиҳии чунин эҳсосот бояд ба назар гирифт, ки онро шартан метавон «ҳиссиёти ҳуқуқи» номид, ки ҳамчун инъикоси маҷмуи меъёрҳои ҳуқуқӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ки ҳамчун танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ амал мекунанд¹⁵⁶. Ҳангоми равшан кардани имкониятҳои эҳсосоти ҳуқуқӣ, ки ба ташаккули ангезаҳои рафтори ҳуқуқӣ таъсири мушаххас мерасонад, бояд қайд кард, ки он дар механизми маромнокӣ нақши «қадами ибтидоӣ» дорад ва ҳангоми ба вучуд омадани вазъияти аз ҷиҳати ҳуқуқӣ муҳим, метавонад ба раванди ташаккул ва оғози механизми маромнокии рафтори ҳуқуқӣ таъсир расонад. Сабаб он аст, ки ҳиссиёти ҳуқуқӣ яке аз ҷузъҳои пешбари шуури ҳуқуқӣ мебошад.

Ҳангоми тавсиф ва тасниф кардани ангезаҳои рафтори ҳуқуқӣ ҳам ангезаҳои бошууруна ва ҳам ангезаҳои нопуррӯ даркгардида тафовутро фарқ кардан бамаврид аст¹⁵⁷. Мантиқан (эмпирикӣ) метавон тахмин кард, ки дар шуури ҳуқуқӣ ангезаҳои нопурраи даркгардидаи рафтори ҳуқуқӣ ҷой доранд. Албатта, ин баъзе субъектҳои ҳуқуқ, масъалан кормандони ҳифзи ҳуқуқ ҳангоми иҷрои вазифаҳои касбиашон бошууруна амал карда, на

¹⁵⁶ Ниг.: Грибанов Д.В. Чувство права / Д.В. Грибанов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2010. – №3 (290). – С. 253-260.

¹⁵⁷ Ниг.: Зарубаева Е.Ю. Мотивация и установка как психолого-правовые факторы правомерного поведения личности / Е.Ю. Зарубаева // Сибирский юридический вестник. – 2004. – №4. – С. 16-21.

танҳо шуури ҳуқуқи худ, балки меъёрҳои мушаххаси ҳуқуқиро низ ба роҳбарӣ мегиранд. Аммо, бо вучуди ин, бештари субъектҳои ҳуқуқ бинобар хусусият, мураккабӣ ва самаранокии фаъолияти гуногуни худ метавонанд амалҳои муайянро бе ҳавасии пурраи онҳо, ба таври механикӣ, беихтиёра ба таври оперативӣ иҷро намоянд.

Ангезаҳои номуайян ва даркнагардидаи қувваҳои дохилӣ –инсонӣ мебошанд, ки ба рафтори шахс таъсир мерасонанд, аммо онҳо метавонанд барои ҳуди шахс пинҳон бимонанд. Ин ангезаҳо метавонанд дар ташаккули рафтор нақши муҳим дошта бошанд, ҳатто агар шахс аз онҳо қисман огоҳ набошад, ё тамоман огоҳ набошад.

Одатан, ифодаи нокифояи ангезаҳои рафтори ҳуқуқӣ дар ҳолатҳои имконпазир аст, ки онҳоро маъмулӣ ҳисобидан мумкин аст. Масъалан Корманди мақомоти корҳои дохилӣ ҳангоми иҷрои вазифаҳои хизматиаш ба таҷрибаи андӯхташуда така намуда, дар чунин ҳолатҳо ба тарзи «автоматӣ» амал мекунад. Бинобар ин, ангезаҳои амал дар чунин ҳолатҳо ба таври кофӣ ифода карда нашудаанд. Ҳамзамон дар вазъияти муносиб (махсусан мураккаб) чунин ангезаҳо фаъолияти шахсро роҳбарӣ мекунад, қувваи равонии ӯро ба ин мақсад сафарбар менамояд¹⁵⁸. Эътиқод, малака ва дигар ҷузъҳои марбут ба соҳаҳои эҳсосӣ, иродавӣ, самти ҳолати равонии рафтории равонии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ дар ниҳоят ба ангезаҳои муайяни рафтори ҳуқуқӣ оварда мерасонад ва хусусияти онро муайян мекунад.

Ангезаҳои возеҳ ва пурраи рафтори ҳуқуқӣ ангезаҳои мебошанд, ки шахс аз онҳо огоҳ аст ва онҳоро пурра дарк мекунад¹⁵⁹. Онҳоро ҳуди шахс ё дигарон огоҳона эътироф карданд ва шарҳ дода метавонанд. Масъалан шахс метавонад огоҳона қонунҳо ва қоидаҳои ҷомеаро риоя кунад, зеро ин мумкин аст, ки ба нигоҳдории тартибот ва адолат дар ҷомеа мусоидат мекунад, барои манфиати умумии ҷомеа муҳим аст, ба худшиносии ӯ

¹⁵⁸ Ниг.: Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. – М., 1995. – С. 36.

¹⁵⁹ Ниг.: Еникеев М.И., Кочетков О.Л. Общая, социальная и юридическая психология / Краткий энциклопедический словарь. – М., 1997. – С. 111.

мусоидат мекунад ва ба симои ботиниаш мувофиқат мекунад, барои пешгирӣ кардани ин оқибатҳои манфӣ кӯмак мекунад. Инчунин шахс метавонад бо назардошти эътиқод ва арзишҳои ахлоқии худ огоҳона қонунҳо ва қоидаҳоро риоя кунад. Вай метавонад ба аҳамияти адолат, ростқавлӣ ва эҳтироми ҳуқуқии дигарон бовар кунад.

Ангезаҳои даркшуда метавонанд динамикӣ бошанд ва вобаста ба вазъияти мушаххас, эътиқоди шахсӣ ва ҳолатҳои беруна тағйир ёбанд. Онҳо омилҳои муҳими ташаккули рафтори ҳуқуқии инсон ва таъмини тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷомеа мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки азбаски ангезаҳо эҳтиёҷоти муайянкунанда мебошанд, бинобар ин, рафтори ҳуқуқии худро ба талаботи мавҷуда мувофиқат мекунад.

Мафҳуми эҳтиёҷот дар фаҳмидани ангезаи рафтори ҳуқуқӣ нақши асосиро мебозад. Эҳтиёҷотро метавон ҳамчун ниёз ё хоҳиши дохилӣ муайян кард, ки шахсро ба иҷрои амал ё рафтори муайян бармеангезад¹⁶⁰. Дар заминаи рафтори ҳуқуқӣ эҳтиёҷот ба ангезае табдил меёбад, ки шахсро ба риояи қонунҳо ва меъёрҳои тартиботи ҷамъиятӣ водор мекунад.

Яке аз эҳтиёҷоти асосие, ки рафтори ҳуқуқиро ҳавасманд мекунад, зарурати амният аст. Шахс барои ҳисси беҳатарӣ ва амният, ки риояи қонунҳо ва қоидаҳоро таъмин мекунад, кӯшиш мекунад. Риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба фароҳам овардани муҳити сохторӣ мусоидат мекунад, ки дар он ҳуқуқ ва амнияти ҳар як шахс ҳифз карда мешавад.

Эҳтиёҷоти иҷтимоӣ инчунин метавонад ангезаи рафтори ҳуқуқӣ гардад. Инсон кӯшиш мекунад, ки аз ҷониби ҷомеа эътироф ва эҳтиром пайдо кунад. Риояи қонунҳо яке аз роҳҳои ба даст овардани эътироф ва инчунин роҳи нигоҳ доштани робитаҳо ва муносибатҳои иҷтимоӣ мегардад. Ниёзҳои, ки ниҳоят бо равандҳои объективии рӯшди ҷомеа муайян карда мешаванд, қувваи пешбарандаи ҳар як фаъолияти инсонӣ ба ҳисоб мераванд. К. Маркс

¹⁶⁰ Ниг. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование). – М., Юрлитинформ, 2007. – С. 87.

ва Ф. Энгельс дар асарҳои худ навиштаанд: «Ҳеҷ кас наметавонад кореро анҷом диҳад, ки ин корро ҳам ба хотири баъзе ниёзҳои худ анҷом диҳад...»¹⁶¹. Комилан табиист, ки ин пурра ба фаъолиятҳои дахл дорад, ки ба меъёрҳои ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқӣ мувофиқанд. Дар баробари ин, қайд мекунем, ки дар меъёри ҳуқуқӣ танҳо он эҳтиёҷоте, ки ба манфиатҳои ҷомеа мувофиқ аст, инъикос ёфта, тавассути рафтори ҳуқуқӣ қонун гардонидани мешавад. Дар мавриди рафтори ғайриҳуқуқӣ бошад, қувваи пешбарандаи он амалан ҳама гуна эҳтиёҷоти шахс новобаста аз вазъи иҷтимоӣ ва сатҳи аҳаммияти иҷтимоии он мебошад.

Табиати гуногуни рафтори инсонӣ бештар тавассути категорияи манфиат, ки ҳамчун дарки ниёзҳои объективӣ амал мекунанд, шарҳ дода мешавад. Манфиат ба ибораи дигар, «пули убуркунанда»-и байни шароитҳои воқеии мавҷудияти ҷомеаро ташаккул медиҳад, ки муносибатҳои ҷамъиятиро ифода мекунанд ва муносибатҳои субъективиро, ки дар шакли имконияти танзими рафтори шахрвандон, гурӯҳҳо ва ҷомеа умуман зуҳур менамоянд. Маҳз манфиати аксарияти аҳоли, ки дар меъёри ҳуқуқӣ ифода ёфтааст, дар ниҳояти кор ҳамчун меъёри тақсими рафтори одамон дар соҳаи ҳуқуқ ба мусбат ва ғайриҳуқуқӣ баромад мекунанд. «Дар баробари ин, тавре ки В.Н. Кудрявтсев қайд мекунанд, маҳз рафтори ҳуқуқӣ, чун қоида оид ба мувофиқати манфиатҳои ҷамъиятӣ ва шахсӣ – талаботи давлат ва эҳтиёҷоти шахрвандон гувоҳӣ медиҳад»¹⁶².

Барои бисёр одамон эҳтиром ба худ ва арзишҳои худ як ангезаи муҳими рафтори ҳуқуқӣ мебошад. Риояи қонунҳо ба онҳо кумак мекунанд, ки эҳтиром ва худбаҳодиҳии худро нигоҳ доранд, инчунин ба эътиқоди дохилии худ дар бораи адолат мувофиқат кунанд. Инчунин зарурати ҳамоҳангӣ ва субот низ метавонад ангезаи рафтори ҳуқуқӣ гардад. Одам барои нигоҳ доштани муносибатҳои мутаносиб бо дигарон мекӯшад ва

¹⁶¹ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3. – С. 245.

¹⁶² Ниг.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 93.

риояи қонунҳо ба пешгирии низоъҳо ва нигоҳ доштани суботи иҷтимоӣ мусоидат кунад.

Ниҳоят, зарурати адолат дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад. Инсон барои ростқавлӣ ва баробарӣ дар назди қонун талош мекунад ва риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ба таъмини ин принципи адолат дар ҷома мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, фаҳмидани эҳтиёҷот ҳамчун ангезаи маромнокии рафтори ҳуқуқӣ барои беҳтар фаҳмидани он ки одамонро барои риояи қонунҳо ва нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ дар ҷома чӣ бармеангезад, кумак мекунад. Ба ангезаҳои рафтори ҳуқуқии омилҳои иҷтимоӣ раванӣ ва дигар омилҳои муҳити ҳуқуқии атроф таъсири назаррас мерасонанд.

Ангезаҳои берунии рафтори ҳуқуқӣ доираи васеи таъсири берунаро фаро мегиранд, ки метавонанд одамонро ба риояи қонунҳо ва қоидаҳо ташвиқ кунанд¹⁶³. Аз ҷумла:

– низоми қонунгузори мавҷуда, самаранокии низоми ҳуқуқӣ дар маромнокии риояи қонунҳо нақши муҳим мебозад, зеро шаффофияти қонунҳо, дастрас будан ва татбиқи пайвастаи онҳо ба эҳтироми қонун мусоидат мекунад;

– мавҷудияти муҷозот барои вайрон кардани қонунҳо ва имконияти ҷазо гирифтани шахсро водор мекунад, ки мувофиқи қонун амал кунад;

– афкори ҷамъиятӣ ва тасдиқи иҷтимоӣ барои қонунҳои зерин метавонад ҳамчун ангезаи одамон амал кунад, шахс мекушад, ки ба меъёрҳо ва интизориҳои гурӯҳи иҷтимоӣ худ мувофиқат кунад;

– омилҳои иқтисодӣ, аз қабилӣ ҳавасмандии молиявӣ ё ҷарима, метавонанд барои риояи қонунҳо ангезаи қавӣ бошанд (Масъалан, имтиёзҳои андоз метавонанд ба риояи қонунгузори андоз шахсро ҳавасманд кунад).

– омӯзиш ва огоҳӣ дар бораи қонунҳо ва оқибатҳои онҳо метавонад ҳавасмандиро барои риояи онҳо афзоиш диҳад, зеро барномаҳои таълимӣ

¹⁶³ Ниг. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб., 2000. – С. 63.

ва корҳои фаҳмондадихӣ метавонанд фарҳанг ва шуури ҳуқуқиро тақвият бахшанд;

– субот дар соҳаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба эҳтироми қонун ва тартибот мусоидат мекунад, зеро ҳар қадаре ки ҷомеа устувор бошад, ҳавасмандии риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ ҳамон қадар баланд мешавад;

– муносибат бо оила, дӯстон ва ҳамкорон метавонад ба ҳавасмандии риояи қонунҳо таъсир расонад, зеро эҳтиром ба ақидаҳои наздикон ё тарси ноумедии онҳо метавонад ба қарори риояи қонунҳо таъсир расонад;

– хусусиятҳои фарҳангӣ ва таърихӣ ҷомеа метавонанд муносибатро ба қонун ва тартибот ташаккул диҳанд, зеро анъанаҳо, урфу одатҳо ва рӯйдодҳои таърихӣ метавонанд ба ҳавасмандии риояи қонунҳо таъсир расонанд.

Ин омилҳои беруна, ки рафтори ҳуқуқиро ҳавасманд мекунанд, метавонанд ба қарорҳои шахсони алоҳида дар бораи риоя ё вайрон кардани қонунҳо таъсири сахт расонанд.

Ҳамин тавр, маромнокии рафтори ҳуқуқӣ бо омилҳои хусусияти дохилӣ ва берунидошта муайян карда мешаванд. Ангезаҳои дохилӣ ва берунии рафтори ҳуқуқӣ доираи васеи таъсиротро дар бар мегиранд, ки метавонанд ба қарорҳои шахсон оид ба риоя ё вайрон кардани қонунҳо таъсир расонанд.

Омилҳои дохилӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқии шахс нақши калидӣ мебозанд. Онҳо ҷанбаҳои дохилии равонӣ, эҳсосотӣ ва ахлоқиро ифода мекунанд, ки ба қарорҳои шахс оид ба итоат кардан ё вайрон кардани қонунҳо таъсир мерасонанд. Омилҳои дохилии ҳавасмандкунандаи рафтори ҳуқуқӣ дар ташаккули қарорҳои шахс оид ба риоя ё вайрон кардани қонунҳо нақши муҳим мебозанд. Тарс аз ҷазо, эътиқодҳои ахлоқӣ, худшиносӣ, ҳадафҳо ва арзишҳои шахсӣ барои ташаккул додани заминаи мураккаби ҳавасмандӣ, ки рафтори ҳуқуқии ҳар як шахсро муайян мекунанд, мусоидат мекунанд.

Омилҳои берунии маромнокии рафтори ҳуқуқӣ шароитҳои мебошанд, ки ба шахс таъсир мерасонанд ва метавонанд ба қарори оид ба риоя ё вайрон кардани қонун таъсир расонанд. Чунин омилҳои асосии беруна ба мисли ангезаи рафтори ҳуқуқӣ - низоми қонунгузорӣ, мавҷудияти муҷозот, омилҳои иқтисодӣ, афкори ҷамъиятӣ ва тасдиқи иҷтимоӣ, омӯзиш ва огоҳӣ, суботи сиёсӣ иҷтимоӣ, омилҳои фарҳангӣ ва таърихӣ метавонанд ба ҳавасмандии шахс ба риояи қоидаҳо ва қоидаҳои ҳуқуқӣ таъсири ҷиддӣ расонанд.

Маромнокии одамонро ба рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриҳуқуқӣ ташвиқ мекунад. Мафҳуми истилоҳи маромнокӣ нисбат ба истилоҳи ангеза мафҳуми васеътар дорад ва сабаби ин, пеш аз ҳама, қувваи пешбарандаи инсон, яъне ангеза аст. Ба ибораи дигар, маромнокӣ он чизе мебошад, ки рафтори шахсеро шарҳ медиҳад, ки мехоҳад ба ҳадафи дар назди худ гузошташуда ноил гардад.

Дар шароити саросари ҷаҳонишавӣ ҷомеа ҳамзамон бо шуури инсон вучуд дорад ва инкишоф меёбад, ки ба он раванди маромнокӣ низ хос аст. Дар он ангеза муносибати субъекти ҳуқуқ ба воқеияти объективӣ, аз ҷумла категорияҳои талабот, мақсадҳо, манфиатҳо, инчунин ҷанбаҳои эмотсионалӣ ва оқилонаи шахс ифода меёбад.

Моҳияти воқеии рафтори ҳуқуқиро (ҳуқуқӣ ва ё ғайриҳуқуқӣ) танҳо бо назардошти ангезаҳо дарк намудан мумкин аст. Муҳим он аст, ки шахс зарурати манфиатро дарк намуда, хусусияти амалҳои худ ва натиҷаи (мақсади) ниҳоии онҳоро муайян намуда, фаъолиятро бо дигар талаботи иҷтимоие, ки дар низоми ҳавасмандкунии ҳуқуқӣ мавҷуд аст, мувофиқ созад. Изҳорот дар бораи рафтори фард, ки бо эҳтиётот ва дигар омилҳои субъективӣ-объективӣ бо ҳам алоқаманд муайян карда мешавад ва инчунин бо қаноаткунонии онҳо пайвастанд, дуруст мешуморем.

То ки эҳтиётот фаъол гардад, ангезаҳо, яъне майлҳо, сабабҳои равонӣ зарур мебошанд, ки одамонро ба амалҳои қонунгардонидани онҳо (кӯшиш ба неъматҳо), бошуурона (манфиатҳо) ва бешуурона (хоҳиш, хурӯҷҳо)

нигаронида шудаанд, водор месозанд. Дар адабиёт ангезаи рафтор ҳамчун хоҳиши дохилии шахс ба содир кардани кирдор, сабаби амал муайян карда мешавад¹⁶⁴. Аз нуқтаи назари илми ҳуқуқӣ, ангеза (мотив) муносибати субъективии шахсро ба амал (кирдор, амал) ва оқибатҳои он муайян мекунад. Ангеза маънои шахсии бошууроноии шахс дар амалҳои худ, дарки муносибати ҳадафи додашуда бо қонеъ кардани хоҳиши (такон) мувофиқ мебошад. Ҳамин тариқ, ангеза як ҷузъи ҷанбаи субъективии муносибати субъект ба ин ё он вазъияти мушаххас мебошад.

Зарурати воситаҳои гуногун ва таъсири ҳуқуқӣ барои ноил шудан ба вазифаҳои муайян дар соҳаҳои гуногуни танзими ҳуқуқӣ табиист, зеро танҳо муассисаҳои маҷбуркунӣ ва ҷазо аз уҳдаи ин нақш баромада наметавонанд. Вобаста ба ин, ҷустуҷуи воситаҳои нави мусбати таъмини рафтори ҳуқуқӣ, ки аз ҷиҳати мазмун ва механизми таъсиррасонӣ аз чораҳои ҷазо ва маҷбурӣ фарқ мекунанд, масъалаи мубрам ба ҳисоб меравад.

«Маромнокӣ»-ро метавон аз рӯйи якчанд мушкилот шарҳ дод. Пеш аз ҳама, ин маънои доштани маром ба водор кардани амал бо як ангезаи муайянро дорад, онро ҳамчун раванде муаррифӣ мекунад, ки амалро барои ноил шудан ба ҳолатҳои мақсаднок, ки ба ангезаи додашуда хос аст, ба танзим мебарорад, равона мекунад ва ин самтро дастгирӣ мекунад. Дуюм, маромнокӣ аз равандҳои мобайнии худтанзимкунӣ мегузарад, ки марҳилаҳои алоҳидаи рафти амал ва рафторро, пеш ва баъд аз иҷрои амал тавсиф мекунанд ва раванди ягонае намебошад, ки амали рафториро пурра фаро гирифта бошад. Сеюм, бо гуногунии таъсир ба рафтори мушоҳидашуда ва натиҷаҳои он, таъкид кардани вобастагӣ аз маром раванди қобилиятҳои функционалӣ, инчунин бо ин категория шарҳ додани интихоби байни амалҳои гуногуни имконпазир, байни вариантҳои гуногуни дарк ва мундариҷаи эҳтимолии тафаккур, инчунин шиддатнокӣ ва якравӣ ба

¹⁶⁴ Ниг.: Фролова Н.Ю. Правомерное и неправомерное поведение как парные юридические категории (общетеоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук. – Белгород, 2010. – С. 12.

амал баровардани амалиёти интихобшуда ва ба даст овардани натиҷаҳои он.

Лекин, агар ба он механизмҳои психологие, ки ангезанокиро метезонанд, назар афканем, фаҳмиши пешниҳодшудаи маромнокиро пурра пурра дарк карда наметавонем. Гуногунрангии зиёди равишҳои тавсифи ин равандҳоро эътироф намуда, танҳо ба омӯзиши чунин шаклҳои асосии равонӣ маҳдуд мешавем, ки онҳо сарчашмаи маромнокӣ, такони пайдоиши ангега буда, шахсиятро ба фаъол будан ташвиқ мекунад ва асоси рафтори мақсаднокро ташкил медиҳанд. Дар адабиёт оид ба масъалаи қувваҳои такондиҳандаи фаъолияти шахс фикри якдилона вучуд надорад. Бо вучуди ин, баррасии мафҳумҳои мавҷуда ба мо имкон медиҳад, ки нуктаҳои назари асосиро оид ба сарчашмаи маромнокии инсон ҷудо кунем, яъне: 1) эҳтиёҷот; 2) дар баробари эҳтиёҷот эҳсосот ва ҳиссиёт; 3) эҳтиёҷот, ирода, эҳсосот, манфиатҳо, идеалҳо, эътиқодҳо, ҷаҳонбинӣ ва ҳатто талаботи гуногуни иҷтимоӣ мебошанд¹⁶⁵.

Ҳуқуқ ҳамчун ифодаи иродаи халқ, ки новобаста аз ақидаҳои субъективии ҳокимияти қонунгузори давлат тадриҷан, дар раванди таърихӣ инкишоф ёфтааст. Ҳуқуқ маҳсули иродаи халқ, эътиқоди ҳуқуқии халқ мебошад. Қонунгузор ҳуқуқ дорад танҳо он чизро, ки ҳамчун рафтори ҳуқуқӣ муқаррар шудааст, сабт кунад. Мутобиқи ин, рафтори ҳуқуқӣ ин ҳамкориҳои мутақобилаи одамон бо муҳити зист ва байни худ мебошад, ки ба урфу одатҳо, анъанаҳо ва қоидаҳои рафторе, ки дар тӯли як давраи муайян дар як минтақаи муайян ташаккул ёфта, аз ҷониби аксарияти аҳоли эътироф ва қабул карда шудаанд ва хилофи қонунҳои онҳо намебошанд, така мекунад.

Категорияи мақсад бо эҳтиёҷот, манфиатҳо ва ангегаи ҳуқуқӣ зич алоқаманд аст. Ҳадафҳои инсон ҳамеша аз рӯи ниёзҳои ӯ муайян карда мешаванд. Эҳтиёҷотро шахс ҳамчун манфиат тасаввур мекунад. «Барои

¹⁶⁵ Ниг.: Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., Изд-во ПЛ, 1975. – С. 189-206; Леонтьев А.Н. Философия психологии. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1994. – С. 237-238.

рафтори воқеии ҳуқуқӣ мувофиқати мақсадҳо хосанд, ки дар меъёри ҳуқуқӣ бо мақсади фаъолияти муайяни иҷтимоии шахс сабт шудаанд»¹⁶⁶. Татбиқи бевоситаи мақсади қонунии меъёри ҳуқуқӣ амалӣ мегардад. Дар ҳолати рафтори ғайриҳуқуқӣ ин лаҳза ҳамеша мавҷуд нест (ҳуқуқвайронкунӣ ҳеч гоҳ боиси амалӣ шудани ҳадафҳои намергардад, ки қонунгузор ҳангоми баровардани меъёрҳои ҳуқуқӣ ба миён мегузорад).

Манфиатҳо, ангезаҳо, ҳадафҳои ҳама гуна фаъолият дар меъёрҳои ҳуқуқ тавассути ирода, ки моҳияти ҳуқуқро ташкил медиҳанд, воқеӣ мегарданд. Бояд қайд кард, ки дар раваншиносии умумӣ ирода ҳамчун «мақсаднокии бошуурона, фаъолнокии инсон, ки дар амалҳо зоҳир мегардад» фаҳмида мешавад¹⁶⁷. Дар адабиёти фалсафӣ-ҳуқуқӣ ирода «ҳамчун хоҳиши қатъӣ ва асоснок барои расидан ба мақсад: ирода ин танзими равонии рафтори субъектҳо мебошад», тафсир мешавад¹⁶⁸. «Ҳуқуқ бо ин роҳ, – қайд мекунад, В.И. Гойман, – бо озодии инсон, амал ва кирдори ӯ пайваст шуда, манфиату эҳтиёҷоти одамонро бевосита ба амал мебарорад (ифода мекунад)...Эътироф намудани ба сифати моҳияти ҳуқуқ иродаи умумии (созишшуда)... ба он сифати танзимгари умумиҷтимоиро, воситаи ноил шудан ба ризоияти ҷамъиятӣ ва сулҳи иҷтимоии ҷомеаро зам мекунад...»¹⁶⁹. Аз ин нуқтаи назар, ҳуқуқ як низоми тартиботи иҷтимоист, ки бо ба назар гирифтани манфиатҳои табақаҳои гуногуни ҷамъият, ризоият ва созиши онҳо асос ёфтааст.

Аз мафҳуми ҳавасмандии ҳуқуқии «низоми шиддатнок» се оқибати муҳимро метавон ҷудо кард. Якумин дар он ифода меёбад, ки таҳлили омилҳои маҳдудкунандаи ҳуқуқӣ барои фаҳмидан ва пешгӯии таъсире, ки аз ангезае, ки бори аввал дар вазъият истифода мешавад, ҳамчунин таҳлили ҳуди ангеза муҳим арзёбӣ мегардад. Оқибати дуюм дар тасдиқи он ифода меёбад, ки низомҳо, ки дар остонаи тағирот қарор доранд, дар мувозинати

¹⁶⁶ Ниг.: Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М., 1973. – С. 316.

¹⁶⁷ Ниг.: Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – С. 318.

¹⁶⁸ Ниг.: Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права). – Душанбе, 1983. – 256 с.

¹⁶⁹ Ниг.: Гойман-Червонж В.И. Очерк теории государства и права. – М., 1996. – С. 119-120.

ноустувор қарор доранд. Ба низом ворид кардан ё иваз кардани қувваҳои ба назар ночиз, метавонад боиси тағйироти назаррас гардад. Оқибати сеюм аз якҷоя кардани дуи аввал ба вучуд меояд. Принципи низоми пуршиддати ҳуқуқӣ барои фаҳмидани он, ки манипулятсияи (қаллобӣ) назарраси вазъият метавонад дар шароити маҳдудиятҳои боз ҳам қавӣ таъсири кам дошта бошад, мусоидат мекунад. Усулҳои таъсири ҳуқуқӣ ва равонӣ муҳим мебошанд. Тағйирот метавонад дар низом тавассути таъсири тағйирёбанда ба амал ояд, дар ҳоле ки истифодаи қувваи дурӯшт натиҷа намедиҳад¹⁷⁰.

Моҳияти рафтори ҳуқуқиро на дар ҳуди ҳуқуқ, балки дар табиати он муносибатҳое, ки объекти таъсири он мебошанд, пайдо кардан лозим аст. «Фаъолияти бошууронаи одамон аз шароитҳои объективии ҳаёти онҳо вобаста буда, дар айни замон ҳуди вай онҳоро тағйир медиҳад»¹⁷¹. Муносибатҳои иҷтимоӣ дар ҳуқуқ на чун ойна ва на бевосита инъикос мешаванд. Интиқоли далелҳои ҳаётӣ ба забони аломатҳои ҳуқуқӣ тавассути низоми томи унсурҳо: эҳтиётот, манфиатҳо, ангезаҳо, мақсадҳо, ирода ва ғ. ба амал меояд.

Ҳамин тавр муайян намудани ҷанбаи мазмунии рафтори ҳуқуқӣ, моро ба зарурати таҳлили чунин падидаҳо, аз қабилӣ ниёз, манфиат, ангеза, ҳадаф ва ирода водор месозад. Нақш ва аҳамияти онҳо дар дарки моҳияти рафтори ҳуқуқӣ бо як қатор омилҳои муайян карда мешавад. Аввалан, онҳо дар раванди таҳияи ҳама гуна рафтори ҳуқуқӣ ҳузур доранд ва ба динамикаи он таъсири назаррас мерасонанд. Сониян, онҳо ҳамчун пайванди муҳими байни меъри ҳуқуқ ва рафтори ҳуқуқӣ амал мекунанд, зеро онҳо на танҳо дар амалҳои рафторӣ ҷой доранд, балки бо муносибатҳои объективии ҷамъиятӣ асоснок шуда, ҳатман дар меъёрҳои ҳуқуқӣ инъикос меёбанд. Ниҳоят, сеюм, онҳо детерминизми рафтори ҳуқуқиро тавассути таъсири мутақобилаи омилҳои объективӣ ва субъективӣ (муносибатҳои ҷамъиятии объективӣ ва сифатҳои инфиродии субъекти мушаххас) инъикос мекунанд.

¹⁷⁰ Ниг.: Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. – М., Аспект Пресс, 1999. – 430 с.

¹⁷¹ Ниг.: Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: АН СССР, 1957. – С. 283.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлили зербоби мазкур чунин хулосаҳоро қайд намудан мумкин аст:

1) Маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ин таъсири дохилӣ ё берунӣ мебошад, ки шахсро барои риоя ё вайрон кардани қонунҳо ва меъёрҳои ҳуқуқӣ ба ангега меандозанд. Он омилҳои гуногунро дар бар мегирад, аз қабилӣ эътиқоди ахлоқӣ, интизориҳои иҷтимоӣ, тарс аз ҷазо, робитаҳои иҷтимоӣ ва ғайра, ки метавонанд ба қарорҳои шахс оид ба риояи қонун таъсир расонанд. Маромнокии рафтори ҳуқуқӣ дар ташаккули рафтори риояи қонун дар ҷомеа ва ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад.

2. Омилҳои дохилӣ дар ташаккули ангегаи рафтори ҳуқуқии шахс нақши калидӣ мебозанд. Онҳо ҷанбаҳои дохилии равонӣ, эҳсосотӣ ва ахлоқиро ифода мекунанд, ки ба қарорҳои шахс оид ба итоат кардан ё вайрон кардани қонунҳо таъсир мерасонанд. Омилҳои дохилии маромноккунандаи рафтори ҳуқуқӣ дар ташаккули қарорҳои шахс оид ба риоя ё вайрон кардани қонунҳо нақши муҳим мебозанд. Тарс аз ҷазо, эътиқодҳои ахлоқӣ, худшиносӣ, ҳадафҳо ва арзишҳои шахсӣ - барои ташаккул додани заминаи мураккаби маромнокӣ, ки рафтори ҳуқуқии ҳар як шахсро муайян мекунанд, мусоидат мекунанд.

3) Омилҳои берунии ангегаи рафтори ҳуқуқӣ шароитҳое мебошанд, ки ба шахс таъсир мерасонанд ва метавонанд ба қарори оид ба риоя ё вайрон кардани қонун таъсир расонанд. Чунин омилҳои асосии берунаи ангегандаи рафтори ҳуқуқӣ – низоми қонунгузорӣ, мавҷудияти муҷозот, омилҳои иқтисодӣ, афкори ҷамъиятӣ ва тасдиқи иҷтимоӣ, омӯзиш ва огоҳӣ, суботи сиёсӣ иҷтимоӣ, омилҳои фарҳангӣ ва таърихӣ метавонанд ба ҳавасмандии шахс ба риояи қоидаҳо ва қоидаҳои ҳуқуқӣ таъсири ҷиддӣ расонанд.

2.3. Аҳамияти тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифатӣ дар раванди ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ

Дар механизми маромнокии рафтори ҳуқуқӣ фарҳанги баланди ҳуқуқӣ ва тарбияи ҳуқуқӣ яке аз ҷойҳои пешсафро ишғол мекунад. Тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқии одамон, бахусус дар ҷомеаҳое, ки риояи қонунҳо асоси субот ва рӯшд аст, нақши калидӣ дорад. Аз ин рӯ, масъалаҳои такмил ва таҳияи системаи чорабиниҳо оид ба ҷорӣ намудани асосҳои фарҳанги ҳуқуқӣ дар байни табақаҳои васеи ҷамъият ва ба роҳ мондани раванди зарурии тарбияи ҳуқуқӣ дар шароити ташаккули давлати ҳуқуқбунёд аҳамияти махсуси назариявӣ ва амалӣ пайдо мекунанд.

Муҳимтарин роҳи ташаккули сатҳи фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон дар замони муосир ин баланд бардоштани маърифатнокии онҳо ва истифодаи имкониятҳо дар ҷустани чораҳои ҳуқуқӣ ҳангоми танзими низоъҳои ҷамъиятӣ мебошад. Дар натиҷа тафаккури ҳуқуқии ҷомеа ташаккул ёфта, дар навбати худ нигоҳи ҷомеаи Тоҷикистонро куллан тағйир медиҳад¹⁷². Бинобар ин тарбияи ҳуқуқӣ шартӣ асосии баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ дар ҳаёти ҷомеа бояд яке аз вазифаҳои муҳими сиёсати давлатӣ гардад¹⁷³.

Бояд қайд намуд, ки тарбияи ҳуқуқӣ бояд бо кори умумии тарбиявӣ пайваста ба роҳ монда шавад. Фаъолияти тарбияи ҳуқуқӣ ин маҷмуи фаъолият ва ташаббусҳое мебошад, ки ба ташаккули шуури ҳуқуқии шаҳрвандон, эҳтироми қонун, инчунин малака ва маҳорати риояи меъёрҳо ва уҳдадорихои ҳуқуқӣ нигаронида шудааст. Он доираи васеи фаъолиятҳоро дар бар мегирад, аз ҷумла маърақаҳои огоҳӣ, барномаҳои таълимӣ, чорабиниҳо ва ғайра. Мақсади асосии фаъолияти маърифати ҳуқуқӣ баланд

¹⁷² Ниг.: Қодирзода Т.Қ. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун шартӣ баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ / Т.Қ. Қодирзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – №4 (40). – С. 30-42.

¹⁷³ Ниг.: Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018–2028 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе, 2018; Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020–2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, таҳти №599 тасдиқ шудааст; Сафронов В.В. Правосознание гражданина: дис. ... канд. юрид. наук. – Красноярск, 2004. – С. 6; Нусратов Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико-методологические аспекты). – Душанбе: Изд-во Дониш, 2012. – 142 с.

бардоштани саводнокии ҳуқуқӣ ва масъулияти шахрвандон, таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи қонунҳо дар ҷомеа мебошад.

Чунин фаъолиятҳо соҳаҳои гуногун, аз қабилӣ таълимӣ, иттилоотӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Онро ҳам дар сатҳи давлат ба воситаи ташкилоту сохторҳои махсусгардонидашуда ва ҳам дар сатҳи ҷомеаи шахрвандӣ тавассути фаъолияти ташкилотҳои ҷамъияти, мактабҳои миёна ва олии ҳамчунин дигар муассисаҳо ба амал баровардан мумкин аст. Ҳамаи ин самтҳо ба ҳам алоқаманд ва барои тарбияи самаранокии ҳуқуқӣ аҳамият доранд, ки ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва эҳтироми меъёрҳои ҳуқуқии ҷомеа дар шахрвандон мусоидат мекунанд.

Соҳаҳои номбаршуда хусусиятҳо ва вазифаҳои хоси худро доранд, аммо онҳо метавонанд танҳо дар асоси робитаи зич ба ташаккул ва маромнокии рафтори қонунӣ таъсир расонанд. Дар рафти пеш бурдани ин самтҳои кори тарбиявӣ ба мақсадҳои, ки дар назди онҳо гузошта шудаанд, аҳамияти калон дорад. Ҳамин тариқ, ҳадафҳои тарбияи ахлоқӣ дар шахсон ташаккул додани чунин хислатҳои ахлоқӣ ва дигар хислатҳо ва сифатҳои шахсӣ мебошанд. Соҳаҳои номбаршуда хусусиятҳо ва вазифаҳои хоси худро доранд, аммо онҳо метавонанд танҳо дар асоси робитаи зич ба ташаккул ва маромнокии рафтори қонунӣ таъсир расонанд.

Дар рафти амалигардии ин самтҳои фаъолияти тарбиявӣ, расидан ба мақсадҳои он аҳамияти калон дорад. Ҳамин тавр, тарбияи ахлоқӣ дар ташаккули ҳавасмандии рафтори ҳуқуқӣ дар инсон нақши муҳим дорад. Ҳадафи он рӯшди арзишҳои дохилӣ, ахлоқ ва эътиқодест, ки ба қабули қарорҳо ва риояи қонунҳо таъсир мерасонанд. Чунин ҷанбаҳои тарбияи ахлоқӣ дар заминаи ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқиро қайд намудан мумкин аст:

– омӯзиши ахлоқӣ ба одамон кумак мекунад, ки ҳамдардӣ ва қобилияти ҳамдардӣ бо дигаронро инкишоф диҳанд, зеро ин ба онҳо имкон медиҳад, ки эҳтиёҷот ва эҳсосоти дигаронро беҳтар дарк кунанд, ки метавонанд

онҳоро ба корҳои нек ва риояи қоидаҳо водор созад, то ба дигарон зарар нарасонанд;

– тарбияи ахлоқӣ ба рӯшди ҳисси адолат ва ростқавлии инсон мусоидат мекунад, зеро онҳо аҳамияти риояи қонуну қоидаҳоро ба манфиати ҷамъият мефаҳманд, инчунин зарурати мубориза бо дурӯғ ва фасодро мефаҳманд;

– тарбияи ахлоқӣ ба шахсон кумак мекунад, ки ҳуқуқ ва озодиҳои дигаронро фаҳманд ва эҳтиром кунанд, зеро онҳо дарк мекунанд, ки ҳар як шахс ба шаъну шараф ва ҳимояи манфиатҳои худ ҳуқуқ дорад, ки ин ба эҳтироми ҳуқуқу уҳдадориҳо дар ҷомеа мусоидат мекунад;

– тарбияи ахлоқӣ ҳисси масъулиятро барои амалҳои худ инкишоф медиҳад, зеро шахс дарк мекунад, ки ҳар як амали онҳо оқибат дорад ва ба атрофиён таъсир мерасонад, ки онҳоро барои қабули қарорҳои дуруст ва огоҳона водор мекунад;

– тарбияи ахлоқӣ арзишҳои ҷомеаро, аз қабилӣ таҳаммулпазирӣ, эҳтиром ба фарқиятҳо, ҳамбастагӣ ва меҳрӯбониро тарғиб мекунад, ки ин арзишҳои рафтори ҳуқуқӣ ва эҳтироми қонунро ташвиқ мекунанд.

Умуман, тарбияи ахлоқӣ дар ташаккули маромнокӣ ба рафтори ҳуқуқӣ нақши асосӣ дорад, зеро он ба ташаккули принципҳои дохилии ахлоқӣ, ки шахсро ба риояи қонунҳо ва қоидаҳои ҷомеа раҳнамоӣ мекунанд, мусоидат мекунад.

Бояд қайд намуд, ки самтҳои асосии тарбияи ҳуқуқӣ дар раванди ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ҷанбаҳои зеринро дар бар мегиранд:

1) Самти таълимӣ, ки ворид намудани унсурҳои таълими ҳуқуқиро ба нақшаҳои таълимӣ дар зинаҳои гуногуни таълим аз кӯдакистон то донишгоҳ дар назар дорад. Он омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шахрвандон, расмиёти судӣ ва дигар ҷанбаҳои низоми ҳуқуқро дар бар мегирад. Таъсири тарбиявӣ ба ташаккули эҳтиром ба қонун ва шуури ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Самти тарбиявӣ дар таълими ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши асосиро мебозад, зеро он ба

омӯзиши амиқи қонунҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шахрвандон, инчунин ташаккули фаҳмиши аҳамияти риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ нигаронида шудааст. Якчанд хусусиятҳои асосии таълимоти ҳуқуқиро, ки дар маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим доранд, қайд намудан мумкин аст: якум тавассути барномаҳои таълимӣ омӯзиши меъёрҳои асосии ҳуқуқӣ, низоми ҳуқуқӣ ва институтҳои ҳуқуқиро дар бар мегиранд, донишҷӯён бо конституция, қонунҳо, қонунҳо, расмиёти судӣ ва дигар ҷанбаҳои низоми ҳуқуқӣ шинос мешаванд; дувум, тавассути фаъолияти тарбиявӣ шахрвандон дарки ҳуқуқу вазифаҳои худро дар ҷамъият меомӯзанд, ин ба онҳо кӯмак мекунад, ки нақши худро дар нигоҳдории тартиботи ҳуқуқӣ ва иҷрои қонунҳо дарк намоянд; сеюм самти таълимӣ машқҳои амалиро дар бар мегирад, ки барои дар амал татбиқ намудани донишҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунад. Ин метавонад бозиҳои нақшбозӣ, дарсҳои амалии судӣ, муҳокимаи парвандаҳои ҳуқуқӣ ва дигар шаклҳоро дар бар гирад, ки ба донишҷӯён дар фаҳмидани тарзи татбиқи қоидаҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти воқеӣ кӯмак мерасонанд; чорум, самти таълимӣ дар таълими ҳуқуқӣ ба рӯшди тафаккури интиқодӣ ва қобилияти таҳлили хонандагон мусоидат мекунад, зеро онҳо таҳлили вазъият, қабули қарорҳои асоснок ва баҳодихии оқибатҳои ҳуқуқии амали худро меомӯзанд; панҷум, самти таълимӣ ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии ҳуқуқии донишҷӯён ва умуман шахрвандон нигаронида шудааст, зеро ҳар қадар одамон аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ огоҳ бошанд, ҳамон қадар онҳо ба риояи қонуну қоидаҳо ҳавасманд мешаванд. Қайд намудан зарур аст, ки роҳи асосии таъмини сифати таҳсилоти ҳуқуқӣ такмил додани раванди таълим, навсозии барномаҳои таълимӣ ва барномаҳо, ҷорӣ намудани фанҳои нав мебошад¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Ниг.: Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. и др. Понятие правосознание и ее структурные элементы / Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики: монографическое исследование. – Душанбе, 2022. – С. 15-26; Бободжонзода И.Х., Кодирзода Т.К. Проблемы правосознания и правовой культуры судей в процессе судебного правоприменения / Правосознание и правовая культура как условие эффективности реализации права: проблемы теории, методологии и практики: монографическое исследование. – Душанбе, 2022. – С. 106-118; Насриддинзода Э.С. Правовая культура: теоретикометодологический аспект: монография. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 160 с.; Насриддинзода Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии

Самти тарбиявӣ дар таълими ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозад, зеро он на танҳо дар бораи қонунҳо ва ҳуқуқҳо дониш медиҳад, балки ба одамон дар фаҳмидани рафтори ҳуқуқӣ ва аҳамияти он барои ҷомеа мусоидат мекунад.

2) Самти иттилоотӣ, ки бо паҳн кардани маълумот дар бораи донишгари маърифати ҳуқуқӣ, меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқ ва уҳдадориҳои шахрвандон тавассути шабақаҳои гуногуни алоқа алоқаманд аст. Ин аз баргузори маърақаҳои иттилоотӣ, таҳияи варақаҳо ва брошюраҳо, нашр дар ВАО ва истифодаи захираҳои интернетӣ иборат аст. Мақсад аз баргузори чунин чорабиниҳо баланд бардоштани саводнокии ҳуқуқии аҳоли ва таҳкими эътимод ба низоми ҳуқуқӣ мебошад. Самти иттилоотии тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули ҳавасмандии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад, зеро он ба шахрвандон маълумоти заруриро дар бораи қонунҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳо медиҳад. Роҳҳои асосие, ки самти иттилоотии таълимоти ҳуқуқӣ ба ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ таъсир мерасонад чунинанд:

– баланд бардоштани саводнокии ҳуқуқӣ тавассути маърақаҳои иттилоотӣ, брошюраҳо, лексияҳо ва дигар васоити ахбори омма ба шахрвандон, ки дар фаҳмидани принципҳо ва қоидаҳои асосии ҳуқуқӣ кӯмак мекунанд, зеро ҳар қадар сатҳи саводнокии ҳуқуқӣ баланд бошад, ҳамон қадар шахрвандон ба қонунҳо ва қоидаҳо риоя мекунанд;

– чораҳои иттилоотӣ ба шахрвандон кумак мекунанд, ки аз ҳуқуқ ва уҳдадориҳои худ дар назди қонун огоҳ шаванд, зеро донишгари ҳуқуқҳои худ метавонад як ангезаи пурқувват барои риояи қонунҳо ва ҳифзи манфиатҳои шумо дар сурати поймол шудани онҳо бошад;

– чораҳои иттилоотӣ метавонанд оқибатҳои вайрон кардани қонунҳо ва қоидаҳоро ҳам барои шахсони алоҳида ва ҳам барои ҷомеа нишон диҳад, барои фароҳам овардани огоҳии шахрвандон дар бораи оқибатҳои манфии

ҷомеа / Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXIII. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С. 6-20; Кодирзода Т.К. Правосознание судей (понятие, структура и виды): монография: часть 1. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 164 с.; Кодирзода Т.К. Правосознание судей (судебное познание и мышления судей): монография: часть 2. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 188 с.

эҳтимолии амалҳои онҳо мусоидат мекунад ва метавонад барои риояи қонунҳо ангега гардад.

– тарғиби рафтори намунавӣ, ки дар маъракаи иттилоотӣ аз намунаҳои рафтори намунавӣ, ки метавонад шаҳрвандонро ба тақлид ва эътирофи намунаҳои рафтори мусбат илҳом бахшад, ки ба ташаккули ҳавасмандии рафтори қонунӣ мусоидат мекунад;

– баланд бардоштани эътимод ба низоми ҳуқуқӣ, зеро ҳар қадар шаҳрвандон дар бораи расмиёти ҳуқуқӣ ва механизмҳои ҳифзи ҳуқуқҳои худ огоҳ бошанд, ҳамон қадар эътимоди онҳо ба низоми ҳуқуқӣ зиёд мешавад, ки ин метавонад як ангегаи пурқувват барои риояи қонунҳо ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли қонунии муноқишаҳо бошад;

Самти иттилоотии таълими ҳуқуқӣ бо усулҳои дигар, аз қабилӣ барномаҳои таълимӣ ва маъракаи ҷамъиятӣ барои эҷоди равиши ҳамгирӣ барои эҷоди ангега барои рафтори ҳуқуқӣ самаранок пайваस्त карда мешавад.

3) Самти педагогӣ, ки он ба истифодаи усул ва усулҳои педагогӣ барои ташаккул додани тасаввуроти дуруст дар бораи ҳуқуқ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ дар кӯдакон, калонсолон баҳри баланд бардоштани маърифати ҳуқуқӣ нигаронида шудааст. Ба ин гузаронидани суҳбатҳои ҳуқуқӣ, бозиҳо, муҳоҷисаҳо, нақшҳо ва таҳлили қарорҳои судӣ ва омӯзиши мисолҳо дохил мешаванд. Чунин чорабиниҳо ба фаҳмидани аҳамияти риояи қонунҳо ва қоидаҳо мусоидат мекунанд.

4) Самти иҷтимоию фарҳангӣ: Он ба ҷорӣ намудани арзишҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёти фарҳангӣ ва иҷтимоӣ нигаронида шудааст. Аз ҷумла ташкили фестивалҳо, намоишҳо, озмунҳо, чорабиниҳои тематикӣ, инчунин ташкили марказҳои таълими ҳуқуқӣ ва маҳфилҳо. Чунин чорабиниҳо ба оммавӣ гардидани донишҳои ҳуқуқӣ ва ташаккули эҳтиром ба қонун мусоидат мекунанд.

5) Самти оилавӣ: Он бо тарбияи ақидаҳои дуруст дар бораи қонун ва қоидаҳои рафтор дар муҳити оила алоқаманд аст. Волидайн дар ташаккули

арзишҳои ахлоқӣ ва шуури ҳуқуқӣ дар кӯдакон нақши калидӣ доранд, аз ин рӯ муҳим аст, ки онҳо фарзандони худро таълим диҳанд ва қонунҳоро риоя кунанд.

Ин самтҳои тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ бо ҳам алоқаманд буда, дар раванди ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ якдигарро пурра мекунанд. Онҳо ба муҳайё кардани шароит барои риояи бошуурокаи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ҳавасманд гардондани рафтори ҳуқуқӣ ва масъулияти шаҳрвандӣ нигаронида шудаанд.

Инчунин қайд намудани тарбияи ватандӯстӣ зарур аст, ки дар ҳавасмандии рафтори ҳуқуқӣ аҳамияти ҷиддӣ дорад¹⁷⁵. Ватанпарастӣ арзиши муқаддас ва аз ҳама муҳимтарини тарбия мебошад, ки он дар мафҳумҳои диёр, макон, кишвар, сарзамин, ватан низ ифода меёбад. Ҳамаи унсурҳои дигари тарбия ба ҳамин унсур тарбия иртибот доранд ва тарбияи ватанпарастӣ садоқатмандии шаҳрвандро ба ватани хеш дар назар дорад¹⁷⁶. Тарбияи ватандӯстӣ дар ташаккули маромнокии рафтори қонунӣ аҳамияти калидӣ дорад. Ҳисси ватандӯстӣ, эҳтиром ба кишвар ва қонунҳои он ба ташаккули масъулияти шаҳрвандӣ ва риояи бошуурокаи меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат мекунад¹⁷⁷. Тарбияи ватандӯстӣ бо чунин роҳҳо метавонад ба маромнокии рафтори ҳуқуқӣ мусоидат намояд:

а) Тарбияи ватандӯстӣ ба ташаккули ҳисси мансубият ба кишвар ва ҷомеа мусоидат мекунад. Одамоне, ки бо кишвари худ ифтихор мекунанд ва арзишҳои онро қадр мекунанд, одатан бештар қонуну қоидаҳоро риоя мекунанд, зеро онҳо онро саҳмгузори ба беҳбудӣ ва суботи Ватани худ медонанд.

¹⁷⁵ Ниг.: Раҳмон Д.С. Тарбияи ҳуқуқӣ–ватандӯстии шаҳрвандон / Д.С. Раҳмон // Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: Маводи конференсияи байналмилалии илмию назариявӣ бахшида ба таҷлили рӯзи ҳуқуқи инсон (05 декабри 2023 года). – Таджикский национальный университет, 2023. – С. 40-46.

¹⁷⁶ Ниг.: Саъдизода Ҷ., Пирова Г.С. Унсурҳои таркибии тарбия дар қаринаи тарбияи ҳуқуқӣ / Ҷ. Саъдизода, Г.С. Пирова // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе Душанбе. – 2022. – №4 (28). – С. 112-120.

¹⁷⁷ Ниг.: Давлатшозода А. Тарбияи ватанпарастии ҷавонон / А. Давлатшозода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2021. – №2 (39). – С. 47-51.

б) Тарбияи ватандӯстӣ эҳтиром ба қонунҳо ва институтҳои қонун ва тартиботи кишвари худро инкишоф медиҳад. Одамоне, ки нисбат ба кишвари худ эҳтироми амиқ эҳсос мекунанд, одатан ба қонунҳои он итоат мекунанд, зеро онҳо инро нишонаи эҳтиром ба ҷомеа ва арзишҳои он медонанд.

в) Тарбияи ватандӯстӣ ба ташаккули ҳисси масъулиятшиносӣ дар назди ҷамъият мусоидат мекунад. Одамоне, ки дар рӯҳияи ватандӯстӣ тарбия ёфтаанд, кӯшиш мекунанд, ки неъматҳои ҷамъиятиро пеш баранд, зиндагии хамватанонро беҳтар намоянд. Ин риояи қонунҳо ва муқарраротро дар бар мегирад, ки тартибот ва субот дар ҷомеаро нигоҳдоранд.

г) Тарбия дар асоси моделҳо ва арзишҳои ватандӯстӣ метавонад ҳамчун ангега барои риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ хизмат кунад. Вақте мардум аз роҳбарон, арбоби ҷамъиятӣ ва дигар шахсиятҳо намунаи ватандӯстӣ ва масъулияти шаҳрвандиро мебинанд, бештар аз ин намуна пайравӣ намуда, ба қонунҳо итоат мекунанд.

д) Тарбияи ватандӯстӣ аҳамияти ҳифзи манфиатҳои миллӣ ва соҳибхитиёрии кишварро таъкид мекунад¹⁷⁸. Одамоне, ки дар чунин фазо тарбия ёфтаанд, риояи қонуну қоидаҳоро василаи таъмини амнияти ободии кишварашон медонанд.

Ҳамин тариқ, тарбияи ватандӯстӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад, зеро он ба ташаккули ҳуввияти шаҳрвандӣ, эҳтиром ба қонунҳо ва институтҳои ҳуқуқи ва тартиботи кишвари худ, инчунин ҳисси масъулият дар назди ҷомеа мусоидат мекунад.

Ҳангоми омӯختани мавқеъ ва нақши раванди тарбия дар низоми такмили маромнокии рафтори ҳуқуқӣ самтҳои асосӣ ё дуҷумдараҷаи онро ҷудо кардан ғайриимкон аст.

Аҳамияти нақши тарбияи ҳуқуқӣ дар вазифаҳои он зоҳир мегардад: «Тарбияи ҳуқуқӣ ба монанди тамоми комплекси таълимӣ ду вазифаи

¹⁷⁸ Ниг.: Насурова Б.А. Проблемы патриотического воспитания молодежи в современном Таджикистане / Б.А. Насурова // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховадинова Академии наук Республики Таджикистан. – 2019. – №4. – С. 48-52.

асосиро иҷро мекунад. Якум додани миқдори муайяни дониш ва малака ва «маърифати ҳуқуқӣ» ба шахсони тарбияшаванда (шахсҳо, гурӯҳҳои иҷтимоӣ) иборат аст. Дуюм, дар ташаккули афкори ҳуқуқӣ, эҳсосот, эътиқод дар шуури ҳуқуқии ин субъектҳо мебошад»¹⁷⁹. Ҳамин тавр, тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо шакли интиқоли донишҳои ҳуқуқӣ, аниқ кардани талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ мебошад, балки як роҳи муҳими ташаккули ақида ва эътиқод дар шуури ҳуқуқии одамон мебошад.

Раванди таълими ҳуқуқӣ як механизми мураккаби ҳуқуқӣ мебошад. Хусусияти он аз бисёр омилҳо вобаста аст. Сухан, пеш аз ҳама, дар бораи омилҳои хусусияти иҷтимоӣ, идеологӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқидошта меравад. Байни онҳо омили ҳуқуқӣ, ки пеш аз ҳама бо тақмили қонунгузори амалкунанда ва меъёрҳои ҳуқуқӣ алоқаманд аст, ҷойи махсусро ишғол мекунад. Азбаски ҳуди меъёрҳои ҳуқуқӣ манбаи асосии раванди тарбия мебошанд, онҳо бояд хислатҳои ҳуқуқиро ҳамчун арзиши умумии ҷамъияти инъикос намоянд.

Масъалаи объекти тарбиявии ҳуқуқӣ хеле кушода боқӣ мемонад. Ба андешаи мо, рафтор метавонад ҳамчун объекти асоси баромад кунад, зеро ҳадафи асосии тамоми раванди тарбияи ҳуқуқӣ ташаккули рафтори ҳуқуқӣ мебошад. Аммо чунин ба назар мерасад, ки ташаккули рафтори ҳуқуқӣ зуҳуроти берунии тарбияи ҳуқуқӣ мебошад. Ба назари мо, объекти аслии ин раванд шахсият ва шуури мусбати ҳуқуқии субъект мебошад. Танҳо дар шуури ҳуқуқии шахс он муносибатҳо ва саъйу кӯшишҳои гирд оварда мешаванд, ки ҳадафҳо, ангезаҳо рафтори қонуниро муайян мекунанд. Ин муносибат эътиқоди ҳуқуқии шахси мушаххасро ба дурустии амалҳои ҳуқуқие, ки дар асоси дониши ҳуқуқи анҷом дода мешавад, ифода мекунад.

Муҳим аст, ки на танҳо донишҳои ҳуқуқӣ ба эътиқоди шахс табдил дода шаванд, балки инчунин ташаккул додани одати қавӣ аз рӯйи ин донишҳо амал кардан, яъне одати рафтори ҳуқуқӣ низ зарур аст.

¹⁷⁹ Ниг.: Баранов П.П. Правосознание и правовое воспитание / Общая теория права / Под ред. В.К. Бабаева. – Н. Новгород, 1993. – С. 486.

Самаранокии тарбияи ҳуқуқӣ танҳо дар он мавридҳо ба даст меояд, ки дар шуури ҳуқуқии шахс ақидаҳо, андешаҳо, эҳсосоте, ки ба зарурат ва одати иҷрои амалҳои қонунӣ миёнаравӣ мекунанд, ташаккул ёбанд. Ба назари мо раванди тарбияи ҳуқуқиро метавон ҳамчун механизме муаррифӣ кард, ки дорои унсурҳои муаян мебошад. Пеш аз ҳама, ин як низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки муносибатҳои ҷамъиятиро танзим мекунанд. Талаботи қонун бояд ба таври муайян ба шуури ҳуқуқии шахс расонида шавад ва дастури рафтори қонунии ӯ гардад.

Унсуре дигари механизми тарбияи ҳуқуқӣ шаклҳо, воситаҳо ва усулҳои тарбияи ҳуқуқӣ мебошад. Унсуре муҳимтарини ин механизм шуури ҳуқуқии шахс мебошад. Шуури ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори қонунӣ дар байни шахсон ва умуман ҷомае нақши муҳим мебозад. Ин як системаи донишҳо, эътиқодҳо, арзишҳо ва ғояҳо дар бораи қонунҳо, ҳуқуқҳо ва масъулиятҳост, ки ба рафтори одамон таъсир мерасонанд. Аз ин рӯ, шуури ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ аҳамияти калон дорад. Ҳар қадаре ки шахс шуури ҳуқуқии мутараққӣ дошта бошад, ҳамон қадар эҳтимолияти мувофиқи қонун амал кардан ва дар ҳолатҳои гуногун қарорҳои дуруст қабул кардани ӯ зиёд мешавад.

Тарбияи ҳуқуқиро метавон бо истифода аз шаклҳои гуногун анҷом дод. Ба инҳо тайёрии махсус ва касбӣ (таълим дар донишкадаҳои олий ва миёнаи махсуси идоравӣ), гузарондани машғулиятҳои махсус, машваратҳо, конференсияҳо.

Тарбияи ҳуқуқӣ дар сатҳи инфиродӣ ва гурӯҳӣ сурат мегирад. Ҳар яке аз ин намудҳо афзалиятҳои худро доранд. Ҳамин тавр, тарбияи ҳуқуқии гурӯҳӣ имкон медиҳад, ки одамон оид ба эътибор пайдо кардани қонунҳои нав ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ огоҳӣ пайдо кунанд, ки ин бо назардошти ҳаҷми мавҷудаи иттилооти ҳуқуқӣ муҳим аст.

Омӯзиши ҳуқуқии инфиродӣ ва гурӯҳӣ дар ташаккули маромнокии рафтори қонунӣ дар одамон нақши муҳим дорад:

1) Тарбияи ҳуқуқии инфиродӣ ба шахс таълим медиҳад, ки дар бораи маъноии қонунҳо ва қоидаҳо аз нуқтаи назари арзишҳо ва эътиқоди худ андеша кунад. Инчунин раванди таълими инфиродӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои шахсияти ҳар як шахс ба инобат гирифта шавад, ки ба ташаккули самараноки дар маромнокии рафтори қонунӣ мусоидат мекунад. Ғайр аз ин тарбияи ҳуқуқии инфиродӣ ба шахс кӯмак мекунад, ки масъулияти шахсии худро барои риояи қонунҳо ва қоидаҳо дарк кунад.

Дар заминаи гурӯҳ, одамон метавонанд рафтори иштирокчиёни дигарро мушоҳида ва намунасозӣ кунанд, ки метавонад ба маромнокии онҳо ба рафтори қонунӣ таъсир расонад. Инчунин муҳокимаи гурӯҳӣ оид ба масъалаҳои ҳуқуқӣ ба табодули афкор ва таҷриба мусоидат мекунад, ки дарки аҳамияти қонунҳо ва қоидаҳоро мустақкам мекунад. Ғайр аз ин омӯзиши ҳуқуқии гурӯҳӣ муҳити дастгирӣ ва ҳамкориҳои байни иштирокчиёнро фароҳам меорад, ки метавонад маромнокии онҳоро ба рафтори қонунӣ тавассути ҳисси мансубият ва масъулият дар назди ҷомеа тақвият диҳад.

Ҳамин тавр, тарбияи ҳуқуқии инфиродӣ дар ташаккули маромнокии рафтори қонунӣ дар ҳар як шахс нақши асосиро мебозад. Ин равандест, ки барои шиносӣ кардани шахс бо меъёрҳо, қонунҳо ва принципҳои асосии ҳуқуқ, инчунин ба ӯ талқин кардани фаҳмиши аҳамияти риояи қоидаҳои ҷомеа нигаронида шудааст. Мақсади чунин таълим азхудкунии дохилии меъёрҳои ҳуқуқӣ ва қабули онҳо ҳамчун арзишҳои худ мебошад. Тавассути усулҳои гуногун, аз қабилӣ таълим, мисолҳои ҳаётӣ, муҳокимаи вазъиятҳо шахс дарк мекунад, ки риояи қонун на танҳо вазифа аст, балки ҳам ба ҷомеа ва ҳам ба худ манфиат меорад. Чунин тарбия ба ташаккули ҳавасмандии дохилӣ барои риояи қонун мусоидат мекунад, ки дар навбати худ ба ташаккули рафтори устувори ҳуқуқӣ дар соҳаҳои гуногуни ҳаёт мусоидат мекунад.

2) Тарбияи ҳуқуқии гурӯҳӣ дар ташаккули маромнокии рафтори қонунӣ тавассути таъсири меъёрҳо ва арзишҳои коллективӣ нақши муҳим мебозад. Дар дохили гурӯҳ одамон ҳамкорӣ кардан, эҳтироми ҳуқуқҳои аъзои дигар ва риояи қоидаҳои умумиро меомӯзанд. Муҳокимаи масъалаҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, ҳалли низоъҳо ва ҷаъолияти муштарак ба масъулияти иҷтимоӣ ва дарки аҳамияти қонун ва тартибот мусоидат мекунад. Дар натиҷаи ҳамкории гурӯҳӣ иштирокчиён дарк мекунанд, ки амали онҳо ба некӯаҳволии умумӣ таъсир мерасонад ва ин онҳоро водор мекунад, ки қонунҳо ва қоидаҳоро дар асоси принципҳои адолат ва қонуният риоя кунанд.

Тарбияи ҳуқуқии инфиродӣ ва гурӯҳӣ ҳамдигарро пурра намуда, муносибати маҷмӯӣ барои ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқиро ба вуҷуд меорад. Ҷанбаҳои инфиродӣ хусусиятҳои ҳар як фардро ба назар мегиранд, дар ҳоле ки динамикаи гурӯҳӣ муҳити иҷтимоиро ба вуҷуд меорад, ки риояи қонунҳо ва қоидаҳоро дастгирӣ мекунад.

Дар раванди маромнокии рафтори ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ мавқеи ниҳоят муҳимро ишғол менамояд. Д.А. Керимов қайд менамояд, ки «Фарҳанги ҳуқуқӣ бо фарҳанги умумӣ бо ҳазорҳо риштаҳо алоқаманд аст. Таъсири пурқудрати судманди он ба шуури ҳуқуқӣ, тафаккур, ҷаҳонбинии шахсоне, ки қонун эҷод мекунанд, ба арзишҳои ҳуқуқии онҳо мустақиман (ё бавосита) моҳияти қонунгузорию муайян мекунанд, мутобиқати онро ба рӯҳияи таърихӣ ва миллии халқ, талаботи қонунгузорӣ ва манфиатҳои одамон муайян мекунанд¹⁸⁰. Аз ин рӯ, ба андешаи мо, давлат ҳангоми ташаккули мафҳумҳои идеологии фарҳанги ҳуқуқии муосир бояд тамоми паҳлӯҳои рӯшд ва фарҳанги инсониро низ ба инобат гирад.

Мушкилоти фаҳмиши мафҳуми фарҳанги ҳуқуқӣ то ҳол ҳалли худро наёфтааст. Олимони соҳа мафҳумҳои гуногуну ба ҳам муҳолифи фарҳанги ҳуқуқиро пешниҳод намудаанд, аз ин рӯ то ҳол мафҳуми ягонаи фарҳанги

¹⁸⁰ Ниг.: Керимов Д.А. Законотворчество / Д.А. Керимов // Право и образование. – 2001. – №3. – С. 69.

хуқуқӣ ҷой надорад¹⁸¹. Тибқи ақидаи Сотиволдиев Р.Ш., фарҳанги ҳуқуқӣ ин як намуди фарҳанги ҷомеа мебошад, ки аз сатҳи инкишофи ҳуқуқии ҷомеа дар робита бо ҳамаи унсурҳои воқеияти ҳуқуқӣ гувоҳи медиҳад¹⁸². Насурдинов Э.С. мафҳуми фарҳанги ҳуқуқиро ба таври зайл пешниҳод мекунад: «Фарҳанги ҳуқуқӣ – ин қисми таркибии фарҳанги умумии ҷомеа ва фард маҳсуб меёбад»¹⁸³. Мувофиқи ин ақида фарҳанги ҳуқуқӣ қисми таркибии фарҳанги умумӣ ва инфиродӣ эътироф мешавад. Муаллифон пештар ба мафҳуми умумии фарҳанги ҳуқуқӣ диққат дода, ба фарҳанги ҳуқуқии инфиродӣ камтар аҳаммият медоданд. Фарҳанги ҳуқуқии инфиродӣ низ падидаи васеъ буда, дорои зерсоҳаҳои худ мебошад, ба монанди фарҳанги ҳуқуқии ҷавонон, фарҳанги ҳуқуқии занон, фарҳанги ҳуқуқии мақомоти давлатӣ ва ғайра. Дар ин замина Саъдизода Ҷ. мавзӯи фарҳанги ҳуқуқи инсонро дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд таҳлил намуда, фарҳанги ҳуқуқи инсонро қисми таркибии фарҳанги умумӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ медонад¹⁸⁴.

Мавриди зикр аст, ки дар Тоҷикистон сиёсати давлатӣ дар самти баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва таълиму тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз ҷумла Фармони Президенти ҶТ аз 9-уми апрели соли 1997, таҳти №691 «Дар бораи сиёсати ҳуқуқӣ ва таъмини тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қарори Ҳукумати ҶТ аз 22-юми августи соли 1997, таҳти №383 «Дар бораи баъзе чораҳои беҳтар намудани тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандон ва кори ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ», Қарори Ҳукумати ҶТ аз 3-юми март соли 2006, таҳти № 94 «Дар бораи тасдиқи Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва Фармони Президенти ҶТ аз 6-уми феввали соли 2018, таҳти №1005 «Дар бораи Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон

¹⁸¹ Ниг.: Алиев Ф.Ш. Ташаккули фарҳанги ҳуқуқии Ҷавонони Тоҷикистон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд / Ф.Ш. Алиев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2019. – №3. – С. 14.

¹⁸² Ниг.: Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Империл-Групп, 2010. – 605 с.

¹⁸³ Ниг.: Насурдинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе: Истеъдод, 2010. – С. 58.

¹⁸⁴ Ниг.: Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ. – Душанбе, 2018. – С. 73.

барои солҳои 2018-2028» ва Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030, ки бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 27-уми ноябри соли 2019, таҳти №599 тасдиқ карда шудаанд, амалӣ карда мешавад.

Фарҳанги ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, маҷмуи арзишҳо ва меъёрҳои мебошанд, ки дар шуури шахс реша гирифта, рафтори шахсро муайян мекунад ва дар анъанаҳо ва услуби муносибати байни шахс ва ҳуқуқ ифода меёбанд¹⁸⁵.

Дар китобҳои ҳуқуқӣ тамаддуни қонуниро ба тамаддуни қонунии ҷомеа ва инчунин тамаддуни қонунии шахсон тақсим кардан маъмул аст. Ҳузури додасуда сатҳи қонунии фарҳанги шахс бо пайдо мешавад қонунӣ фарҳангҳои ҷомеа, аммо ҳамчун посухи муошират, он моҳияти онро танзим мекунад қонунӣ фарҳангҳои ҷомеа.

Фарҳанги ҳуқуқӣ ба маромнокии рафтори ҳуқуқӣ, муайян кардани муносибати шахс ба қонун, ҳуқуқ ва уҳдадориҳо доираи маърифати ҳуқуқӣ таъсири назаррас мерасонад. Он тавассути таълим, иҷтимоӣ ва таҷрибаи мутақобила бо меъёрҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа ташаккул меёбад.

Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ ба огоҳӣ аз маърифати ҳуқуқӣ, аҳамияти ҳуқуқ ва меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат менамояд. Шахсе, ки аҳамияти меъёрҳои ҳуқуқро дарк карда, моил аст, ки онҳоро ҳатто бидуни маҷбуркунии мустақим риоя кунад. Инчунин донишдони қонун ва қобилияти татбиқи он дар ҳаёти ҳаррӯза ба шахс кӯмак мекунад, ки қарорҳои огоҳона ва дахлдор қабул намояд. Ғайр аз ин, шахсоне, ки маданияти баланди ҳуқуқӣ доранд, бештар масъулиятшиносона рафтор мекунад, зеро дарк мекунад, ки оқибати амали худ барои худ ва дигарон чӣ гуна аст.

Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ ба ташаккули маромнокии дохилии шахс барои риояи қоидаҳо ва қонунҳо, ҳатто дар сурати набудани назорат мусоидат мекунад. Шахсони дорони сатҳи баланди фарҳанги комили ҳуқуқӣ ҳамчун субъекти мушаххаси ҳуқуқ амалҳои фаъоли ҳуқуқӣ анҷом дода,

¹⁸⁵ Ниг.: Хиль И.М. Правосознание и правовая культура и их роль в мотивации правомерности поведения / И.М. Хиль // Юридический вестник Кубанского государственного университета. – 2013. – №3 (16). – С. 23-24.

мавқеъҳои арзишдорӣ ҳуқуқиро интиҳоб намуда, дар ин асос манфиатҳо ва ниёзҳои ҳаётан муҳимро ба даст меоранд, дар ҳоле ки ба ҳуқуқ ва озодиҳои дигар субъектҳои ҳуқуқ ҳалал намерасонанд, зеро онҳо бошуурона ва мақсаднок, чун қоида, рафтори ҳуқуқӣ ҳавасманд мебошанд¹⁸⁶.

Фарҳанги ҳуқуқии шахс ин маърифати ҳуқуқӣ шахс буда, муносибати эҳтиромона ба қонун ва риояи талаботи он мебошад. Ба ибораи дигар, фарҳанги ҳуқуқии шахс дараҷа ва хусусияти рӯшди ҷомеаро инъикос намуда, иҷтимоӣшавии шахсият ва ташаккули рафтори ҳуқуқии шахсиятро таъмин менамояд¹⁸⁷.

Фарҳанги ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ нақши муҳим мебозад, зеро он сатҳи огоҳӣ ва эҳтироми қонунро дар ҷомеа муайян мекунад. Дараҷаи маданияти ҳуқуқӣ ҳар қадар баланд бошад, маромнокии риояи қонунҳо ва қоидаҳо, ҳатто дар сурати мавҷуд набудани назорати бевосита ё муҷозот ҳамон қадар қавитар мешавад. Фарҳанги ҳуқуқӣ донишҷӯи қоидаҳо ва принсипҳои асосии ҳуқуқӣ, эҳтиром ба қонун, арзишҳои ахлоқию ахлоқӣ, қобилияти ҳалли низоъҳо дар доираи қонунҳо дар бар мегирад. Он тавассути маориф, алоқа, васоити ахбори омма ва дигар муассисаҳои иҷтимоӣ ташаккул меёбад.

Шахсони дорои маданияти баланди ҳуқуқӣ дошта одатан, барои кирдорашон бештар масъулиятшинос буда, бодиккаттар рафтор мекунанд, зеро онҳо оқибатҳои вайрон кардани қонунро на танҳо барои худ, балки барои тамоми ҷамъият дарк менамоянд. Аз ин рӯ, фарҳанги ҳуқуқӣ омили асосии маромнокии рафтори ҳуқуқӣ, фароҳам овардани замина барои ташаккули ҷомеаи устуворӣ ҳуқуқбунёд мебошад.

Маромнокии рафтори ҳуқуқӣ дар низоми ҳуқуқие, ки рӯшди муносибатҳои ҷамъиятии инсониро таъмин менамояд бояд мавқеи асосиро ишғол намояд.

¹⁸⁶ Ниг.: Працко Г.С. Правовая культура как стимул мотивации активного правомерного поведения личности / Г.С. Працко // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2021. – №2 (129). – С. 59-62.

¹⁸⁷ Ниг.: Сальников В.П. Правовая культура / Общая теория права. – Н. Новгород, 1993. – С. 501.

Бояд қайд намуд, ки вақте инсон аз хурдсолӣ аллақай некиро аз бадӣ фарқ карда метавонад, вақте ки даст ба баъзе кирдори бад мезанад, агар калонсол ба ӯ фаҳмонад, ки чӣ бад ва чӣ хуб аст, кӯдак бояд дарк кунад, ки чӣ бояд кард ва чӣ не. Агар одам аз хурдсолӣ ба илм рағбат пайдо карда бошад, китобҳои зиёдеро мутолиа кунад, ӯ як амалро аз дигараш фарқ карда метавонад. Вай бояд дарк намояд, ки то хатми мактаб ва донишгоҳ ӯ маош гирифта наметавонад ва ё категорияи одамоне ҳастанд, ки аз хурдсолӣ ба кор мераванд, ё рӯзона мехонанду баъди нисфирӯзӣ кор мекунанд. Ҳар як фард дарҳол мехоҳад хонаи барҳаво, мошини боҳашамат ва маблағи калон дошта бошад. Аммо вай бояд ба худ фаҳмонад, худро бовар кунонад, ки ин ба осонӣ ба даст намеояд. Ҳар кас ниёзҳо дорад. Ин аст он чизе ки одамонро ҳавасманд мекунад. Ҳар кас мехоҳад талаботи худро қонеъ гардонад. Аммо баъзе одамон талаботи худро бо рафтори зиддиҷамъиятӣ қонеъ мегардонанд. Нафъ, ташнагӣ ба пул, хоҳиши расидан ба қуллаҳо, баъзан вақт ҳасад, интиқом, сатҳи пасти зеҳнӣ боиси содир шудани рафтори инҳирофӣ, яъне ҷиноят мегардад. Ҳар як шахс эҳсоси интихоби рафтори ҳуқуқӣ ва ё рафтори ғайриҳуқуқиро дорад. Аммо ин аз он вобаста аст, ки ӯ чӣ гуна ба воя расидааст, муҳит ба ӯ чӣ гуна таъсир мерасонад, бо кӣ муошират мекунад, оё ӯ андешаи худро дорад ё ба касе пайравӣ мекунад. Ҳама он чизе, ки мо номбар кардем, ба инсон таъсир мерасонад, аммо ба ҳар ҳол инсон бояд худаш қарор қабул кунад.

Умуман, инсон худ аз худ махлуқи пешгӯинашаванда аст. Тавре ки мегӯянд, бо одам 30 сол зиндагӣ кун, лекин хислати ӯро пурра дарк карда наметавонӣ, намедонӣ, ки ӯ фардо ё дар оянда чӣ кор карда метавонад. Асаби инсон як узви мураккаби бадан аст, ки солҳо боз омӯхта мешавад, аммо то ҳол касе ба баъзе саволҳо ҷавоби дақиқ дода наметавонад.

Бояд қайд намуд, ки ҳадафи сиёсати ҳар як давлат таъсис додани чунин механизми идоракунии давлат ва татбиқи қонунро мебошад, ки дар он тамоми аъзои ҷомеа дар фаъолияти худ талаботи қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқиро ба таври қатъӣ риоя кунанд. Мақомоти ҳокимияти

давлатии дар самтҳо ва бахшҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа ва давлат як маҷмӯи ислохотҳоро анҷом дода, ҳамзамон маҷмӯи тадбирҳоро оид ба таҳкими заминаи ҳуқуқии ҳаёти давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҳамчун яке аз самтҳои муҳимтарини рӯшди тараққиёти минбаъдаи мамлакат андешида истодаанд.

Бинобар ин, ҳама омилҳои, ки ба кори муътадил ва тараққиёти ҷамъият ҳалал мерасонад, асосҳои ҳуқуқии онро вайрон мекунад, бартараф намуда, тамоми кӯшишҳои мақомоти идоракунӣ барои ислоҳоти дастгоҳи идоракунӣ равона гардидаанд. Ба ташкили самараноки идоракунии ҷомеа, пешгирии содир намудани ҳуқуқвайронкуниҳо ва ба ҳадди ақал расонидани оқибатҳои манфии ғайриқонунӣ, муаян намудани намудани ангеҷаҳои риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ мусоидат менамояд. Маҳз ҳамин аҳамияти мушкилоти рафтори ҳуқуқӣ дар ҳалли масъалаҳои асосии назария ва амалияи танзими ҳуқуқӣ нишон медиҳад.

Мавриди зикр аст, ки маҳаки асосии маромнокии рафтори ҳуқуқӣ, арзиш мебошад, ки он нисбат ба инсон ҳамчун предмети манфиатҳои ӯ хизмат намуда, барои шуури ӯ ҳамчун дастури ҳамарӯза дар воқеияти объективӣ ва иҷтимоӣ хизмат мекунад. Дар ҳар як вазъияти ҳаёт ҳамеша якчанд вариантҳои имконпазири рафтор мавҷуданд. Интиҳоби рафтор бо низоми арзишҳои муштараки шахс муайян карда мешавад. Аз ин рӯ, арзишҳои муштараки шахс дар маҷмӯъ яке аз омилҳои муҳимтарини муайянкунандаи рафтори ҳар аъзои ҷомеа, аз ҷумла рафтори ҳуқуқӣ мебошанд.

Рафтори ҳуқуқӣ, ки ба ангеҷаҳои аз ҷониби иҷтимоӣ тасдиқшуда асос ёфтааст, бештар аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъол буда, дараҷаи баланди шуури ҳуқуқӣ ва маданияти ҳуқуқии субъектро инъикос намуда, бо дараҷаи баланди фидокории дохилии шахс хос аст. Вале асоснок амалҳо метавонад бошад ва дар ин ҳолат, агар соҳаи инфиродии он далелҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ маҳкумшударо дар бар гирад, ҳузури ҳолат бешубҳа он аст, ки онҳо дар амалҳои манъшудаи қонунгузорӣ ба ҳеч вазҳ зоҳир намешаванд.

Намудҳои гуногуни рафтори ҳуқуқӣ ба ин ё он тарз бевосита ё бавосита ба тарафи субъективии таркиби он алоқаманд мебошанд. Ангезаҳои асоси рафтори ҳуқуқиро ташкил дода, барои тартиботи ҳуқуқӣ нақши муҳим доранд. Зухуроти берунӣ ва шаклҳои рафтори ҳуқуқӣ, устувории он дар фазо ва замон - ҳамаи ин ба як қатор омилҳои муайянкунандаи рафтори ҳуқуқӣ вобаста мебошад.

Яке аз муҳимтарин омилҳои муайянкунандаи рафтори ҳуқуқӣ маҷмуи муайяни арзишҳои мебошад, ки аз ҷониби шахс бевосита дар ҷараёни рафтори қонунӣ татбиқи муносибатҳои муайяни арзишӣ аз субъект ба амал меояд. Агар арзишҳои шахс бештар ба низоми арзишҳои, ки дар марҳилаи кунунии рӯшди ҷомеа ва давлат ҳукмронӣ мекунад, мувофиқат ояд, дар аксари ҳолатҳо талаботи ӯ ба таври қонунӣ амалӣ карда мешаванд. Дар ҳолати баръакс: агар низоми арзишҳои инсон ба системаи арзишҳои дар ҷомеа ҳукмронӣ муҳолиф бошад, пас, чунин шахс дар қонеъ кардани ниёзҳои худ гумон аст, ки меъёрҳои иҷтимоии ҷомеа, аз ҷумла меъёрҳои ҳуқуқӣ риоя мекунад.

Ангезае, ки аз ҷониби шахс тасдиқ шудааст, ба ӯ имкон медиҳад, ки фаъолияти муайяноро оғоз кунад. Мундариҷаи ангеза аз ду ҷузъ иборат аст: барномаи фаъолият (он омиле мегардад, ки фаъолиятро роҳнамоӣ мекунад ва амали инсонро назорат мекунад) ва ҳадафи фаъолият, ки бо муқоиса бо оқибатҳои амал ҳамчун меъёри санҷиши дурустии барномаи тартибдодашуда хизмат мекунад.

Ғайр аз сифатҳои ягонаи амали инсонӣ, пайдарпаии амали қонунӣ инчунин хосиятҳои хоси онро аз амали қонунӣ фарқгузорӣ менамояд. Ба чунин маълумотҳо дохил мешаванд: зиддиҷамъиятӣ; бартарии арзишҳои моддӣ нисбат ба арзишҳои дохилӣ; Бартарии чунин ангезаҳо, инчунин қор; ҳавасмандкунӣ дар якҷоягӣ бо ҳадафҳои мустақим, на имкониятҳои муҳим; дараҷаи ками арзишҳо дар консепсияи арзишҳои иҷтимоӣ.

Хусусияти маромнокии рафтори ҳуқуқӣ дар он аст, ки таъсир ба шахс тавассути дар меъёрҳои ҳуқуқӣ муқаррар кардани асосҳо ва шартҳои ба даст овардани ҳама гуна неъматҳои иҷтимоӣ сурат мегирад. Имкони ба даст овардани неъматҳои мувофиқ одатан бо ба даст овардани натиҷаи муайяни аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок алоқаманд аст. В.Н. Кудрявтсев таъкид мекунад, ки таъсири ангезандаи ҳуқуқӣ дар эътирофи ҳуқуқӣ, таъмин ва ҳимояи амалҳои қонунии барои ҷомеа муфид, дар маромнокии моддии онҳо ифода меёбад¹⁸⁸. А.Н.Радищев қайд кардааст, ки воситаҳои ҳавасмандӣ моҳияти навҳои гуногуни мукофот мебошанд¹⁸⁹.

Мавриди зикр аст, ки ангезаи рафтори ҳуқуқии инсонро дар ҷамъият, на танҳо ваъда ва ё додани неъматҳои иҷтимоӣ буда метавонанд. Таҳдиди ҷазо (ва татбиқи он) инчунин метавонад ҳамчун ангезанда) барои рафтори мусбат, аз ҷиҳати иҷтимоӣ матлуб амал кунад¹⁹⁰. Ин хулоса ба ақидае, ки тибқи он ангеза усул ва воситаи ҳуқуқие мебошад, ки танҳо бо ба вуҷуд овардани оқибатҳои ҳуқуқии мусбати рафтор алоқаманд мебошад, мувофиқат намекунад¹⁹¹.

Бо вуҷуди ин, чунин ҳалли мушкилот, ки дар психология ва дигар илмҳои ҷамъиятӣ қобили қабул аст, аз нуқтаи назари ҳуқуқ ва таъсири он ба рафтори одамон қомилан асоснок ҳисобидан душвор аст. Зимнан, ин усулҳо ва воситаҳои ҳуқуқии таъсиррасонӣ ба рафтори одамон дар ҷомеа аз ҷиҳати сифатан гуногун мебошанд.

Бо ақидаи И.Е. Звечаровский розӣ шудан лозим аст, ки хусусияти ҳуди маромнокӣ, инчунин мавқеъ ва нақши он дар системаи дигар ангезандаҳое, ки ба шахсият таъсир мерасонанд, аз ҷиҳати ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ аҳамияти кам надоранд.

¹⁸⁸ Ниг.: Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. – М., 1982. – С. 31-32.

¹⁸⁹ Ниг.: Радищев А.Н. О законоположениях / А.Н. Радищев // Избранные философские сочинения. – М., 1949. – С. 405.

¹⁹⁰ Ниг.: Никитинский В.И., Глазфин В.В. Общие законы управления и правовое регулирование / В.И. Никитинский, В.В. Глазфин // Советское государство и право. – 1979. – №9. – С. 13.

¹⁹¹ Ниг.: Курилов В.И. Статусное стимулирование позитивного поведения личности в трудовых правоотношениях в условиях нового хозяйственного механизма / Современные проблемы уголовного права и криминологии. – Владивосток, 1991. – С. 86.

Пайдоиши мафҳуми ангезандаи ҳуқуқӣ бо дохил намудани ҷораҳои ҳавасмандкунӣ ба қатори воситаҳои таъсири ҳуқуқӣ алоқаманд аст. Маълум аст, ки аз ҳамин сабаб мафҳумҳои «маромнокӣ» ва «ангеза» аксаран ҳамчун синоним шумурда мешуданд. Ҳамчунин бояд қайд намуд, ки дар адабиёти назарияи умумии ҳуқуқ тамоюли маромнокӣ (таъмини ҳама гуна имтиёзҳо барои натиҷаҳои ба даст овардашуда) ҳамчун омили ангезандаи беруниҳуқуқӣ ҳисобида шудааст. Ба андешаи С.С. Алексеев, маромнокӣ «на санксияҳои меъёрҳоро иваз ё пурра мекунад, балки таъсири маҷбурияти давлатиро, ки бо ёрии механизми ҳуқуқӣ дар маҷмуъ амалӣ карда мешавад, иваз мекунад»¹⁹². И.Е. Звечаровский беасос будани чунин равишро қайд намуда, ба хулосае меояд, ки дар ин маврид мушкилоти ангеза «хусусан аз ҷиҳати дарки моҳияти ҷораҳои маромнокӣ ба назарияи ҳуқуқ бегона аст»¹⁹³.

Тадбирҳои маромнокии ҳуқуқӣ (яъне, ангезахое, ки дар баъзе меъёрҳои ҳуқуқӣ пешбинӣ шудаанд) ҳангоми мавҷуд будани асосҳои дар қонун (ё дигар санади меъёрии ҳуқуқӣ) пешбинишуда татбиқ карда мешаванд ва боиси оқибатҳои мушаххаси мусбӣ барои субъект мегарданд. «Агар ангеза дар қонун муқаррар карда шуда бошад, агар татбиқи он бо ин ё он намуди рафтори ҳуқуқӣ алоқаманд бошад, он гоҳ ин танҳо натиҷаи мусбати (ҳуқуқӣ) рафтор хоҳанд буд»¹⁹⁴

Дар адабиёт нишон дода мешавад, ки ҳангоми маромнокии рафтори ҳуқуқӣ аз ҷиҳати иҷтимоӣ матлуб бо роҳи ангеза ба ҷой муҷозот ҳамчун натиҷаи манфии рафтори ғайриқонунӣ бо нишон додани намуди муайяни мукофот барои ба даст овардани натиҷаҳои пешбинишудаи қонун аз ҷониби субъект гирифта мешавад. Бояд қайд намуд, ки дар ҳарду ҳолат қонунгузор ба шуур ва иродаи субъект фаъолоне таъсир расонидан мехоҳад, то субъект интиҳоби дуруст кунад (иҷрои вазифаҳо, риояи мамнӯбиятҳо,

¹⁹² Ниг.: Алексеев С.С. Общая теория права. – Т. 2. – М.: Юрид-лит., 1982. – С. 156.

¹⁹³ Ниг.: Звечаровский И.Э. Курс российского уголовного права. Общая часть. – М.: Экономика, 2010. – С. 81.

¹⁹⁴ Ниг.: Звечаровский И.Э. Асари зикршуда. – С. 82.

рафтори рӯҳбаландкунанда). Тасодуфӣ нест, ки дар адабиёти ҳуқуқӣ, тафовут намудани ангезидани «манфӣ» ва «мусбат» пешниҳод гардидааст¹⁹⁵.

Аз рӯи ақидаи В.В. Романов одамон одатан як қатор ниезҳоро эҳсос мекунанд. Бисериҳо бо онҳо мавқеи бартаридошта ва инчунин пайдоиши дигаронро манъ мекунанд. Алоқаи фаъоли ниезҳои гуногун аксар вақт аз ҷониби система ва инчунин ангезаи амалиети ғайриқонунии шахс шарҳ дода мешавад. Мавҷудияти бастанӣ эҳтиҷоти шахсии муҳим дар назди субъект метавонад мавқеи кӯшиши эҳсосӣ (ноумедӣ) пайдо шавад ва илова бар ин, кӯшиш барои писанд овардани ин зарурат бо ягон "роҳи ғайримӯқаррарӣ", аксар вақт ғайриқонунӣ. «Муноқишаи шахс дар якҷоягӣ бо халқҳои атрофи ӯ, ки ба ӯ писанд омаданро манъ мекунанд, метавонад сабаби амалҳои ғайриқонунӣ гардад ва инчунин сабаби содир кардани ин е дигар ҳуқуқвайронкунӣ бошад»¹⁹⁶.

Зарурат бо таъмини энергетикӣ маромнокӣ ҳисобида мешавад, аммо чараёни он ва моҳияти онро ҳаматарафа мӯқаррар менамояд. Пайдоиши ниезҳо дар натиҷаи номувофиқатии шахс ва инчунин соҳа барои оғози ҳаракати ахлоқии баланд пешбинӣ шудааст¹⁹⁷.

Манфиат миёни ниез ва кирдор ҷойгоҳи худро дорад. Ин тавачҷӯҳи шахс ба мавзӯи мушаххас аз сабаби ҷолибияти он мебошад. Тавачҷӯҳ ангезаро фаъол мекунад, қодир аст ғояҳоро ба мавзӯи муайян фиридад¹⁹⁸. Муттасил тамаркузи тавачҷӯҳ ба чизе шахсонро маҷбур мекунад, ки чизеро иҷро кунанд, ки ғайриқонунӣ мебошад.

Манфиатдорӣ ин тасаввуроти мардум дар бораи ниезҳои худ ва илова бар ин ҳолатҳо ва инчунин сармояҳое, ки онҳоро ба хушнудӣ меорад. Ба манфиатҳои бевоситаи шахс дар ҷунин ҳолат тааллуқ дорад, ки касе қодир

¹⁹⁵ Ниг.: Грибалев Н.П., Сухин В.А. Проблемы материального и морального стимулирования труда. //Право и социальное планирование. – М., 1981. – С. 136; Голик Ю.В. Уголовно-правовое стимулирование позитивного поведения: вопросы теории. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та. – С.7.

¹⁹⁶ Ниг.: Романов В.В. Юридическая психология: учебник. – М., 1998. – С. 215.

¹⁹⁷ Ниг.: Кузьмина А.В. Некоторые аспекты мотивации правового поведения / А.В. Кузьмина // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2014. – №6 (62). – С. 57-60.

¹⁹⁸ Ниг.: Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. – 3-е изд. – М., Юриспруденция, 1999. – С. 458.

аст монеаҳои мушаххасро бо мақсади қонеъ кардани ниезҳои мушаххас ҳал кунад. Масалан, агар қаноатмандии шахс аз зарурати муоширати ҷамъиятӣ, эътироф ва инчунин тасдиқ аз канори ҷомеаи наздик бо сабаби муносибати хашмгин бо узви гурӯҳ (категория) мушкилот ба вучуд оварда бошад, дар ин ҳолат доираи манфиатҳои субъект тамоми имкониятҳоро доранд, ки ба рафъи ин монеа равона карда шаванд, дар ин миқдор бо усулҳои ғайриқонунӣ.

Ҳамин тариқ, эҳтиёҷот ва манфиатҳо як навъ замина барои ҳавасмандӣ баромад менамоянд. Аксари муҳаққиқони ҳавасмандии рафтори ҳуқуқиро дуруст ва асоснок намуда ангезаро ҷузъи асосии он эътироф мекунанд. Дилхоҳ кирдорро танҳо дар сурате объективона баҳо додан мумкин аст, ки агар мақсади он пурра собит ва дарк карда шавад. Дар байни ҳамаи аломатҳои субъективии рафтор ангеаҳо аҳамияти калон доранд, зеро онҳо сабаби ҳақиқии рафтор ва фаъолияти одамро мефаҳмонанд.

Нақши маромнокии эҳсосот ва ҳиссиёт аз қувваи таҷриба вобаста аст - ҳиссиёт ва эҳсосоти шахс ҳар қадар қавитар бошад, таъсири ангезандаи онҳо ба фаъолият зиёд мешавад¹⁹⁹. Эҳсосот дар ангеа зиддиятҳои шадиди байни шахс ва муҳити зист, вазъияти мушаххаси ҳаётро инъикос мекунанд

Ҳамон як ниёз метавонад тавассути ангеаҳои гуногун амалӣ карда шавад, охири метавонад бо ҳадафҳои гуногун алоқаманд бошад, ҳар як ҳадаф бо роҳҳои гуногун амалӣ карда мешавад. Ин маънои онро дорад, ки қонеъ кардани ҳамон як ниёз ҳам бо роҳҳои қонунӣ ва ҳам бо роҳи ғайриҳуқуқӣ ба даст оварда шавад. Таҳассус ва хавфи ҷамъиятии амал аз интиҳоби роҳи расидан ба мақсад вобаста аст²⁰⁰.

Ҳама ҷузъҳои асосии маромнокии психологӣ дар рафтори шахс тавассути самтҳои арзишҳои ӯ инъикос меёбанд. Ташаккули самти арзишӣ ин ташаккули шахсияти инсон, такмили шуури ӯ, дарк ва қабули меъёрҳо ва идеалҳои ҷамъиятӣ мебошад. Низоми тамоюлҳои арзишӣ динамикӣ ва дар

¹⁹⁹ Ниг.: Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Исправительно-трудовая психология. – М.: Академия МВД СССР, 1974. – С. 25.

²⁰⁰ Ниг.: Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Асари зикршуда. – С. 138.

ҳаракат буда, он тағйиротеро, ки дар муносибати шахс бо муҳити зист ба амал меоянд, инъикос мекунад.

Андоза ва баҳодиҳии самтҳои арзишӣ танҳо дар доираи сохтори муайяни ҷамъиятӣ ва дар доираи вақти хеле маҳдуд имконпазир аст. Низомҳои тамоюли арзишӣ дар байни намояндагони табақаҳои гуногуни аҳоли яксон нестанд. Онҳо инчунин вобаста ба хусусиятҳои инфиродии шахс фарқ мекунанд. Аммо комилан имконпазир аст, ки низомҳои маъмултарини самтҳои ахлоқиро, ки барои ҷомеа ё табақаҳои он хосанд, дар шуури омма бартарӣ доранд, инчунин иерархияи арзишҳои, ки ба таври меъёрӣ дар соҳаҳои ахлоқ, ҳуқуқ, дин ва ғ. мустақкам шудаанд, ҷудо кард.

Тамоюлҳои арзиш нисбат ба ҷузъҳои инфиродии мавҷудияти шахс ва ҷомеа, ифода мегардад. Арзишҳои, ки дар маҷмӯъ 30-40 сол боз бетағйир буданд (масалан, эталонҳои инқилобӣ), аз ёд баромадаанд ва дар ин ҳолат, он чизе, ки чанде пеш маҳкум шуда буд (бизнеси шахсӣ, ғанисозии бемаҳдуд), ба монанди шаъну шарафи инсонӣ, сарфи назар аз он, ки ба ақидаи худ, маъноҳои умумиинсонӣ. онҳо доимӣ боқӣ мемонанд ва инчунин дастурҳои амалиро, ки аз ҷониби муҳити атроф тасдиқ шудаанд, муқаррар мекунанд (роҳбарӣ мекунанд). Ба чунин арзишҳо эҳтиром ба калонсолон, ошиқ шудан ба хешовандон, муносибатҳои дӯстона, садоқат, одоб, обрӯ, ҳамдардӣ, меҳрубонӣ ва дигар маъноҳои инсонӣ тааллуқ доранд. Арзишҳои баръакс иборатанд аз ғоида, бахилӣ, дурӯғ, худпарастӣ, хашм ва пардохт.

Маънавият мафҳуми васеътарест, ки ҳам ахлоқ ва ҳам низоми тамоюли арзишҳоро дар бар мегирад. Маънавият ба иҷтимоӣ ва фардӣ тақсим мешавад. Маънавияти иҷтимоӣ ғояи бартаридошта дар ҷомеаи мазкур дар бораи муносибати дурусти аъзоёни он ба арзишҳои иҷтимоӣ мебошад. Он як қатор ҷузъҳоро дар бар мегирад: ҷаҳонбинӣ, дин, илм, фарҳанг, санъат, фалсафа, ҳуқуқ. Маънавияти инфиродӣ – тасаввуроти шахси мушаххас дар бораи муносибат ба арзишҳои иҷтимоӣ мебошад.

Ҷаъолияти маърифати ҳуқуқӣ маҷмӯи ҷаъолият ва ташаббусҳост, ки ба ташаккули шуури ҳуқуқии шаҳрвандон, эҳтиром ба қонун, инчунин

малакаю маҳорати риояи меъёрҳо ва ўҳдадорихои ҳуқуқӣ нигаронида шудааст. Он доираи васеи фаъолиятҳоро дар бар мегирад, аз ҷумла маъракаҳои огоҳӣ, барномаҳои таълимӣ, чорабиниҳо ва ғайра. Мақсади асосии фаъолияти маърифати ҳуқуқӣ баланд бардоштани саводнокии ҳуқуқӣ ва масъулияти шаҳрвандон, таҳкими тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи қонунҳо дар ҷомеа мебошад. Чунин фаъолиятҳо соҳаҳои гуногунро дар бар мегиранд, аз қабилӣ таълимӣ, иттилоотӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ғайра. Онро ҳам дар сатҳи давлат ба воситаи ташкилоту сохторҳои махсусгардонидашуда ва ҳам дар сатҳи ҷамъияти шаҳрванди тавассути фаъолияти ташкилотҳои ҷамъиятӣ, мактабҳо, донишкадаҳои оли ва дигар муассисаҳо татбиқ кардан мумкин аст. Ҳамаи ин самтҳо барои тарбияи самарабахши ҳуқуқӣ бо ҳам алоқаманд ва аҳаммият доранд, ки ба ташаккули шуури ҳуқуқӣ ва эҳтироми меъёрҳои ҳуқуқии ҷомеа дар шаҳрвандон мусоидат мекунанд.

Ҳавасмандии бошуурона ба шахс имкон медиҳад, ки фаъолияти муайянро оғоз кунад. Мазмуни асосии ҳавасмандгардонӣ аз ду унсур иборат аст: барномаи фаъолият (омили роҳнамоии фаъолият) ва ҳадафи фаъолият, ки ҳамчун меъёри санҷиши дурустии барнома бо роҳи муқоисаи он бо оқибатҳои амал хизмат мекунад. Тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули ҳавасмандии рафтори ҳуқуқӣ аҳамияти калидӣ дорад. Он ба азхудкунии меъёрҳо, арзишҳо ва қоидаҳои тартиботи ҳуқуқии ҷомеа нигаронида шудааст. Тавассути тарбияи ҳуқуқӣ одамон аҳамияти риояи қонунро қоидаҳоро дарк мекунанд, оқибатҳои вайрон кардани қонунро мефаҳманд ва эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои дигаронро инкишоф медиҳанд. Чунин тарбия ба ташаккули ҳавасмандии дохилӣ барои риояи қонунҳо мусоидат намуда, ба ҳисси адолат ва масъулиятро дар назди ҷомеа таҳким мебахшад, ки дар ниҳоят одамонро ба рафтори ҳуқуқӣ дар доираи қонун водор месозад. Дар ташвиқи рафтори ҳуқуқӣ фарҳанги ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад. Он як системаи арзишҳо, донишҳо ва малакаҳои марбут ба ҳуқуқ ва қонунро ифода мекунад. Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ ба ташаккули эҳтиром ба

қонун ва дарки ҳуқуқу ўҳдадорихои шахрвандон мусоидат мекунад. Шахсоне , ки сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ доранд, на аз тарси ҷазо, балки барои он ки онҳо аҳамияти онҳоро барои ҷомеа ва худ дарк ва эътироф мекунанд, бештар қонунҳоро риоя мекунанд. Ҳамин тавр, фарҳанги ҳуқуқӣ одамонро ба рафтори қонунӣ водор месозад, ба нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи қонунҳо мусоидат мекунад. Тарбияи ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ категорияҳои ба ҳам зич алоқаманд ва ба ҳамдигар таъсиррасонанда мебошанд. Аз ин рӯ, фаъолияти мушаххаси аз ҷиҳати илмӣ оид ба тарбияи ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ яке аз самтҳои асосии ташаккули рафтори устувори ҳуқуқӣ ҳамчун натиҷаи маромнокии мусбати мувофиқ мебошад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи таҳлили зербоби мазкур чунин хулосаҳоро қайд намудан зарур мешуморем:

1. Ангезае, ки аз ҷониби шахс тасдиқ шудааст, ба ӯ имкон медиҳад, ки фаъолияти муайяно оғоз кунад. Мундариҷаи ангега аз ду ҷузъ иборат аст: барномаи фаъолият (он омиле мегардад, ки фаъолиятро роҳнамоӣ мекунад ва амали инсонро назорат мекунад) ва ҳадафи фаъолият, ки бо муқоиса бо оқибатҳои амал ҳамчун меъёри санҷиши дурустии барномаи тартибдодашуда хизмат мекунад.

2. Тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули маромнокии рафтори ҳуқуқӣ аҳамияти калидӣ дорад. Он ба азхудкунии меъёрҳо, арзишҳо ва қоидаҳои тартиботи ҳуқуқии ҷомеа нигаронида шудааст. Тавассути тарбияи ҳуқуқӣ одамон аҳамияти риояи қонуну қоидаҳоро дарк мекунанд, оқибатҳои вайрон кардани қонунро мефаҳманд ва эътиромии ҳуқуқу озодиҳои дигаронро инкишоф медиҳанд. Чунин тарбия ба ташаккули маромнокии дохилӣ барои риояи қонунҳо мусоидат намуда, ба ҳисси адолат ва масъулиятро дар назди ҷомеа таҳким мебахшад, ки дар ниҳоят одамонро ба рафтори ҳуқуқӣ дар доираи қонун водор месозад.

3. Дар ташвиқи рафтори ҳуқуқӣ фарҳанги ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад. Он як системаи арзишҳо, донишҳо ва малакаҳои марбут ба ҳуқуқ ва қонунро ифода мекунад. Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ ба ташаккули эҳтиром ба қонун ва дарки ҳуқуқу ӯҳдадорихои шахрвандон мусоидат мекунад. Шахсоне, ки сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ доранд, на аз тарси ҷазо, балки барои он ки онҳо аҳамияти онҳоро барои ҷомеа ва худ дарк ва эътироф мекунанд, бештар қонунҳоро риоя мекунанд. Ҳамин тавр, фарҳанги ҳуқуқӣ одамонро ба рафтори қонунӣ водор месозад, ба нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи қонунҳо мусоидат мекунад.

4. Тарбияи ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ категорияҳои ба ҳам зич алоқаманд ва ба ҳамдигар таъсиррасонанда мебошанд. Аз ин рӯ, фаъолияти мушаххаси аз ҷиҳати илмӣ оид ба тарбияи ҳуқуқӣ ва баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқӣ яке аз самтҳои асосии ташаккули рафтори устувори ҳуқуқӣ ҳамчун натиҷаи маромнокии мусбати мувофиқ мебошад.

5. Таҳлили равишҳои асосии илмии омӯзиши маромнокии рафтори ҳуқуқӣ имкон дод, ки чунин хулоса барорем, ки маромнокӣ ин маҷмӯи омилҳои равоние мебошад, ки рафтори ҳуқуқии инсонро муайян мекунанд, ки асосии онҳо эҳтиёҷоти манфиатҳо, ангезаҳо ва эҳсосот, самтҳои арзишӣ ва мақсадҳои амали ҳуқуқӣ мебошанд.

2.4. Тадбирҳои пешгирии рафтори ғайриҳуқуқии шахс.

Агар одамон дар бораи меъерҳои қонунӣ маълумот гиранд, онҳоро бо мафҳуми худ дар бораи амали дуруст ва зарурӣ муқоиса кунанд ва инчунин вобаста ба ин муносибати худро ба ҳуқуқ эҷод кунанд, касе донишҳои бадастовардари дар якҷоягӣ бо амали пешбинишуда муттаҳид менамояд. Чараёни дуруст маъноӣ онро дорад, ки дар одамҳо пайдо шудани боварӣ ба иҷро шудани фаъолияти ҳуқуқтатбиқнамоӣ аз равиш ва мақсадҳои тахрезӣ сохтани ҳуқуқтанзимнамоӣ, вобаста аст.

Методи майл намудан, ки дар ягона тарзи қонунгузор ифода мегардад, дар нозукии ҳамоҳангсозии маълумоти ҳуқуқӣ инъикос мегардад. Як қатор методҳои пешниҳоди маълумот дар бораи қонун ба сокинон мавҷуданд: 1) омӯзиши мустақим дар якҷоягӣ бо калима тибқи ташаббуси инфиродӣ; 2) хати огоҳии махсус ба шахсони алоқаманд ва инчунин мақомот; 3) пешниҳоди навғониҳо (ҳуҷҷати чораҳои эътирофшуда) тавассути захираҳои маълумоти ҷамъиятӣ; 4) муроҷиат ба маҷлисҳои ҳуқуқӣ ё ба мутахассис; 5) муроҷиат намудан ба идораи маълумотдиҳии қонунӣ барои ҷавоби расмӣ додан; 6) дар маконҳои серодам нашр кардани моҳияти қонун ё дигар санади меъерии қонунӣ; 7) ба роҳ мондани муносибатҳои ғайрирасмӣ, ки дар гуфтугузор намудан бо одамон, ифода мегардад.

Маълумоти ҳуқуқии даркшуда як такондиҳандаи дохилӣ барои рафтори ҳуқуқӣ мегардад.

Албатта, дар марҳилаи имрӯза имкони иттилооти ҳуқуқӣ аз ҳисоби паҳншавии каналҳои муоширати оммавӣ ва ҷорӣ намудани низомҳои автоматикунонидашудаи ҷустуҷӯи (компютерҳо) ба чараёни иттилоот, ки хотирашон миқдори қариб бемаҳдуди маводи меъериро дар бар мегиранд, хеле зиёд шудааст. Аммо гуногунандешии (парадокси) ҳақиқӣ маҳз дар ҳамин ҷост: аз як тараф, шаҳрвандон аз нарасидани иттилооти ба онҳо зарурӣ азоб мекашанд, аз тарафи дигар, аз иттилооти зиёдӣ, ки дар истифодаи он дар ҳар як ҳолати мушаххас мушкилот ба вуҷуд меояд.

Дар баробари ин, дар бораи худи имконияти дониستاني мазмуни тамоми санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки дар давлат амал мекунанд, саволе ба миён меояд, ки дар ин бобат назари И. Сабо ҳанӯз дар солҳои 80-ум, оид ба пешниҳоди байни ба ном «ҳуқуқи умумӣ»-и муқарраршуда, ки ба ҳамаи шаҳрвандон дахл дорад ва «ҳуқуқи касбӣ», ки мутахассисони соҳаи муайяни фаъолият ба он таваҷҷуҳ доранд, фарқ карда шавад²⁰¹. Бинобар ин, тахмин карда мешавад, ки муқаррароти ҳуқуқи умумӣ бояд ба ҳама маълум бошанд, сифати касбӣ бошад, танҳо ба мансабдороне, ки дар мақомоти давлатӣ кор мекунанд, маълум бошад. Дарвоқеъ, чунин тафовут ҳалли масъаларо хеле осон мекард. Аммо ҳуқуқи «умумӣ» , ҳатто агар ҳуқуқи «касбӣ» -ро аз он хориҷ кунем ҳам, ниҳоят ҳаҷмовар аст.

Баъзе муаллифон, аз ҷумла, А.И. Экимов чунин мешуморанд, ки дурусттарин ҳалли ин масъала аз нуқтаи назари дониши мардум, пеш аз ҳама, аксиомаҳои ҳуқуқӣ ва принципҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки ба ақидаи ӯ, «шумораи онҳо нисбатан каманд, дар ҳаёт ҳамчун унсурҳои худӣ амалияи ҳуқуқӣ ба амал меоянд, на балки чизи беруни, ки ба он муҳолиф аст». Инчунин пешниҳод карда мешавад, ки масъалаи дониستاني меъёрҳои ҳуқуқӣ танҳо дар доираи мушкилоти томи иҷтимоишавии инсон, баррасӣ карда шавад. Дар ин маврид таносуби меъёрҳои ҳуқуқӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ дар назар дошта шудааст²⁰². Меъёри ҳуқуқие, ки дар талаботи худ ба яке аз онҳо табдил ёфтааст «меъёри байниҷамъиятӣ», самараноктар амалӣ мегардад. Маҳз мувофиқати талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ бо дигар меъёрҳои иҷтимоӣ мефаҳмонад, ки чаро инсоне, ки бо мавҷудияти меъёрҳои муайяни ҳуқуқӣ ошно нест, дар айни замон талаботи онҳоро устуворона риоя мекунад. Чунин ба назар мерасад, ки дар айни замон чунин мавқеъ бештар ба воқеият мувофиқат мекунад. Ҳарчанд набояд фаромӯш кард, ки дар ҳама ҳолат фарзияи дониستاني қонун вучуд дорад, ки аз

²⁰¹ Ниг.: Сабо И. Основы теории права. – М, 1974. – С. 213.

²⁰² Ниг.: Экимов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе. – Л., 1984. – С. 95.

ҳуқуқтатбиққунанда, ки таҳассуси ҳуқуқии амалҳои ҳуқуқиро анҷом медиҳад, бармеояд.

Усули дигари маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ин усули масъулияти (ҷавобгарии) мусбат мебошад. Он аз таъсири интизомӣ ба субъектҳои рафтори ҳуқуқӣ, ташаккули ҷавобгарӣ дар онҳо, муносибат ба вазифа ва ўҳдадориҳои ҳуқуқӣ иборат аст. Ба даст овардани ин таъсиррасонӣ бо роҳи муайян намудани ҷазо дар чораҳои қонунии умумиэтирофшуда, имконпазир аст. Аммо дар меъёрҳои, ки муносибатҳои вобаста ба функсия ё вазифаи муайяно ба танзим мебароранд, низ, ўҳдадориҳои мусбӣ ба назар гирифта шудааст. Принципҳои амал дар ин меъёрҳо бо чунин тарз тартиб дода шудаанд, ки одамон, ки қонунӣ амал мекунанд, на танҳо доираи манфиатҳои инфиродӣ, балки доираи манфиатҳои ҷомеаро низ пешбинӣ мекунанд.

Вазифаи мусбат ҳамчун ҷузъи шуури ҳуқуқии шахс ба идоракунии мустақили ҳуқуқҳои инфиродӣ ва инчунин мустақилияти одамон, иҷрои дақиқи ўҳдадориҳои қонунӣ мусоидат мекунад, интихоби шахси мусбати амал ва инчунин табдил додани қобилиятҳо ба орзуҳо ва инчунин ваъдаҳои воқеиро таъмин мекунад. Ба сифати муносибати ягонаи ҳуқуқӣ, ўҳдадориҳои мусбати ҳуқуқӣ устувории кори муносибатҳои байни одамонро, ки қонунгузорӣ назорат мекунад, кафолат медиҳад, амалиети зарурии ҳуқуқӣ дар фаъолияти худидоракунии шахс, инчунин мустақилият ва иҷрои ўҳдадориҳои, ки ба муваффақ шудан нигаронида шудаанд, ифода меёбад.

Бояд қайд намуд, ки амалҳои шахс аз қанори вичдони ӯ, ба монанди хусусиятҳои, ки дар дохили ӯ ҷомеа, инчунин обрӯ, шаъну шараф, шарм ва обрӯро тавсиф мекунанд, бо ёрии ҷавобгарии мусбии қонунӣ, назорат карда мешаванд.

Ба иҷрои таъҷилии хоҳишҳои ҷомеа, иҷрои вазифаҳои қонунӣ ва татбиқи манфиатҳои инфиродии шахсро монета эҷод намуда, онро хеле мушкил мекунад. Дар чунин ҳолат, аз ҷумла дар ҳолате, ки доираи инфиродии манфиатҳо ва орзуҳо дар баробари ўҳдадориҳои ҳуқуқӣ ба ҳеч

ваҷҳ монанд набошанд, агар охирин дар якҷоягӣ бо мавзӯҳои воқеии вазъиятӣ рақобат кунанд, муносибати ҷиддии шахсро ба татбиқи онҳо баргараф кардан ғайриимкон аст.

Дар чунин ҳолатҳо он ҳамчун маҳдудияти бошуурона, ихтиёрӣ (кӯшишҳои ихтиёрии мустақилонаро дар назар дорад) дар робита бо дарк ва эътирофи зарурати иҷроӣ ӯҳдадорихоӣ пешбиниамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, амал мекунад.

Вобаста ба ин, ақида дар бораи моҳияти ҷавобгарии мусбӣ ҳуқуқӣ ҳамчун уҳдадорӣ оид ба риояи талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ, уҳдадорӣ ҳуқуқӣ амал кардан, асоснок мегардад.

Чӣ тавре Н.И. Матузова қайд менамояд, ҷавобгарии мусбати қонунӣ ба иҷроӣ муқаррарии вазифаҳо, аз қабилӣ ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ, равона гардидааст. Ҳангоми дар якҷоягӣ бо марҳилаи додани мақоми дурусти қонунӣ ба субъект ба сохтори ниҳой ворид карда шудааст, ҷавобгарии мусбӣ амалӣ мегардад, зеро дар он иштироқи намудани субъект дар муқаррар кардани амали соҳиби ин вазифа, дида мешавад. Вобаста ба ин, ҷавобгарии ҳуқуқии мусбиро, ӯ ҳамчун “мақомӣ”, ном мебарад.

Баъзе олимони ҷавобгарии мусбати ҳуқуқиро ҳамчун рафтори воқеии ҳуқуқии субъект баррасӣ мекунанд. Ҳамзамон, он ҳамчун «иҷроӣ он чизе, ки лозим аст», «ченаки рафтори иҷозатдодашуда, ки ҳангоми амалӣ намудани ҳуқуқ ва ӯҳдадорихоӣ субъект ба вучуд меояд», «рафтори масъулиятноки субъект», эътироф мегардад. Вобаста ба ин ҷавобгарии ҳуқуқӣ ҳамчун мафҳуми тағйирёбанда эътироф мешавад, ҳол он ки ташаккули ӯҳдадорихоӣ мустақим барои амалӣ намудани таъсири мусбат дар меъери қонунӣ доимӣ ҳисобида мешавад²⁰³.

Аз рӯи ақидаи Т. Рзаев маромнокии ҳуқуқӣ дар методҳои зерин ифода мегардад: а) амниятро боло бурдан; б) ташкил кардани ҳолатҳои мувофиқ бо мақсади боло бурдани малакаи корӣ ва инчунин ба меҳнат ҷалб

²⁰³ Ниг.: Базылев Б.Т. Юридическая ответственность. – Красноярск, 1985. – С. 26; Липинский Д.А. Проблемы юридической ответственности. – Тольятти, 2002. – С. 7.

намудани кормандон; в) ташаккули фаъолияти гурӯҳии одамон; г) ташаккули батназимдарории ҳуқуқҳои инфиродии одамон ҳамчун низоми муайян; д) ташаккули шароите, ки бо мақсади манфиатҳои шахс натиҷаҳои манфии қонунӣ дорад²⁰⁴.

Мо ба ин тақсимнамоии Т.А. Рзаев розӣ намебошем, зеро маҳз ҳангоми пешниҳод намудани ё муайян кардани намудҳои мушаххаси имтиёзҳо, мақомот амниятро метавонанд боло баранд. Ичунин ташкил кардани ҳолатҳои мувофиқ бо мақсади боло бурдани малакаи корӣ ва ичунин ба меҳнат ҷалб намудани кормандон, ҳамчун методи маромнокии ҳуқуқӣ низ хато мебошад. Ичунин ҳамчун методи маромнокии ҳуқуқӣ ташаккули батназимдарории ҳуқуқҳои инфиродии одамон ҳамчун низоми муайян, низ, баромад намекунад. Дар акси ҳол, ба маромнокии ҳуқуқӣ ҳамаи амалиётҳои қонунӣ, муассисаҳои шартӣ ва ичунин тасдиқи чораҳои гуногуни муурофиявии умумиэътирофшуда бе истисно дохил карда мешаванд. Мавҷудияти ин бо мақсади амалӣ намудани ҳар гуна методҳои расмии дар боло номбаршуда дар дараҷаи расмӣ бояд амалиёти махсуси муурофиявӣ иҷро карда шавад. Ташаккули шартҳои натиҷаҳои манфӣ дар манъкуниҳо оиди роҳи масъулияти мусбати ҳуқуқӣ, ифода мегардад.

Методҳои дар боло номбаргардида танҳо дар якҷоягӣ ҳангоми пешбурди маромнокии ҳуқуқӣ амалӣ мегарданд, на дар алоҳидагӣ. Ба механизми танзими ҳуқуқӣ ворид шудани унсурҳои инсонро маромноккунанда, ки дар меъёрҳои ҳуқуқии арзиши мукофотӣ ифода ёфтаанд, торафт васеътар ба назар мерасад. Роҳҳои ташвиқи амалҳои иҷтимоӣ аз усулҳои ташвиқи амалҳои, ки аз беҳаракатӣ содир мешаванд, муҳимтар хоҳанд буд. Дар ниҳоят, алоқаи методҳои қонунӣ дар якҷоягӣ бо методҳои батанзимдарорандаи системаҳои қонунӣ, ахлоқро афзоиш медиҳанд.

Мавқеи муттасилии маромнокии ҳуқуқӣ, ба ғайр аз ин, бо он тавсиф мегардад, ки он қодир аст бо мавҷудияти омилҳои, ки ин тартибро сабуктар

²⁰⁴ Ниг.: Рзаев Т. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М, 1988. – С. 12.

ва мураккабтар мекунад, алоқманд бошад. Омилҳои мазкур, пеш аз ҳама, дар ҳолатҳои махсуси ҷамъиятӣ (мисол, пешравиҳо дар самти озодии сухан ва ҳокимияти халқӣ, татбиқи қонун ва қонунҷодкунӣ), инчунин барномаҳои инфиродӣ (мисол, ба воя расидани инсон, баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқӣ ва сиёсии ӯ), ифода мегарданд. Дар миёни шароитҳои махсуси ҷамъиятӣ, ки амалигардонии маромнокии амали қонуниро қинтар менамоянд, ноқомии намудҳои алоҳидаи таълими қонунӣ, маълумоти баҳодихии ғайриқонунии қори омӯзгорон ва тайёр набудани онҳо, коҳиш ёфтани додани маълумоти ҳуқуқӣ, хатогиҳо ва беҳаракатӣ зоҳир намудани қормандони сохторҳои низомӣ, инчунин аз байни шароити шахсӣ ва инфиродӣ нобоварии одамон ба низоми ҳуқуқ ва қонун, тоқат кардани одамон ба зухуроти гуногуни ба муқобили ҷамъият равонашударо қайд намудан мумкин аст. Дар ин ҳолат муҳим аст, ки таваҷҷӯҳ ба бисер намунаҳои амали қонунӣ, ки ба ташаккули иқтисодиёт, фарҳанг, шахсиятҳои сиёсӣ, ҷораҳои қонунгузорӣ ва ахлоқии умумиэътирофшуда асос ёфтаанд, равона карда шавад. Ҳолатҳои мазкурро В.В. Лазарев ба тартиби муайян даровардааст ва бо ҳолатҳои зерин баён менамояд: 1) дар шароити коҳиш ётани масоили молиявӣ, коҳиш ёфтани арзишмандии шумораи амали ҳуқуқӣ низ ба вучуд меояд; 2) бо боло рафтани фарҳанги ягонаи ҳуқуқӣ ва сиёсии одамон, сифат ва андозаи амали қонунӣ низ инкишоф меёбад; 3) андоза ва ҳосияти амали қонунӣ дар он вақт зиёд мешавад, агар шартҳои қонунӣ дар якҷоягӣ бо шартҳои ахлоқӣ монанд бошанд ва инчунин агар ин ва дигарҳо доираи манфиатҳои ширкатҳои муосири ҷамъиятӣ ва инчунин синфҳои сокинонро нишон диҳанд; 4) ҳосиятҳои қалоншавӣ ва баландсифати амали қонунӣ мувофиқи марзи наздикшавии ходимони сиёсии умумидавлатӣ дар якҷоягӣ бо манфиатҳои сокинон инчунин мӯътадилсозии ин ходимони сиёсӣ беҳтар карда мешаванд; 5) бодарназардошти такмили қонунгузорӣ, бартараф кардани камбудииҳо дар қонун, инчунин танзими зиедатӣ, ташаккули ҷораҳои эътирофшудаи умумӣ ва инчунин танг кардани минтақаи фармоиш,

хосиятҳои мусбати амали қонунӣ боло мераванд; б) номувофиқатии ниезҳо, манфиатҳо, тадбирҳои умумиэтирофшуда, ақидаҳо ва донишҳо дар якҷоягӣ бо қонунӣ ба хусусияти амали қонунӣ таъсири манфӣ меоварад; 7) агар доираи манфиатҳои шахсон ва рисолати қонунгузор монанд бошад, дар ҳолате, ки изҳороти равонии тадбирҳои этирофшудаи умум ва ҷаҳонбинии он дар якҷоягӣ бо мавқеҳои давлатӣ, ки расман дар қонунгузорӣ зоҳир шудаанд, кори воқеии худро тибқи татбиқи қонунҳои муайян дар мавҷудиятқонунӣ амалҳо аз ҳама амалкунанда ва инчунин сифати баланд дода мешавад.

Ҳама давлатҳо роҳҳои муайяноро дар вақти татбиқ намудани қонуният, бо қонуниятҳои номбурда асоснок менамоянд. Дар ин робита, манфиатҳо ба миён меоянд, чорабиниҳои дахлдор, ки дар даҳ соли сипаригашта, аз ҷониби Асосгузори Сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон андешида шудаанд, ки бо ташаккули сохтори Ваколатдор оид ба ҳуқуқӣ инсон ва кӯдак (омбудсмен), чорабиниҳо тибқи афзоиши ҷамъиятӣ ва қонунии амнияти ташкилотҳои ҳифзи ҳуқуқ, мустақилият дар фаъолияти судяҳо, баланд бардоштани нуфузи ихтисоси ҳуқуқшиносӣ, яъне Соли маърифати ҳуқуқӣ эълон намудани соли 2024, қобили қабул ва диққати зиёд мебошанд.

Принсипи баробарии одамон дар назди қонун ва суд талаботи яқуминдараҷаи мавҷуд будани рафтори ҳуқуқӣ мебошад. Дар навбати аввал, дар маҷмӯъ, бояд бо роҳи бартараф намудани нофаҳмиҳо дар қонунгузорӣ ва мушкилоти дар ин самт мавҷудбуда, ҳалли худро ёбад. Бо дарнардшти ин мавқеъ, итминони шахс оиди қонунӣ будани рафтораш ба вучуд меояд, ки дар ин маврид масоили муайяни зарурӣ ҳалли худро ёфтаниш мумкин аст (масалан, мушкилоти мӯътадилсозии иқтисодӣ, низоми маориф ва фарҳанг).

Мафҳуми маромии ҳуқуқӣ боиси баҳсҳои сершумор дар илм мегардад. Ф.Н. Фаткуллин ин падидаро ҳамчун яке аз воситаҳои ҳуқуқие, ки ба усули танзими ҳуқуқӣ дохил мешавад, мефаҳмад. Ин таъриф ба мавқеи як қатор

олимон, ки бар он боваранд, ки маромнокӣ – ин усули мусбати маромноккунандаи танзими ҳуқуқӣ мебошад, ҳамоҳангӣ мекунад.

В.А. Курилов маромнокии ҳуқуқиро ҳамчун усули мустақил ва воситаи ҳуқуқии таъмини рафтори ҳуқуқӣ ва ғаълонокии ҳуқуқии шахс муайян мекунад²⁰⁵. Ба ақидаи ӯ, ангезаҳо аз мукофотҳои моддӣ, маънавӣ ва муайянкунандаҳои мақом - дар шаклҳои муқарраргардидаи ташкилӣ-ҳуқуқӣ муайян намудани сатҳи сифатҳои кордониву сиёсии корманд, ки боиси оқибатҳои мусбати ҳуқуқӣ (аттестатсия, санҷиш, озмун) мегардад, иборат аст. Моҳияти маромнокӣ аз ифодаи хоҳиши давлат ва ҷомеа ба корманд барои амалӣ намудани ҳуқуқу ӯҳдадорихои худ, ба вучуд овардани маромнокии иловагӣ нисбат ба ӯ мебошад.

Аз рӯи ақидаи В.М. Ведяхин ба моҳияти фазои ахлоқӣ шароити беруна, усулҳо, тартиби ахлоқӣ, мустақилона ҳавасмандкунӣ ва инчунин натиҷаи кор ворид мегарданд. А.В. Малко чунин мешуморад, ки «Маромнокии ҳуқуқӣ раванди таъсиррасонӣ ба ангезаҳои ҳуқуқӣ ба манфиатҳои субъектҳо мебошад». Таърифи хеле бомуваффақият аст, зеро он имкон медиҳад, ки байни ҳавасмандии ҳуқуқӣ ва маромнокии ҳуқуқӣ ҳамчун ғаъолият, ҳатти муайянеро сохт.

Олимоне, ки бо масъалаҳои соҳавӣ машғуланд, ба аҳамияти маромнокӣ дар рӯшди ғаъолияти муайян диққаташонро равона мекунанд. Ҳамин тавр, Ю.Н. Стариков дар робита ба соҳаи хизмати давлатӣ, ниҳодҳои мукофот ва масъулияти хизматчиёни давлатиро ҳамчун ниҳоди махсус ҷудо мекунад. ӯ маромнокии ҳуқуқиро ҳамчун таъсири шахсонӣ расмӣ, ташкилотҳо ва дигар шахсон дар зарурат, доираи манфиатҳо, фаҳмиш, озодӣ, амалҳои воқеии корманд ва ҳамин тавр, дар натиҷаи ғаъолияти маъмурӣ, кори мансабии умумидавлатӣ, муайян менамояд.

Мукофот (ҳавасмандгардонӣ) ба беҳтар шудани интизом, сифати кор мусоидат мекунад, дар байни коркунон ташаббус ва масъулиятро тарбия мекунад».

²⁰⁵ Ниг.: Курилов В.И. Личность. Труд. Право. – М.: Юрид, лит., 1989. – С. 124-125.

Баҳсҳои сершумор дар мавриди таърифи мафҳуми маромнокии ҳуқуқӣ ба фаҳмиши ғайриоддии категорияи аслии ангезаи ҳуқуқӣ вобаста аст. Азбаски мо аз фарқияти маромнокии ҳуқуқӣ ҳамчун меъёри ҳуқуқӣ ва меъёри ҳуқуқӣ бармеоем, табиист, ки ин дар таъриф низ бояд инъикос ёбад.

Маромнокии ҳуқуқӣ, ба андешаи мо, раванди таъсиррасонӣ ба шуур ва рӯҳияи шахс тавассути қудратҳои воқеии мавҷуда, ки бо татбиқи ҳуқуқҳои субъективӣ алоқаманд аст ё шахсе, ки барои рафтори иҷтимоӣ-фаъоли ҳуқуқии худ мукофот мегирад. Маромнокии ҳуқуқӣ бо қобилиятҳои инсон робитаи зич дорад. Ба онҳо ии ҳуқуқӣ ҳам аз ҷиҳати мазмунӣ ва ҳам динамикӣ бевосита таъсир мерасонад. Таркиби сифатӣ ва сатҳи қобилиятҳои ҷисмонӣ, зеҳнӣ ва эҳсосоти шахс талабот ва манфиатҳои мувофиқро ба намудҳои муайяни фаъолият низ ташаккул медиҳанд²⁰⁶.

Маромнокии ҳуқуқӣ имкон медиҳад, ки диққатро ба он соҳаҳои равона кард, ки қобилиятҳои функционалии шахсро пурра ифода мекунад. Дар натиҷа, ба вучуд омадани муносибати мусбати ҳавасмандӣ-арзишӣ ба як соҳаи муайян, боиси интиқоли захираҳои функционалӣ-энергетикӣ шахсро ба он намудҳои фаъолият мегардад, ки ба ӯ имкон медиҳад, ки қобилиятҳои худро пурратар нишон диҳад ва амалӣ намояд.

Ташаккули шахсият аз нуқтаи назари маромнокии ҳуқуқӣ истифодаи ду нуқтаро дарбар мегирад:

– таъсири бошуурона мустақиман ба маромнокӣ тавассути ҳавасмандкунии кори дохилӣ оид ба худшиносӣ, аз нав дида баромадани худ ва воқеияти атроф бо таҷдиди минбаъдаи фаъолияти худ;

– тағйир додани муҳити зист, яъне тавассути тағйир додани хусусияти фаъолият ба ҳавасмандии рафтор таъсир расондан.

Асоси маромнокии ҳуқуқиро ҳислатҳои объективӣ ҳуди шахс ташкил медиҳанд. «Ҳолати муътадили одам на ҳолати оромӣ, балки ҳолати

²⁰⁶ Ниг.: Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект. – Саратов: Изд-во СГУ, 1994. – С. 44; Стариков Ю.Н. Служебное право: учебник. – М.: Издательство БЕК, 1996. – С. 418.

фаъолияти фаъл, на ҳолати қаноатмандии пассивӣ, балки ҳолати саъю кушиши фаъл ва шиддати ангезанда мебошад»²⁰⁷.

Мо аз он бармеоем, ки рафтори инсонро як навъи махсуси «норизоӣ» ба ҳаракат меорад, ки пас аз расидан ба мақсади ба миён гузошташуда ба вучуд меояд, оне ки барои инсон имконоти ҳаракат ба пешро мекушояд. маромнокии ҳуқуқӣ ба ин талабҳо маҳз ҷавобгуй аст. Маромнокии ҳуқуқӣ ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ба шуур ва равонии шахс сатҳи энергетикӣ ва хусусиятҳои сохтории намудҳои фаъолияти шавқмандро инъикос мекунад.

Ҳавасмандии ҳуқуқӣ бояд он чизро, ки барои шахс муҳим аст, тақвият бахшад. Он чизе ки муҳим аст, аз воқеият бармеояд. Ҳавасмандии ҳуқуқӣ ба ду ихтилоф асос ёфтааст:

- ихтилофҳо байни чизи дилхоҳ ва воқеӣ;
- ихтилофҳо байни майл ба фаълнокӣ ва имконияти амалисозии он.

Аҳамияти ихтилофҳои зикршударо ҳанӯз Арасту қайд карда буд. Ӯ навишта буд: «Ҳар кушиш низ ба хотири чизе пайдо мешавад. Он чизе, ки кушиш аз барои он ба вучуд меояд, нуқтаи ибтидоии ақли амалиро ташкил медиҳад: ниҳой (мақсад) манбаи фаъолият аст. Он чизро, ки кас онро меҳоҳад ба ҳаракат медарорад ва ба шарофати ин, ақлро ба ҳаракат медарорад, зеро он чизе, ки дилхоҳ аст, нуқтаи ибтидоии тафаккури (амалӣ) мебошад»²⁰⁸.

Маромнокии ҳуқуқӣ ҳамчун раванди таъсиррасонӣ ба шуур ва равонии шахс ду вазифаро иҷро мекунад:

- арзёбӣ (маромнокии ҳуқуқӣ аз ҷониби субъект аз нуқтаи назари арзиши иҷтимоии он баррасӣ карда мешавад, маънои дурнамои мусбати ояндаи он ошкор карда мешавад);
- воқеан маромноккунанда (дар асоси баҳодиҳии маромнокии ҳуқуқӣ рафтори ҳуқуқӣ ташаккул меёбад).

²⁰⁷ Ниг.: Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М.: «Мысль», 1976. – С. 30.

²⁰⁸ Ниг.: Аристотель. О душе. – М., 1937. – С. 106.

Самти охирини таъсири маромноккунии ҳуқуқӣ васеъ аст чунки, ки маромнокии ҳуқуқӣ ба ташаккули на танҳо рафтори ҳуқуқӣ, балки масъулияти мусбати шахс низ нигаронида шудааст. Масъулияти мусбат ҳамзамон ҳамчун шарти таъсири самарабахши маромнокии ҳуқуқӣ ва ҳамчун натиҷа баромад мекунад. Солҳои зиёд аст, ки дар илм оид ба масъулияти мусбат баҳсҳои ҳақиқӣ давом доранд: аз инкори пурраи он то эътирофи масъулияти мусбат, танҳо ҳамчун унсурҳои категорияи шуури ҳуқуқӣ.

Яке аз таърифҳои аввалини масъулияти мусбатро В.Н.Смирнов дода, масъулияти мусбатро ҳамчун иҷрои намунавӣ аз ҷониби шахс вазифаҳои ба ӯ гузошташударо ҳисоб кардааст²⁰⁹. Таълимоти ба миёнгузоштаи ӯ аз ҷониби бисёр олимони ватанӣ дастгири ёфтааст.

Б.Л. Назаров масъулиятро ба маънои васеъ ҳамчун «зарурияти чунин рафторе, ки ба вазифаҳои, ки аз меъёрҳои иҷтимоӣ, аз алоқаҳои иҷтимоии шахс бармеоянд, мувофиқ аст» мефаҳмид²¹⁰. Вай ҷиҳати мусбати масъулиятро «на бо оқибатҳои вайрон кардани тартибот, балки ҳамчун сифати маромнокии зарурӣ, аз нуқтаи назари манфиати ҷамъият ва ҳамватанон, рафтор, иҷрои вазифа, уҳдадорихое, ки ба зиммааш гузошта шудааст, нақшҳои мусбати иҷтимоӣ тавсиф кардааст»²¹¹.

Н.И. Матузов масъулияти мусбатро бо масъалаи вазифаи маънавий-ҳуқуқӣ вобаста кардааст. Ӯ масъулияти мусбатро ҳамчун «рафторе муайян кардааст, ки бо дарки амиқи шахс зарурати риояи талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва ахлоқӣ, эътироми қонун, ҳуқуқ ва нуфузи онҳо, ки таъсири ғаёлро ба ҷараёни ҳодисаҳо пешбинӣ мекунад, ҳисса ба кори умумӣ»

²⁰⁹ Ниг. Смирнов В.Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание / В.Г. Смирнов // Правоведение. – 1963. – №4. – С. 79.

²¹⁰ Ниг.: Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права. – Л., 1965. – С. 78.

²¹¹ Ниг.: Назаров Б.Л. О юридическом аспекте позитивной социальной ответственности / Б.Л. Назаров // Социалистическое государство и право. – 1981. – №10. – С. 29.

муайян кардааст²¹². Масъулияти мусбат, ба ақидаи ӯ, ин «худшиносии шахрвандии шахс» мебошад²¹³.

Чудо намудани масъулияти мусбат ва ретроспективӣ, ба андешаи мо, ба вижагиҳои фаҳмиши ҳуқуқии муосир асоснок аст, ки дар асоси он тафовути байни ҳуқуқ ва қонун гузошта шудааст. Ҳангоми таърифи ҳуқуқ мо аз таърифи он ҳамчун «ченаки таърихан муайяншудаи озодӣ, адолат, баробарӣ ва масъулият (ҷавобгарӣ) дар муносибатҳои субъектҳои иҷтимоӣ, ки мазмуни он ҳамчун имкони мавҷуддоштаи худтатибққунии онҳо дар шаклҳои махсуси ҳуқуқӣ муайян карда мешавад (одатҳои ҳуқуқӣ, амсоли ҳуқуқӣ, санади меъёрӣ-ҳуқуқӣ, шартномаи меъёрӣ), ки иродаи мувофиқи иштирокчиёни муносибатҳои ҷамъиятиро ифода мекунад».

Мо чунин мешуморем, ки фарқияти байни ҳуқуқ ва қонун ифодаи концептуалии худро дар муайян кардани ду ҷанбаи масъулият (ҷавобгарӣ) дар ҳуқуқ пайдо мекунад:

- масъулият барои рафтори ҳозира ва оянда;
- масъулият барои рафтори гузаштаи гунаҳкори ғайриҳуқуқӣ.

Ба айният надоштани мафҳумҳои «масъулият» дар ҳуқуқ ва «ҷавобгарии ҳуқуқӣ» диққат додан лозим аст. Охири ба маънои анъанавӣ ҳамчун чораи маҷбурқунии давлатӣ амал мекунад, яъне он шакли масъулияти ретроспективӣ дорад.

Аввалан, ин ба таърифи ҳуқуқ ҳамчун қобилияти амал кардан, бо ягон тарз амал кардан мувофиқат мекунад. Баъдан, мавҷудияти ин гуна хусусиятҳои ин амали қонунӣ таъкид карда мешавад, ки номи "масъулияти ҳуқуқӣ" кори фаъоли субъектро дар соҳаи ваколат нишон медиҳад. Маромнокии ҳуқуқӣ ба шуур ва равонии шахс таъсир расонида, ангезаи ҳуқуқиро ба вучуд меорад ва дар натиҷаи ин раванд, масъулияти мусбат ба вучуд меояд.

²¹² Ниг.: Матузов Н.И. Правовая система и личность. – Саратов: Издательство СГУ, 1987. – С. 211.

²¹³ Ниг.: Матузов Н.И. Асари зикршуда. – С. 215.

Дар илми ҳуқуқ нуқтаи назари хеле паҳншуда мавҷуд аст, ки тибқи он, ҳолати ҷавобгарии ҳуқуқӣ аз лаҳзаи пайдоиши рафтори ҳуқуқӣ оғоз меёбад²¹⁴. Рафтори ҳуқуқӣ ҳамчун асоси масъулияти мусбати ҳуқуқӣ маънидод карда мешавад²¹⁵. Ба фикри мо, дар ин баёния хатои методологӣ мавҷуд аст. Равишҳо ба муайян кардани моҳияти масъулияти мусбат ва ретроспективӣ якхела буда наметавонанд, зеро дар симои онҳо мо «ягонагии диалектикий зиддиятҳо»-ро дорем. Нақшаи анъанавии «рафтор — масъулият» ба кор намеравад. Илова бар ин, мавҷудияти якчанд намуди рафтори ҳуқуқӣ низ бояд ба назар гирифта шавад. Ҳар як намуди рафтори ҳуқуқӣ як ҷанбаи масъулияти ҳуқуқиро инъикос мекунад. Ҳангоми омӯзиши табиати он хусусияти амали субъект, дараҷаи ғаълонокӣ ва самти он аҳамияти калон пайдо мекунад. Ба ибораи дигар, омӯзиши моҳияти масъулияти мусбат бояд дар заминаи шаклҳои татбиқи ҳуқуқ сурат гирад.

Масъулияти мусбат муносибати шахсро ба меъёрҳои ҳуқуқӣ нишон медиҳад. Аз ин рӯ, ҳолати масъулияти мусбат ё дар як вақт бо амалҳои ғаълоли мусбат ба вучуд меояд ё пеш аз онҳо. Ин яке аз фарқиятҳои асосии байни масъулияти ҳуқуқӣ ва ретроспективиро ифода мекунад.

Маромнокии ҳуқуқӣ на танҳо ҳавасмандии ҳуқуқиро ташаккул медиҳад, балки ба он мусоидат мекунад, ки мазмуни объективии масъулияти ҳуқуқӣ дар шуури шахс мустаҳкам гардида, дар рафтори муносиби намунавӣ таҷассум ёбад. Таъсири ангеҷаҳои ҳуқуқӣ инчунин ба огоҳии субъект аз воқеияти иҷтимоӣ оварда мерасонад, ки асоси он озодии иродаи ӯ мебошад. Дар ин бобат дар адабиёт таклифи басо констрӯктивӣ ба миён гузошта шудааст, ки масъулияти мусбатро бояд аз ду тараф: муътадил ва ғаълолона баррасӣ кард. Маромнокии ҳуқуқӣ боиси ташаккули масъулияти ғаълоли мусбат мегардад. Маромнокии ҳуқуқӣ ба шуур ва равонии шахс тавре таъсир мерасонад, ки зарурати амали ғаълодро ба вучуд меорад. Шахс

²¹⁴ Ниг.: Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1986. – С. 498.

²¹⁵ Ниг.: Чирков А.П. Ответственность в системе права: Учебное пособие. – Калининград, 1996. – С. 8-10.

худро дар низоми робитаҳои иҷтимоӣ, аҳамият, нақши худро ҳамчун иштирокчии фаъоли ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа ҳис мекунад.

Ҳамин тавр, маромнокии ҳуқуқӣ на танҳо анғезаи ҳуқуқиро ташаккул медиҳад, балки ба пайдоиши масъулияти мусбати фаъол дар шахс мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмии таҳқиқоти диссертатсия инҳо мебошанд:

1. Истилоҳи маромнокии рафтори ҳуқуқӣ дар илми ҳуқуқшиносии муосир нисбатан ба наздикӣ пайдо шудааст. Таҳқиқоти ин падида асосан ба таҳлили навъҳои асосии он: рафтори ҳуқуқӣ ва ғайриқонунӣ алоқаманд аст. Рафтори шахсӣ дар маҷмӯъ аввал ҳамчун маҷмӯъ, аксуламали инсон ба муҳити зист ва баъдан ҳамчун зухуроти иродаи инсон муайян карда шуда, аз ибтидои пайдоиши инсоният мавриди таҳқиқ қарор гирифт. Бо назардошти ин, рафтори инсон ҳамчун падида дар шакли рафтори аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳамиятдошта омӯхта шуда, он ҳамчун рафтори аз ҷиҳати иҷтимоӣ аҳамиятнок (қонунӣ ё ғайриқонунӣ), бошуурона-ихтиёрӣ (шахс ё гурӯҳ) муайян карда мешавад, ки шакли амал ё беамалии бо меъёрҳои ҳуқуқ танзим (муқаррар) гардида, ки оқибатҳои ҳуқуқӣ дорад, ифода меёбад.

2. Маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ бояд ба талаботи меъёрҳои ҳуқуқӣ мувофиқат кунад, ки дар асоси он барои мувофиқ будан ё хилоф будани рафтор ба қонун муайян карда мешавад. Дар сурати риоя кардан, рафтор ҳуқуқӣ ҳисобида мешавад, дар сурати риоя накардан, зиддиҳуқуқӣ ҳисобида мешавад ва боиси оқибатҳои манфии ҳуқуқӣ мегардад. Амалҳо унсурҳои асосии рафтори аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳамиятнок мебошанд. Рафтори ҳуқуқӣ тасниф мешавад: аз рӯи субъектҳои ҳуқуқ; аз рӯи намудҳои фактҳои ҳуқуқӣ; аз рӯи шаклҳои татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ; аз тарафи субъективӣ (бо хусусияти маромнокӣ); аз тарафи тарафи объективӣ; аз рӯи дараҷаи арзиши иҷтимоӣ; аз рӯи соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ (муносибатҳои ҷамъиятӣ, аз рӯи соҳаҳои ҳуқуқ) [1-М].

3. Маромнокӣ дар рафтори зиддиҳуқуқӣ бо вайрон кардани қонун, аз ҷумла иҷро накардани уҳдадорихо ё ҳуқуқҳо тавсиф мешавад. Дар байни омилҳои асосии рафтори ғайриқонунии муосир дигаргуншавии институтҳои ҳокимият, муносибатҳои иҷтимоӣ ва институтҳо, низоми ҳифзи ҳуқуқ, ҷомеа ва шахсият, бӯҳрони умумӣ, мебошанд. Вобаста аз доираи муносибатҳои танзимшаванда намудҳои рафтори ғайриқонунӣ бо қонунҳои ҷиноятӣ, ҳуқуқи маъмурӣ ва ҳуқуқи шаҳрвандӣ алоқаманданд [2-М].

4. Қайд карда мешавад, ки ба зухуроти рафтори ҳуқуқӣ омилҳои таъсир мерасонанд, ки аксар вақт аз шахс вобаста нестанд, балки ба рафтори ӯ таъсир мерасонанд ва барои пешгирии инҳироф ва ташаккули қонуниятӣ

рафтори шаҳрвандон заруранд. Аз омилҳои асосии ба рафтори фард таъсиркунанда ахлоқ, оила, фарҳанг, интиҳоб, ҷаҳонбинӣ, тарс, хоҳиши баёни худ, усул, шароит ва сатҳи зиндагӣ, огоҳӣ, воқеият, эътиқод ва арзишҳо, усулҳои маҷбуркунӣ, мебошанд, дар байни онҳо аз ҳама муҳим — ақлу ирода, арзишҳои идеявӣ ва ғайра мебошанд [З-М].

5. Маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ ин пеш аз ҳама рафтори иҷтимоии шахсони алоҳида ё гурӯҳҳои одамон, шаклҳои гуногуни иттиҳоди онҳо мебошад, ки ба талаботи меъёри ҳуқуқӣ мувофиқ буда, масъулияти ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд. Дуюм, маромнокӣ ин рафтори бошууронаи ихтиёрие мебошад, ки дар шакли амал ё беамалӣ зоҳир мегардад. Он табиатан бошуурона буда, бо иродаи инсон идора карда мешавад. Сеюм, рафтори аз ҷиҳати ҳуқуқӣ аҳамиятнок ба меъёрҳои ҳуқуқи мусбат асос меёбад. Барои ифодаи мафҳуми рафтори ҳуқуқӣ мафҳуми рафтори зиддиахлоқӣ (девиантӣ) истифода мешавад, ки бо аксуламали ҷомеа ба чунин амалҳои, ки инҳироф аз меъёри асосӣ ҳисобида мешаванд, робитаи устувор дорад. Рафтори девиантӣ рафторе мебошад, ки ба меъёрҳои иҷтимоӣ мувофиқат намекунад ва метавонад ба ҷомеа ё худ шахс зарар расонад, ки дар натиҷа носозгории иҷтимоии ӯ мегардад.

6. Аз рӯи шакли зуҳур маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ метавонад аз рӯи ҳаракат ё беҳаракатӣ бошад. Вобаста ба масъалаи далелҳои ҳуқуқӣ амалҳои ҳуқуқӣ ба санадҳои ҳуқуқӣ ва кирдорҳои ҳуқуқӣ тақсим мешаванд. Санадҳои ҳуқуқӣ амалҳои дар бар мегиранд, ки ифодаи иродаи ба ҳукми қонун даровардашудае мебошанд, ки қасдан ба муқаррар кардан, тағйир додан ё қатъ кардани ҳуқуқ ва уҳдадорихо нигаронида шудаанд, яъне онҳо бо мақсади ба вучуд овардани оқибатҳои ҳуқуқӣ содир карда мешаванд. Ба онҳо санадҳои алоҳидаи идоракунии маъмурӣ, аҳдҳои шаҳрвандӣ, ариза ва шикоятҳои шаҳрвандон, бақайдгирии асноди ҳолати шаҳрвандӣ, қарорҳои таъиноти суд ва ғайра дохил мешаванд. Чизи муҳим дар санадҳои ҳуқуқӣ самти ифодаи ирода ба оқибатҳои ҳуқуқӣ мебошад. Аз ин рӯ, нуқсонҳои ирода (иштибоҳ, зухуроти ирода дар натиҷаи зӯрварӣ ва ғайра) боиси нуқсони санадҳои ҳуқуқӣ (беэтибории онҳо, беаҳаммиятӣ ё баҳсталабии онҳо) мегарданд. Аз ин рӯ, танҳо амалҳои эътиборнок бояд ҳуқуқӣ ҳисобида шаванд. Амали ҳуқуқӣ мафҳуми абстрактӣ ва умумӣ мебошад. Амал ҳамеша бо шуури ҳуқуқӣ ва иродаи инсон алоқаманд аст. Ба мафҳуми «ҳаракат»

категорияи беҳаракатие, мебошад, ки бо мавҷуд набудани амали берунии рафтор алоқаманд аст. Беҳаракатӣ як роҳи ғайрифатононаи амалисозии ҳуқуқест, ки бо истифода, иҷро ва риояи меъёрҳои қонун алоқаманд аст.

7. Асоси маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ангега мебошад, ки он аз падидаи мураккаби психологӣ асос ёфтааст, ки субъекти ҳуқуқро ба амалҳои бошуурона ташвиқ мекунад ва барои онҳо ҳамчун асос хизмат мекунад. Маромнокии рафтори ҳуқуқии субъектҳои ҳуқуқ раванди мураккаби фатолияти равонии онҳо мебошад, ки аз як тараф, бо хусусиятҳо ва сифатҳои субъективии психологӣ ҳар як шахс ва аз тарафи дигар, ба манфиатҳо, ниёзҳои, ниятҳо, ормонҳо ӯ вобаста аст. Дар раванди даркнамоии амалҳои дар пешистода ва амали гардидаистода ҳамчун роҳи воситаҳои қонеъ гардонидани манфиатҳо ва ниёзҳои шахсӣ ё ҷамъиятӣ ва баҳодиҳии мутобиқати (ё номутобиқати) онҳо ба талаботи меъёрҳои муайяни ҳуқуқӣ дар ниҳояти кор механизми маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ташаккул меёбад [4-М].

8. Ташаккули механизми маромнокии рафтори ҳуқуқии ба тамоми маҷмӯи омилҳои иҷтимоию иқтисодӣ, маънавию ахлоқӣ, ташкилию идоракунӣ, танзимӣ, зехнӣ, ҷаҳонбинӣ, психологӣ ва дигар омилҳо асос меёбад, ки бо тарзҳои худ ба воқеияти бавучудодаи ҳуқуқӣ таъсир мерасонад. Муайян кардани дараҷа ва хусусияти таъсири онҳо ба хусусияти ангегаҳо ва механизми маромнокии рафтори ҳуқуқии ниҳоят муҳим аст, зеро он имкон медиҳад, ки сари вақт ба системаи ташаккули мақсадноки маромнокии рафтори ҳуқуқӣ ислоҳот ворид карда шавад.

9. Дар ташвиқи маромнокии рафтори ҳуқуқӣ тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ нақши муҳим дорад. Тарбияи ҳуқуқӣ дар ташаккули ҳавасмандии рафтори ҳуқуқӣ аҳамияти калидӣ дорад. Он ба азхудкунии меъёрҳо, арзишҳо ва қоидаҳои тартиботи ҳуқуқии ҷомеа нигаронида шудааст. Тавассути тарбияи ҳуқуқӣ одамон аҳамияти риояи қонуну қоидаҳоро дарк мекунанд, оқибатҳои вайрон кардани қонунро мефаҳманд ва эҳтироми ҳуқуқу озодиҳои дигаронро инкишоф медиҳанд. Чунин тарбия

ба ташаккули ҳавасмандии дохилӣ барои риояи қонунҳо мусоидат намуда, ба ҳисси адолат ва масъулиятро дар назди ҷомеа таҳким мебахшад, ки дар ниҳоят одамонро ба рафтори ҳуқуқӣ дар доираи қонун водор месозад [5-М].

10. Маърифати ҳуқуқӣ як системаи шуурнокии арзишҳо, донишҳо ва малакаҳои марбут ба ҳуқуқ ва қонунро ҳамчун фарҳангӣ ҳуқуқии равонии инсон ифода мекунад. Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ ба ташаккули эҳтиром ба қонун ва дарки ҳуқуқу ӯҳдадорихои шахрвандон мусоидат мекунад. Шахсоне, ки сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқӣ доранд, на аз тарси ҷазо, балки барои он ки онҳо аҳамияти онҳоро барои ҷомеа ва худ дарк ва эътироф мекунанд, бештар қонунҳоро риоя мекунанд. Ҳамин тавр, маърифати ҳуқуқӣ дар доираи фарҳанги ҳуқуқи инсонро ба риояи рафтори қонунӣ водор месозад, ба нигоҳ доштани тартиботи ҳуқуқӣ ва риояи қонунҳо мусоидат мекунад. Тарбияи ҳуқуқӣ ва маърифати ҳуқуқӣ категорияҳои ба ҳам зич алоқаманд ва ба ҳамдигар таъсиррасонанда мебошанд.

11. Ҳангоми таъмини рафтори ҳуқуқӣ воситаҳои пешгирикунандаи таъсир ба рафтори шахси алоҳида, аз ҷумла пешгирии намудҳои алоҳидаи рафтори зиддиҳуқуқӣ имконпазир аст. Муайянсозӣ ва рафъи шароит ва сабабҳои чунин рафтор бо эҳтиёҷоти амалияи вайронкунии иҷтимоӣ муайян карда мешавад. Пешгирӣ дар натиҷаи омезиши чораҳои гуногуни ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ, идеологӣ, дорой, ки бар зидди ягон мақсади махсусашон мубориза надоштанд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқоти илмии диссертатсионӣ, анҷом додем, ба мо имкон дод, ки хулосаҳои зеринро таҳия намоем:

1. Таҳти механизми ташаккули маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ дар ҷойи қор, омилҳои гуногуни таъсиркунанда фаҳмида мешавад, ки дар байни онҳо рафтори ҳуқуқӣ махсусан ҷудо карда мешавад. Охириро муаллиф ҳамчун раванди муназзам, идоракунанда, муташаккил, муттасил ва мақсадноки ноил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳои фаъолияти субъектҳо оид ба интиқол ва азхудкунии донишҳо, принципҳо, ғояҳо дар бораи ҳуқуқ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муайян мекунад, ки на танҳо арзишҳои фарҳанги ҳуқуқии миллӣ, балки умуман ҷомеаи ҷаҳониро ифода мекунад, ки барои иҷрои нақше, ки категорияи рафтори ҳуқуқӣ бояд дар ҳаёт ва амалияи иҷтимоию ҳуқуқӣ бозад, зарур аст.

2. Дар тадқиқот инчунин муқаррар шудааст, ки ҳангоми тасниф намудани маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқӣ аз рӯйи хусусияти ангеҷаҳои бартаридошта, навъи нигилистии рафтори ҳуқуқӣ низ таъкид шудааст. Аз ҷумла, қайд карда мешавад, ки: «Нигилизм маънои муносибати манфӣ ба қоидаҳо, меъёрҳо, принципҳо, ақидаҳо, қонунҳо, тарзи ҳаётро дорад. Ин яке аз шаклҳои ҷаҳонбинӣ ва рафтори иҷтимоии шахс аст. Моҳияти нигилизми ҳуқуқӣ дар муносибати манфии умумӣ, муносибати беэҳтиромона ба ҳуқуқ, қонунҳо ва тартиботи меъёрӣ мебошад».

3. Маромнокӣ дар рафтори ҳуқуқии шахсони дорои ангеҷаҳои ба худ хос (шакку шубҳа, эътироз, ифротгароӣ, радикализм) мебошад. Дар баробари ин, ҳуди нигилистҳо ҳамчун қоида ягон барнома ва усулҳои мусбати татбиқи онҳоро пешниҳод намекунанд. Амалҳои ангеҷадоронаи онҳо аксар вақт дар қанори он чизе, ки иҷозат аст ва он чизе, ки иҷозат нест, мувозинат мекунад. Онҳо аксар вақт чунин мешуморанд, ки риояи қонун «куҳнапарастӣ» аст ва ба ҳадди аксарият ва талабҳои аз ҳад зиёд моиланд.

4. Бо назардошти тамоми доираи иштироки фаъолони бисёрҷанбаи шахрвандон дар ҳаёти муосири ҷомеа, шаклҳои зерини рафтори фаъоли ҳуқуқии шахс ҷудо карда мешаванд:

– фаъолнокӣ дар фаъолияти иттиҳодияҳои ихтиёрӣ (ҳизбҳо, ҳаракатҳои оммавӣ, иттифоқҳо ва ташкилотҳо, ҷамъиятҳои ихтиёрӣ, фондҳо, ассотсиатсияҳо ва дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ);

– фаъолнокӣ дар соҳаи қонунсозӣ (иштирок дар қабули лоиҳаҳои қонунҳо), ҳуқуқтатбиқкунӣ ва ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ (иштирок ба сифати ҳакамон дар иҷрои адолати судӣ), узвият дар воҳидҳои кумаки ғаврии милитсия ва ғайра;

– фаъолнокӣ дар таъсис ва фаъолияти сохторҳои алтернативӣ ва ё ҷамъиятӣ ва ҷамъиятӣ-давлатӣ (кумитаҳои худидоракунии ҷамъиятии ҷойи истиқомат);

– фаъолнокии мустақилонаи шахс дар соҳаи амали ҷамъиятии ҳуқуқ (ба таври муайян овоздиҳӣ ҳангоми интиҳобот ва раъйпурсӣ; пешниҳодҳои ташаббуснок оид ба масъалаҳои сиёсӣ ҳуқуқӣ ба мақомоти давлатӣ ва воситаҳои ахбори омма ирсолшуда ва ғайра).

Ҳамин тариқ, тадқиқоти диссертатсионӣ, ки муаллиф оид ба ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии маромнокии рафтори ҳуқуқии инсон анҷом додааст, амиқ, бошуурона, мақсаднок, буда, ба татбиқи меъёрҳои ҳуқуқӣ, ҳифзи тартиботи ҳуқуқӣ, қонуният, ҳифзи манфиатҳои давлат, ҷомеа ва шахрвандон нигаронида шудааст.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪХАЗҲО)

I. Санадҳои меъриии ҳуқуқӣ ва расмӣ

1. Барномаи таълим ва тарбияи ҳуқуқии шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020 – 2030, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 ноябри соли 2019, – № 599 тасдиқ шудааст.
2. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018– 2028. – Душанбе, 2018, (ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ).
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». – Душанбе: Ҳафтаномаи «Мароми пойтахт». – №1 (779) аз 3.01.2024. – С. 7.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

4. Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of moral thought and action. Handbook of moral behavior and development, 1, 45-103.
5. Kohlberg, L. (1984). The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages. Harper & Row.
6. Rest, J. R. (1986). Moral development: Advances in research and theory. Springer Science & Business Media.
7. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2– ух томах. Том 1 [Текст] / С.С. Алексеев. – М., 1981. – 361 с.
8. Алексеев, С.С. Общая теория права. Т. II. [Текст] / С.С. Алексеев М., 1982. –360 с.
9. Алексеев, С.С. Проблемы теории права. [Текст] / С.С. Алексеев Свердловск. – 1972. С.– 396 с
10. Анохин, П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. [Текст] / П.К. Анохин. – М., Наука, 1980. – 197 с.
11. Анохин, П.К. Философские аспекты теории функциональной системы. [Текст] / П.К. Анохин. – М.: Наука, 1980. – 197 с.
12. Анохин, П.К. Эмоции // БМЭ. 1964. – Т.35. – 339 с.
13. Антонян, Ю.М Криминология: избр. лекции. [Текст] / Ю.М Антонян. – М., 2004. – 448 с.

14. Аристотель. О душе. [Текст] / М., 1937. – 131 с.
15. Асеев В.Г. Проблема мотивации и личность // Теоретические проблемы психологии личности. [Текст] / В.Г. Асеев. – М., 1974. – 157 с.
16. Асеев, В. Г. Мотивация поведения и формирование личности. [Текст] / В. Г. Асеев. – Москва: Мысль, 1976. – 158 с.
17. Асеев, В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. [Текст] / В.Г. Асеев. – М., 1976. – 160 с.
18. Асмолов, А. Г. Деятельность и установка. [Текст] / А.Г. Асмолов. – М., 1979. – 152 с.
19. Бабаев, В.К., Баранов, В.М. Общая теория права: Краткая энциклопедия. [Текст] / В.К. Бабаев, В.М. Баранов. – Н. Новгород, 1997. – 147.с
20. Базылев Б.Т. Юридическая ответственность. [Текст] / Б.Т. Базылев. – Красноярск, 1985. – 120 с.
21. Баранов, М.В. Поощрительные нормы советского социалистического права [Текст] / Баранов М.В. Под ред. М.И. Байтина. Саратов, 1978. – 148 с.
22. Баранов, П.П. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория права / Под ред. В.К. Бабаева. [Текст] / П.П. Баранов. – Н. Новгород, 1993. – 544 с.
23. Буриев, И.Б. Действия мусульманского права в дореволюционном Таджикистане (VIII – начало XX вв.). [Текст] / И.Б. Буриев. – Душанбе, 1999. – 199 с.
24. Васильев, В.Л. Юридическая психология: Учебник для ВУЗов по специальности «Правоведение». - М, 1991. – 602 с.
25. Венгеров, А.Б. Теория государства и права: Учебник для юридических вузов. – 3– е изд. [Текст] / А.Б. Венгеров. – М.: Юриспруденция, 1999. – 528 с.
26. Вилюнас, В. К. Психология эмоциональных явлений. [Текст] / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1976. – 143 с.

27. Вилюнас, В.К. Психологические механизмы биологической мотивации. [Текст] / В.К. Вилюнас. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 208 с.
28. Витру́к, Н.В. Общая теория юридической ответственности. 2-е изд., исправленное и доп. [Текст] / Н.В. Витру́к. – М.: НОРМА, 2009. – 234 с.
29. Глоточкин, А.Д., Пирожков, В.Ф. Исправительно-трудовая психология [Текст] / А.Д. Глоточкин, В.Ф. Пирожков. – М.: Академия МВД СССР, 1974. – 426 с.
30. Гойман – Червонюк, В.И. Очерк теории государства и права. [Текст] / В.И. Гойман. – Червонюк М., 1996. – 254 с.
31. Гойман, В.И. Действие права (методологический анализ) [Текст] / В.И. Гойман. – М., 1992. – 182 с.
32. Голик, Ю.В. Уголовно-правовое стимулирование позитивного поведения: вопросы теории. – Новосибирск: Изд-во Новосибирский ун-т. [Текст] / Ю.В. Голик. – 1992. – 80 с.
33. Гревцов, Ю.И. Обеспечение правомерного поведения граждан // Законность в Российской Федерации. [Текст] / Ю.И. Гревцов. – М., 1999. – 179 с.
34. Гусева, В.С., Сибикеев К.В. Дисциплина труда, трудовой распорядок. [Текст] / В.С. Гусева, К.В. Сибикеев. – М.: Экзамен, 2009. – 345 с.
35. Демидов, А.И. Политическая деятельность: Философский анализ факторов детерминации. [Текст] / А.И. Демидов. – Саратов, 1987. – 270 с.
36. Дубовик, О.Л. Понятие и структура мотивации антиобщественного поведения. Вопросы изучения преступности и борьбы с ней: сб. материалов III Всесоюз. семинара по проблемам криминологии. [Текст] / О.Л. Дубовик. – М., 1975. – 165 с.
37. Егоршин, А.П. Мотивация трудовой деятельности. [Текст] / А.П. Егоршин. – М., 2006. – 215 с.
38. Еникеев, М.И. Основы общей и юридической психологии. Учебник [Текст] / М.И. Еникеев. – М.: Юрист, 1996. – 631 с.

39. Еникеев, М.И., Кочетков, О.Л. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь. [Текст] / М.И. Еникеев, О.Л. Кочетков. – М., 1997. – 330 с.
40. Жеругов, Р.Т. Вопросы правомерного поведения личности // Правовое регулирование поведения личности / Отв. ред. М.И. Брагинский). [Текст] / Р.Т. Жеругов. М., 1977. – 134 с.
41. Жеругов, Р.Т. Теория государства и права: Учебное пособие для ВУЗов. [Текст] / Р.Т. Жеругов. – М, 1995. – 227 с.
42. Залесский, Г.Е. Психологические вопросы формирования убеждений. [Текст] / Г.Е. Залесский. – М., 1982. – 119 с.
43. Звечаровский, И.Э. Курс российского уголовного права [Текст]: общая часть / И.Э. Звечаровский. – М.: Экономика, 2010. – 666 с.
44. Ильин, Е.П. Мотивация и мотивы. [Текст] / Е.П. Ильин. – СПб: Питер, 2000. – 512 с.
45. Исайчева, Е.А. Энциклопедия трудовых отношений. 2-е изд., перер. и доп. [Текст] / Е.А. Исайчева. М.: Альфа-Пресс, 2007. – 259 с.
46. Казаков, В.Н. Правомерное поведение в механизме формирования правового порядка. [Текст] / В.Н. Казаков. – М., 2000 – 180 с.
47. Казимирчук, В.П., Кудрявтсев В.Н. Современная социология права: Учебник, В.П Казимирчук, В.Н. Кудрявтсев. – М., 1995. – 304 с.
48. Карташов, В.Н. Введение в общую теорию правовой системы общества: текст лекций [Текст] / В.Н. Карташов – Ярославль: Яросл. гос. Ун-т, 1995. –137 с.
49. Кикнадзе, Д.А. Потребности. Поведение. Воспитание. [Текст] / Д.А. Кикнадзе. – М., 1968. –148 с.
50. Кодирзода, Т.К. Правосознание судей (понятие, структура и виды): монография: часть 1. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. –164с.;
51. Кодирзода, Т.К. Правосознание судей (судебное познание и мышления судей): монография: часть 2. [Текст] / Т.К. Кодирзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 188с

52. Кожевников, В.В. Правовая активность личности. [Текст] / В.В. Кожевников – Омск: Омский юридический ин-т МВД РФ, 1997 – 212с.
53. Кожевников, С.Н. Правовая активность граждан: Учебное пособие. [Текст] / С.Н Кожевников. – Н. Новгород: Нижегородская ВШМ МВД РФ, 1994 – 120с.
54. Котляревский, Г.С., Назаров, Б.Л. Проблемы общей теории права. [Текст] / Г.С. Котляревский, Б.Л. Назаров. – М.: ВЮЗИ, 1973. – 79 с
55. Красавчиков, О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. [Текст] / О.А. Красавчиков. – М., 1958. –183 с.
56. Кудрявтсев, В.Н. Право и поведение. [Текст] / В.Н. Кудрявтсев. – М., 1978 – 259 с.
57. Кудрявтсев, В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М., 1982. –282 с.
58. Кудрявтсев, Ю.В. Нормы права как социальная информация. [Текст] / В.Н. Кудрявтсев. – М., 1981. – 144 с.
59. Курилов, В.И. Личность. Труд. Право. [Текст] / В.И. Курилов – М.: Юрид, лит., 1989. – 336 с.
60. Лейст, О.Э. Методология исследования правомерных и неправомерных действий в развитом социалистическом обществе // В кн.: Методологические и теоретические проблемы государства и права развитого социализма. – М., 1983. – 163 с.
61. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд- во ПЛ, – 1975. – 304 с.
62. Липинский, Д.А. Проблемы юридической ответственности. [Текст] / Д.А. Липинский. – Тольятти, – 2002. – 400 с.
63. Локк, Дж. Избранные философские произведения. [Текст] / Дж. Локк. М.: – 1960. – Т.1. – 733 с.
64. Ломов, Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. [Текст] / Б.Ф Ломов. – М., 1975. – 302 с.
65. Лукашева, Е.А. Социалистическое правосознание и законность. [Текст] / Е.А. Лукашева. – М. 1973. – 343 с.

66. Лукич, Р. Методология права. [Текст] / Р. Лукич. – М., 1981. – 304 с.
67. Малиновский, А.А. Злоупотребление правом. [Текст] / А.А. Малиновский. – М., 2002. – 128 с.
68. Малиновский, А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико– правовое исследование). [Текст] / А.А. Малиновский. – М.: Юрлитинформ, 2007. – 352 с.
69. Малько, А.В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико–информационный аспект [Текст] / А.В. Малько. – 1994. – 184 с.
70. Мальцев, Г.В. Социальные основания права. [Текст] / Г.В. Мальцев. – М., 2007. – 452 с.
71. Маркс, К., Энгельс Ф. Соч., т. 3. [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 1929. – 340 с.
72. Матузов, Н.И. Правовая система и личность. [Текст] / Н.И. Матузов. – Саратов: Издательство СГУ, 1987. – 294 с.
73. Мелехин, А.В. Теория государства и права [Текст]: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / А.В. Мелехин. – М.: Юстиция, 2009. – 324 с.
74. Механизм преступного поведения / Антонян Ю.М., Барановский Н.А., Дагель П.С., Дубовик О.Л., и др.; Отв. ред.: Кудрявцев В.Н. – М.: Наука, 1981. – 248 с.
75. Муромцев, В.С. Определение и основное разделение права. [Текст] / В.С. Муромцев. – М., 1979. – 294 с.
76. Назаров Б.Л. Правомерность // Юридический энциклопедический словарь. – М., 1987. – 414 с.
77. Назаров, Б.Л. Правомерность // Юридический энциклопедический словарь. [Текст] / Б.Л. Назаров. – М., 1987. – 357 с.
78. Назаров, Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей. [Текст] / Б.Л. Назаров – М.: Юрид, лит., 1976. – 312 с.
79. Насриддинзода, Э.С. Нақши Пешвои миллат дар баланд бардоштани фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа // Ваҳдат, Давлат, Президент. Ҷилди XXXIII. [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: Ирфон, 2021. – С. 6-20.

80. Насурдинов, Э.С. Правовая культура: теоретико-методологический аспект: монография. [Матн] / Э.С. Насриддинзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2013. – 160 с.
81. Насурдинов, Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. [Текст] / Э.С. Насриддинзода – Душанбе: Истеъдод, 2010. – 229 с.
82. Немов, Р.С. Психология. [Текст] / Р.С Немов. – М., 1994. – 317 с.
83. Нусратов, Л.М. Проблемы формирования правосознания в современном Таджикистане (теоретико-методологические аспекты). [Текст] / Л.М. Нусратов. – Душанбе: Изд.-во Дониш, 2012. – 142 с.
84. Ожегов, С.И. Словарь рӯсского языка. [Текст] / С.И. Ожегов. – М., 1986. – 796 с.
85. Ойгензихт, В.А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права). [Текст] / В.А. Ойгензихт. – Душанбе, 1983. – 256 с.
86. Оксамытный, В.В. Правомерное поведение личности. [Текст] / В.В. Оксамытный. – Киев, 1985. – 175с.
87. Орловский, Ю.П., Нуртдинова А.Ф., Чиканова Л.А. 500 актуальных вопросов по Трудовому кодексу Российской Федерации: Комментарии и разъяснения: Практическое пособие / под ред. Ю.П. Орловского. 2-е изд., перераб, и доп. [Текст] / Ю.П. Орловский, А.Ф. Нуртдинова, Л.А. Чиканова. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 452 с.
88. Петражицкий, Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Изд. 2-е. Т. 1. [Текст] / Л.И Петражицкий. – СПб., 1909. – 439 с.
89. Петражицкий, Л.О. мотивах человеческих поступков. [Текст] / Л.О. Петражицкий. – СПб., 1904. – 75 с.
90. Петровского, А.В., Ярошевского, М.Г. Краткий психологический словарь. под ред. [Текст] / А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М., 1985. – 431 с.

91. Поленина, С.В. Закон как средство реализации задач правового государства. Теория права: новые идеи. Вып. 3. [Текст] / С.В. Поленина. – М., 1993. – 113 с.
92. Право и социальное планирование / Беляев Н.А., Глистин В.К., Грибалев Н.П., Иванкина Т.В., и др.; Редкол.: Лебедев П.Н., Пашков А.С., Суслов Ю.А. – М.: Юрид, лит., 1981. – 248 с.
93. Психология правомерного поведения / Нурпеисов Е.К.; Отв. ред.: Баймаханов М.Т., Казимирчук В.П. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1984. – 127 с.
94. Радищев, А.Н. О законоположениях // Избранные философские сочинения. – М., 1949. – 559 с.
95. Радько, Т.Н. Теория государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 2009. – 744 с.
96. Романов, В.В. Юридическая психология: учебник. – М., 1998. – 488 с.
97. Росс, Л., Нисбетт, Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. [Текст] / Л. Росс, Р. Нисбетт. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 430 с.
98. Рубинштейн, С.Л. Бытие и сознание. АН СССР. [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – 1957. – 328 с.
99. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946. – 704 с.
100. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. [Текст] / С.Л. Рубинштейн. [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – М., 1946. – 468 с.
101. Сабитов, Р.А. Посткриминальное поведение. Понятие, регулирование, последствия [Текст] / Р.А. Сабитов: Под ред.: Галиакбаров Р.Р. – Томск: Изд-во Том. Ун-та, 1985. – 192 с.
102. Сальников, В.П. Правовая культура // Общая теория права. Курс лекций. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – С. 495-512.

103. Самощенко, И.С. Правомерное поведение, правонарушения и юридическая ответственность [Текст] / И.С. Самощенко // Теория государства и права / Под ред. Н.Г. Александрова. – М., 1968. – С. 537-541.
104. Симонов, П.В. Междисциплинарная концепция человека [Текст] / П.В. Симонов. – М.: Знание, 1989. – 315 с.
105. Симонов, П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно - эмоциональные аспекты. [Текст] / П.В Симонов. – М., 1975. – 175 с.
106. Симонов, П.В. Высшая нервная деятельность человека. Мотивационно-эмоциональные аспекты. [Текст] / П.В. Симонов. – М., 1975. – 175 с
107. Симонов, П.К. Мотивированный мозг: Высшая нервная деятельность и естественнонаучные основы общей психологии. [Текст] / П.К. Симонов. – М.: Наука, 1987. – 266 с.
108. Смирнов, В.Г. Функции советского уголовного права [Текст] / В.Г. Смирнов. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. Ун-та, 1965. – 188 с.
109. Сотиволдиев, Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқи китоби дарсӣ чилди 2. [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Империл-Гру́пп, 2010. – 596 с.
110. Старилов, Ю.Н. Служебное право. Учебник. [Текст] / Ю.Н Старилов. – М.: Издательство БЕК, 1996. – 696 с.
143. Теория государства и права [Текст] / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М., 2002 – 776 с.
111. Теория государства и права. Учебник [Текст] Н.Г. Александров, Ф.И. Калинычев, А.В. Мицкевич, А.Л. Недавний, и др.; Отв. ред.: Н.Г. Александров. – М.: Юрид, лит., 1968. – 640 с.
112. Теория государства и права. Учебник [Текст] / В.Е. Гулиев, А.И. Денисов, В.Д. Зоркин, Э.Л. Кузьмин, и др.; Под ред.: А.И. Денисов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 531 с.

113. Теория государства и права. Учебник [Текст] / А.И. Денисов, В.Д. Зорькин, А.А. Кененов, Ю.В. Кудрявцев, и др.; Под ред.: А.И. Денисов. – М.: Юрид. лит., 1980. – 432 с.
114. Ткаченко, Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. [Текст] / Ю.Г. Ткаченко. – М., 1980. – 176 с.
115. Уздимаева, Н.И. Правомерное поведение: понятие, квалификация, мотивы. [Текст] / Н.И. Уздимаева. – Саратов, 2006. – 198 с.
116. Узнадзе, Д.Н. Психологические исследования. [Текст] / Д.Н. Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 450 с.
117. Формирование законопослушного поведения и правовое воспитание учащейся молодежи: практическое пособие [Текст] / И.Г. Евсеева, Р. Б. Осокин, Ю. В. Чуманов [и др.]. – Рязань: ИП Коняхин А.В. (Book Jet), 2019. – 91 с.
118. Фромм, Э. Психоанализ и этика. [Текст] / Э. Фромм. – М.: Изд-во «АСТ–ЛТД», 1998. – 568 с.
119. Хачатуров Р.Л., Липинский Д.А. Общая теория юридической ответственности. [Текст] / Р.Л. Хачатуров Д.А. Липинский СПб.: Юридический центр «Пресс», 2007. – 196 с.
120. Хропанюк, В.Н. Теория государства и права. [Текст] / В.Н. Хропанюк. – М., 1999. – 709 с.
121. Хьелл, А., Зиглер Д. Теории личности. [Текст] / А. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер, 2000. – 602 с.
122. Червонюк, В.И. Теория государства и права учебник: [Текст] / В. И. Червонюк. – Инфра. – М., 2009. – 704 с.
123. Черданцев, А.Ф. Теория государства и права: Учебник. [Текст] / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт., 2011. – 634 с.
124. Чирков. А.П. Ответственность в системе права: Учебное пособие [Текст] / А.П. Чирков. – Калинингр. Ун-т, – Калининград, 1996. – 77 с.
125. Чуфаровский, ЮВ. Юридическая психология: учебник. [Текст] / Ю. В. Чуфаровский. – М., 2004. – 480 с.

126. Чуфаровский, Ю.В. Юридическая психология [Текст] / Ю.В. Чуфаровский. – М.: Юристъ, 1995. – 256 с.
127. Шкатуллы, В.И. Комментарий к Трудовому кодексу Российской Федерации. [Текст] / В.И. Шкатуллы. – Норма, 2009. – 1189 с.
128. Щегорцов, В.А. Социология правосознания. Монография [Текст] / В.А. Щегорцов. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.
129. Экимов, А.И. Интересы и право в социалистическом обществе. [Текст] / А.И. Экимов. – Л., 1984. – 135 с.

Ш. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

132. Азиззода, У. А. Мақсади ҷазо, хусусиятҳои таъйин кардан ва иҷрои он мувофиқи ҳуқуқи мусулмонӣ дар қаламрави Тоҷикистони тоинқилобӣ [Текст] / У.А. Азиззода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2019. – №3(31). – 14-22.
133. Алиев, Ф.Ш. Ташаккули фарҳанги ҳуқуқии Ҷавонони Тоҷикистон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд [Текст] / Ф.Ш. Алиев // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. – 2019. – С.14-18
134. Астрахань, А.А. Соотношение гарантий и пределов осуществления конституционных прав и свобод советских граждан [Текст] / А.А. Астрахань // Тезисы докладов на теоретической конференции аспирантов ИГП АН СССР и юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1986. – С. 28-31.
135. Бабенко, А.Н. Правовая социализация как процесс освоения правовых ценностей [Текст] / А.Н. Бабенко // Государство и право. – 2005. – №2 – С. 104-109
136. Безруков, А.В., Гомонов Н.Д. Мотивация маргинального правомерного поведения [Текст] / А.В. Безруков, Н.Д. Гомонов // Вестник МГТУ. – 2002. – №3 – С. 468.
137. Ведяхин, М.В. Правовые стимулы: понятие и виды [Текст] / М.В. Ведяхин // Правоведение. – 1992. – №1. – С. 55-66.

138. Гаврилова, И.Г. Роль правового воспитания в формировании законопослушной личности [Текст] / И.Г. Гаврилова // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2006. – №3. – С. 106-108
139. Гаджиев, Г.А. Конституционные принципы добросовестности и недопустимости злоупотребления субъективными правами человека [Текст] / Г.А. Гаджиев // Государство и право. – 2002. – №7. – С. 54-62.
140. Грибанов, Д.В. Чувство права [Текст] / Д.В. Грибанов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2010. – №3(290). – С. 253-260.
141. Гущина, Н.А. Поощрительные правоотношения [Текст] / Н.А. Гущина // Закон и право. – 2006. – №3. – С. 24-30.
142. Давлатшозода, А. Тарбияи ватанпарастии ҷавонон [Текст] / А. Давлатшозода // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2021. – №2(39). – С. 47-51.
143. Дракина, М.Н. К вопросу о соотношении понятий «поощрение» и «стимулирование» в юридической науке [Текст] / М.Н. Дракина // Юридическое образование и наука. – 2008. – №1 – С. 9.
144. Дьяченко, Е.В. Поощрительные санкции в отраслях материального права [Текст] / Е.В. Дьяченко // История государства и права. – 2010. – №12. – С. 30-36.
145. Еникеев, М.И. Правовая психология [Текст] / М.И. Еникеев // Юридическая психология. – 2006. – №2. – С. 25-29.
146. Зарӯбаева, Е.Ю. Мотивация и установка как психолого-правовые факторы правомерного поведения личности [Текст] / Е.Ю. Зарӯбаева // Сибирский юридический вестник. – 2004. – №4. – С. 16-21.
147. Зыкина, Т. Правовое регулирование поощрений работников [Текст] / Т. Зыкина // Трудовое право для кадровика. – 2010. – №7 – С. 13-18.
148. Казимирчук, В.П. Социально-правовая активность личности // Социализм и личность. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, – 1979. – С. 113-121
149. Карамнов, М.Н. Проблема правомерного поведения в юридической теории: Достоинства и недостатки [Текст] / М.Н. Карамнов // История государства и права. – 2007. – №10. – С. 3-5.

150. Керимов, Д.А. Законотворчество [Текст] / Д.А. Керимов // Право и образование. – 2001. – №3. – С. 69-73.

152. Кожевников, В.В. Виды правомерного поведения [Текст] / В.В. Кожевников // Юрист. – 2005. – №5. – С. 7-11

153. Кожевников, В.В. Теоретические проблемы правовой активности граждан в правоохранительной сфере и новый Уголовный кодекс Российской Федерации // Государство и право. – 1998. – №2. – С. 72-77.

153. Кожевников, С.Н. Социально-правовая активность: содержание и субъекты [Текст] / С.Н. Кожевников // Правоведение. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, – 1981. – №3. – С. 17-25

154. Кудрявтсев, В.Н., Малеин Н.С. Закон и пределы правомерного поведения [Текст] / В.Н. Кудрявтсев, Н.С. Малеин // Советское государство и право. – 1980. – №10. – С. 31-32.

155. Кузьмина, А.В. Некоторые аспекты мотивации правового поведения [Текст] / А.В. Кузьмина // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. – 2014. – №6 (62). – С. 57-60

156. Курилов, В.И. Статусное стимулирование позитивного поведения личности в трудовых правоотношениях в условиях нового хозяйственного механизма // Современные проблемы уголовного права и криминологии. – Владивосток. – 1991. – С. 85-87.

157. Қодирзода, Т.Қ. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун шартӣ баланд бардоштани шуури ҳуқуқӣ [Матн] / Т.Қ. Қодирзода // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – 2022. – №4 (40). – С. 30-42.

158. Лазарев, В.В. Выявление закономерностей правомерного поведения [Текст] В.В. Лазарев // Советское государство и право. –1983. – №11. – С. 19-25

159. Лазарев, В.В. Правомерное поведение как объект юридического исследования [Текст] / В.В. Лазарев // Советское государство и право. – 1976. –№10. – С. 29-37.

160. Латифзода, С.З. Диагностика профессионально-психологической пригодности личности в системе Министерства Внутренних Дел Республики

Таджикистан: проблемы и перспективы / С.З. Латифзода // Вестник ТНУ. – 2020. – №9. – С. 248-251.

161. Латифзода, С.З., Бозоров А. Чанбаҳои психологии фаъолияти оперативӣ-чустуҷӯӣ / С.З. Латифзода, А. Бозоров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. – №4 (14). – С. 164-167.

162. Липинский, Д.А. Позитивная юридическая ответственность: за и против [Текст] / Д.А. Липинский // Право и политика. – 2005, –№11. – С. 9-10.

163. Лунеев, В.В. Системный подход к изучению мотивации преступного поведения // Вопросы борьбы с преступностью. Вып. 33. – М., 1980. – С. 3-11.

164. Малько, А.В. Категория «правовая жизнь»: проблемы становления [Текст] / А.В Малько // Государство и право. – М.: 2000. – №5. – С. 5-13.

165. Малько, А.В. Эффективность правового регулирования [Текст] / А.В Малько. // Правоведение. – 1990. – №6. – С. 73-75.

166. Мансурзода, А.М. Алоқамандии ахлоқ ва меъёрҳои ҳуқуқ: таҳлили мухтасар [Матн] / А.М. Мансурзода, Ғ.Н. Кодирзода // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2020. – №3(47). – С. 36-41

167. Матузов, Н.И., Малько А.В. Стимулирование в условиях рыночных отношений [Текст] / Н.И. Матузов, А.В Малько // Государство и право. – 1995. – №5. – С. 22-28.

168. Мелконян Х.Г. Проблема криминологического исследования мотивов и целей преступного поведения // Личность преступника и уголовная ответственность. Правовые и криминологические вопросы: Межвузовский научный сборник. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1981. – С. 53-63.

169. Миронов, В.И. Трудовое право России: Учебник. – М.: Журнал «Управление персоналом», – 2005. – №5. – С. 26-28.

170. Мокроусов, Н.Н. Проблема нравственной оценки поступков, поведения [Текст] / Н.Н. Мокроусов // Вопросы философии. – 1965. – №9. – С. 33-37.

171. Назаров, Б.Л. О юридическом аспекте позитивной социальной ответственности [Текст] / Б.Л. Назаров // Социалистическое государство и право. – 1981. – №10. – С. 24-29.

172. Насурова, Б.А. Проблемы патриотического воспитания молодежи в современном Таджикистане [Текст] / Б.А. Насурова // Известия Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова, Академии наук Республики Таджикистан. – 2019. – №4. – С. 48-52.

173. Никитинский, В.И., Глазьфин В.В. Общие законы управления и правовое регулирование [Текст] / В.И. Никитинский В.В. Глазьфин // Советское государство и право. – 1979. – №9. – С. 13-16

174. Оборотов, Ю.Н. Правовая активность личности в системе юридических гарантий социалистического правопорядка [Текст] / Ю.Н. Оборотов // Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе в свете Конституции 1977 года: Межвуз. сборник научных трудов. Саратов. – 1980. – С. 162-167

175. Оксамытный, В.В. Правомерное поведение [Текст] / В.В. Оксамытный // Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2001. – Гл. XVII;

176. Працко, Г.С. Правовая культура как стимул мотивации активного правомерного поведения личности [Текст] / Г.С. Працко // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2021. – №2(129). – С. 59-62.

177. Пчелинцева, Н.Б. Техника нематериальной мотивации [Текст] / Пчелинцева Н.Б. – 2010 – №4. – С. 5-8.

178. Рабовская, О.С. Интегративный подход при формировании правомерного поведения [Текст] / О.С. Рабовская // Специальное образование. – 2011. – №4. – С. 104-112.

179. Раҳмон, Д. С. Тарбияи ҳуқуқӣ– ватандӯстии шаҳрвандон [Матн] / Д.С. Раҳмон // Масъалаҳои назариявии ташаккули фарҳанги ҳуқуқи инсон дар Тоҷикистон: Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию назариявӣ

бахшида ба таҷлили рӯзи ҳуқуқи инсон, 05 декабра 2023 года. – Таджикский национальный университет. – 2023. – №8. – С 40-46.

180. Рӯсинов, Р.К. Сознание и правомерное поведение личности [Текст] / Р.К. Рӯсинов // Советское государства и право. – 1983. – №5. – С. 3-10.

181. Саъдизода, Ҷ. Унсурҳои таркибии тарбия дар қаринаи тарбияи ҳуқуқӣ [Матн] / Ҷ. Саъдизода, Г.С. Пирова // Вестник Филиала Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова в городе – Душанбе. – 2022. – №4(28). – С. 112-120.

182. Скоробогатов, А. В. Детерминанты правового поведения [Текст] / А.В. Скоробогатов // Правосудие. – 2021. – Т. 3, – №3. – С. 33-50.

183. Смирнов, В.Г. Уголовная ответственность и уголовное наказание [Текст] / В.Г Смирнов // Правоведение. – 1963. – №4. – С. 78-89.

184. Собрание законодательства РФ. 1994. – №2. – Ст. 74.

185. Суменков, С.Ю. Привилегия как политико– правовая категория [Текст] / С.Ю. Суменков // Право и политика. – 2002. – №5. – С. 68-70.

186. Тихомиров, Ю.А. Поведение в обществе и право [Текст] / Ю.А. Тихомиров // Журнал российского права. – 2011. – №2. – С. 5-11.

187. Хиль, И.М. Правосознание и правовая культура и их роль в мотивации правомерности поведения [Текст] / И.М. Хиль // Юридический вестник Кубанского государственного университета. – 2013. – №3(16). – С. 23-24.

IV. Диссертатсия ва авторефератҳо

188. Бут, Н.Д. Криминологическая характеристика корыстной мотивации преступлений в условиях перехода к рыночным отношениям [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Бут Надежда Дмитриевна. – М., 1997. – 198 с.

189. Сафронов, В.В. Правосознание гражданина [Текст]: дис. ... канд. юрид. Наук: 12.00.01 / Сафронов Вячеслав Владимирович. – Красноярск, 2004. – 242 с.

190. Бусурманов, Ж.Д. Социальная активность и правомерное поведение личности в советском обществе [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бусурманов, Жумабек Дюсешевич. – Алма-Ата, 1984. – 14 с.

191. Галустян, Н.В. Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения [Текст]: дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Галустян, Наталья Васильевна. – Ростов-на-Дону, 2005. – 188 с.

192. Гринчишин, В.А. Совершенствование правового регулирования государственного награждения обществе [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Гринчишин Владимир Александрович. – Киев, 1990. – 17 с.

193. Гуменюк, Т.А. Стимулирование правомерного поведения личности в условиях развитого социализма [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Гуменюк Татьяна Александровна. – М., 1983. – 17 с.

194. Додонов, Б.И. Эмоциональная направленность личности: [Текст]: дис. ... д-ра психол. наук. 19.00.13 / Додонов Борис Игнатьевич. – М., 1979. – 412 с.

195. Ишанова, Ш.А. Нормы шариата и их применение казийскими судами в Средней Азии до 1924 г [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ишанова Шоирахон Атабаевна. – Ташкент, 1992. – 26 с.

196. Лебедева, Е.Н. Механизм правового стимулирования социально-активного поведения (проблемы теории и практики) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лебедева Елена Николаевна. – Саратов, 2002. – 18 с.

197. Нурпеисов, Е.К. Механизм формирования правомерного поведения личности [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нурпеисов Еркеш Калиевич. – М., 1980. – 15 с.

198. Оксамытный, В.В. Правомерное поведение личности [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.01 / Оксамытный Виталий Васильевич. – Киев, 1990. – 118 с.

199. Петров, А.А. Проблемы стимулирования работников как социально-правового инструмента управления трудом [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Петров Альберт Анатольевич. – Владивосток, 2002. – 36 с.

200. Потапов, В.А. Законность и правомерное поведение граждан в условиях реформирования России [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Потапов Владимир Александрович. – Н. Новгород, 1995. – 28 с.

201. Рзаев, Т.Р. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Рзаев Т.Р. – М., 1988. – 17 с.

202. Саъдизода, Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон [Матн]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Саъдизода Ҷаҳонгир. – Душанбе, 2018. – 146 с.

203. Сизый, А.Ф. Поощрительные нормы уголовно– исполнительного права как средства формирования правового поведения осужденных (проблемы теории и практики) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.01 / Сизый Аркадий Фёдорович. – Рязань, 1995. – 45 с.

204. Тюрина, Н.И. Правомерное поведение как объект юридического исследования [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тюрина Наталия Игоревна. – Саратов, 2003. – 27 с.

205. Фомичева, Л.Н. Современная концепция правового поведения личности [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фомичева Людмила Николаевна. – М., 1994. – 28 с.

206. Фролова Н.Ю. Правомерное и правомерное поведение как парные юридические категории (общетеоретический аспект): дис. ... канд. юрид. наук. – Белгород, 2010. – 197 с.

V. Захираҳои электронӣ [электронный ресурс]

207. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.21 сол. // [Матн]. мандаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/ru/node/27418> (санаи муроҷиат 02.07.22).

208. Эълوميҳои умумии ҳуқуқи башар аз 10 декабри соли 1948 // Маҳзани мутамаркази иттилоотӣ–ҳуқуқии ВА ҶТ «Адлия». [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: http://www.adlia.tj/index_tj.fwx (санаи муроҷиат: 30.04.2024).

ФЕҲРИСТИ

ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]. Мирзозода, Ш.Дж. Идеи и роль мотивации в правовых учениях [Текст] / Ш.Дж. Мирзозода // Академический юридический журнал ИФПП НАНТ. – 2021. – №4 (40). – С. 188-193; ISSN 2305-0535.

[2-М]. Мирзозода, Ш.Ҷ. Нишонаҳои таҳриқи ҳуқуқӣ ва аҳаммияти иҷтимоии он [Матн] / Ш.Ҷ. Мирзозода // Қонунгузорӣ. – 2021. – №4 (44). – С. 12-17; ISSN 2410-2903.

[3-М]. Мирзозода, Ш.Ҷ. Омилҳои рафтори қонунӣ ва ҳавасмандгардонии самаранокии қонунии субъектҳо [Матн] / Ш.Ҷ. Мирзозода // Маҷаллаи Академикии ҳуқуқи ИФСҶ АМИТ. – 2022. – №4 (44). – С. 64-68; ISSN 2305-0535.

[4-М]. Мирзозода, Ш.Ҷ., Маҷидзода, З.Ҷ. Ангезаи ҷиноятӣ [Матн] / Ш.Ҷ. Мирзозода, З.Ҷ. Маҷидзода // Идоракунии давлатӣ. Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2022. – №4/1 (58). – С. 233-241; ISSN 2664-0651.

**II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ
ҷоп шудаанд:**

[5-М]. Мирзозода, Ш.Дж. Понятие, признаки и виды правомерного поведения [Текст] / Ш.Дж. Мирзозода // Международной научно-практической конференции. Актуальные вопросы современной науки: теория, технология, методология и практика. – Уфа, 2.03.2022 г. – С. 57-63.

III. Китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимӣ:

[6-М]. Мирзозода, Ш.Ҷ. Мирзоев, С. Курси мухтассари лексияҳо аз фанни «Назарияи давлат ва ҳуқуқ» [Матн] / Ш.Ҷ. Мирзозода, С. Мирзоев. – Душанбе, 2021. – 151 с.

[7-М]. Мирзозода, Ш.Ҷ. Мирзоев, С. Воситаи таълимӣ методӣ аз фанни «Ҳуқуқи оилавии Ҷумҳурии Тоҷикистон» [Матн] / Ш.Ҷ. Мирзозода, С. Мирзоев. – Душанбе, 2021. – 144 с.